સર્ગ ૧૮૮ મો*

જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

आदिमत्वमिदं प्रोक्तमेतस्य कलनस्य यत् ।
परस्मादद्वितीयं तत्त्वबोधाय न वास्तवम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ જીવ ચિદાભાસરૂપ જ છે. તેનું જે કાંઈ આદિમત્વ (ઉત્પત્તિ) બતાવેલું છે, તેમને બોધ થવા માટે છે, બાકી વાસ્તવિક નથી; કેમ કે તે પરબ્રહ્મથી અભિન્ન છે. એ ચિદાભાસ કિંવા જીવ બ્રહ્મનો એક ઉપાધિયુક્ત અવયવ જ છે અને તે અકૃત્રિમ છે. એ ચિદાભાસ દૃશ્યને દ્રષ્ટારૂપે અનુભવતાં 'જીવ' શબ્દ વડે કહેવાય છે. હે રામ! ચિદ્રૂપ છતાં દૃશ્યપરાયણ થઈ રહેનાર આ જીવનાં અનેક વિચિત્ર નામો છે, તે તમે સાંભળો. તે મુખ્ય પ્રાણને તથા કર્મેન્દ્રિયોને ધારણ કરે છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયને પણ ધારણ કરે છે, તેથી તે 'જીવ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે. દૃશ્યને સંકલ્પ દ્વારા અનુભવવાથી તે 'ચિત્ત' શબ્દ વડે પણ ઓળખાય છે. અમુક વસ્તુ અમુક પ્રકારની જ છે એવો સ્પષ્ટ બોધ એનાથી જ થાય છે, તેથી તે 'બુદ્ધિ' શબ્દ વડે અહીં બોલાય છે. સંકલ્પ કરવાથી અને મનનનો જ્ઞાતા હોવાથી તે 'મન' એવા નામથી પણ ઓળખાય છે. 'હું છું' એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાથી તે 'અહંકાર' શબ્દથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. શાસ્ત્રને વિચારનારા વિવેકી પુરુષો ચિદ્રૂપ આત્મા કે જે પરમાર્થરૂપ છે તેને જ મુખ્ય વે 'ચિત્ત' શબ્દ વડે બોલે છે. તે જ જીવ પ્રૌઢ એવા સંકલ્પસમૂહના સંયોગથી 'પુર્યષ્ટક' પણ કહેવાય છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં પ્રથમ તે જ હોય છે, તેથી તેને 'પ્રકૃતિ' શબ્દથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. બોધ થતાં તેનું ઉપાધિમયરૂપ દેખાતું નથી, તેથી વિદ્વાનો તેને 'અવિદ્યા' શબ્દથી ઓળખે છે. આવાં આવાં જીવનાં નામો તમને કહ્યાં. આ નિરાકાર અને નિર્વિકાર જીવને પંડિતો આતિવાહિક દેહના નામથી કહે છે અને તે લિંગશરીરરૂપી ઉપાધિના યોગે આદિ—અંતયુક્ત બોલાય છે. એવી રીતે આ ત્રણે લોકની ભ્રાંતિ સ્વપ્નનગરની પેઠે અને સંકલ્પનગરની પેઠે ભાસ્યા કરે છે. તે ભોગ તથા મોક્ષરૂપ અર્થને આપનાર છે તે છતાં નિઃસ્વરૂપ છે, શૂન્ય છે અને નિરાકાર છે. હે નરશ્રેષ્ઠ! આતિવાહિક દેહ જ ચિદાકાશરૂપ છતાં લિંગદેહરૂપ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ જોતાં તે આકાશથી પણ શૂન્ય છે. એ લિંગશરીર અથવા આતિવાહિક દેહ મોક્ષ થતાં સુધી કાયમ જ રહે છે અને તેનો અસ્ત—ઉદય થતો નથી. ચૌદ લોકનાં સર્વ પ્રાણીઓની સૃષ્ટિનો અંકુર ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં જ ફૂટે છે. તેની અંદર કાળની વ્યવસ્થાને અનુસરી ફળની પેઠે લાખો સંસારો ઉત્પન્ન થઈ ગયેલા છે, ઉત્પન્ન થશે અને હાલ પણ વિદ્યમાન જ છે. અરીસો જેમ પ્રતિબિંબને ધારણ કરે છે, તેમ આ ચિત્તરૂપી દેહ અંદર અને બહાર અનેક જગતોને ધારણ કરે છે; આમ છતાં તે આકાશની પેઠે શૂન્ય જ છે. મહાકલ્પને અંતે સર્વનો નાશ થઈ જાય છે. તે પછી મહાશૂન્ય, પ્રૌઢ, બ્રહ્મરૂપ અને નિર્વિકાર એવા ચિદાકાશની અંદર ચિત્સ્વરૂપનું આવરણ કરનાર અજ્ઞાન થાય છે. એ ચિદાકાશના સ્વરૂપનું જ ભાન આ વર્ણવેલા ક્રમ પ્રમાણે આતિવાહિક દેહરૂપે ભાસે છે. જીવ જ પોતે આતિવાહિક દેહરૂપ છે અને તેને જગતનો પ્રકાશ અનુભવમાં આવે છે; આમ તેને અનુભવમાં આવતો એકાદ ભાગ 'બ્રહ્મા' નામથી ઓળખાય છે અને કોઈ એક ભાગ 'વિરાટ' શબ્દ વડે ઓળખાય છે. એવો કોઈક એક ભાગ 'સનાતન' શબ્દથી ઓળખાય છે, કોઈક ભાગ 'નારાયણ'થી ઓળખાય છે, કોઈ એક ભાગ 'ઈશ' નામથી પ્રખ્યાત છે અને કોઈ ભાગ 'પ્રજાપતિ' શબ્દ વડે બોલાય છે. જીવને જે ભાગમાં પોતાની પાંચ ઇન્દ્રિયોનું ભાન થાય છે, તે ભાગમાં તે પ્રમાણે તે તેને રહેલો

* આ એકસો અઠયાસીમા સર્ગમાં જીવ બ્રહ્મરૂપ છે, તેની ઉત્પત્તિ લિંગદેહની ભ્રાંતિથી થઈ એમ કહેવાય છે એ વાત સ્પષ્ટપણે બતાવવામાં આવશે.

ભાસે છે. એવી રીતે આ અત્યંત પ્રસરી રહેલી દૃશ્યની ભ્રાંતિ સિદ્ધરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે, છતાં તેમાં કશું પણ થયું નથી; કેમ કે વિસ્તીર્ણ આત્મતત્ત્વ સર્વ દૃશ્યથી રહિત છે. આત્મતત્ત્વરૂપ પરબ્રહ્મ અનાદિ છે અને તેનો આવિર્ભાવ કે તિરોભાવ થતો નથી; કેમ કે તે જ પોતે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ન હોવાથી સત—અસત આકાર થઈ રહેલ છે. જેમ સ્ત્રીનું જ અહર્નિશ ચિંતન કરનાર પુરુષને સ્વપ્નસ્ત્રી પુષ્ટપણે પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ આતિવાહિક દેહને પોતાના અનુભવને લીધે આ સર્વ પ્રપંચ પુષ્ટરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પમાં પોતાના સ્વપ્ન આદિના દેહનો અને જગતનો મિથ્યા અનુભવ થાય છે, તેમ ઘટનો આકાર પણ શૂન્ય છતાં અને નિરાકાર છતાં પ્રતીતિમાં આવે છે. ચિદાકાશની અંદર, સ્વપ્નમાં દેખાતી સ્વપ્નવસ્તુની પેઠે આ સર્વ દૃશ્યપ્રપંચ અતિશય કાર્ય સાધી આપનાર પણ થાય છે. તે આકાશરૂપ છે, છતાં કઠિન પાર્થિવ આદિ પદાર્થની પેઠે આકાર ભાસે છે. એ આતિવાહિક દેહ પોતે નિરાકાર છે, શૂન્ય છે અને સ્વપ્નના જેવો આભાસરૂપ તથા મિથ્યા છે છતાં તેનો ક્રમથી નીચે પ્રમાણે અનુભવ થાય છે. એ આતિવાહિક દેહરૂપ જીવ અસ્થિઓના સમૂહ વડે સ્થૂળ ખરડો, રુંવાટાં, શિરાઓ અને સ્નાયુઓ ઇત્યાદિ આકાર થઈ રહેલા સ્થૂળશરીરને કલ્પી લે છે. પછી દેશ—કાળના ક્રમ વડે તથા શબ્દ આદિ વિષયોના ભોગ માટે તે જન્મ, કર્મ, ચેષ્ટા, સ્થાન, પરિણામ અને વયની સ્થિતિને કલ્પી લે છે; તેમ જ દેહની અંદર જન્મના ભ્રમને પણ તે અનુભવે છે. વળી જરા—મરણ—ગુણ—દોષ આદિની કલ્પના, દશ દિશાઓનાં મંડળોમાં પોતાનું ભ્રમણ, જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતાનો ભાવ, તેમ જ સર્વ વસ્તુઓના આદિ, અંત અને મધ્ય એ સર્વને તે પોતે કલ્પી લે છે. આમ આતિવાહિક દેહરૂપ બની ગયેલો પુરાતન પુરુષ પોતે જ કલ્પી લીધેલા વ્યષ્ટિ—સમષ્ટિના સ્થૂળ શરીરને લીધે પૃથ્વી, જળ, આકાશ, સૂર્ય, જનસમાજ, વ્યવહાર, નગર અને શિખર ઇત્યાદિ રૂપ બની જાય છે. પછી તે પૃથ્વી આદિ પોતાના આધારરૂપ છે અને પોતે તેના આધેયરૂપ છે, એવા ભ્રાંતિરૂપ સંસારસ્વપ્નને દેખે છે. ૧—૨૯

क्षितिजलगगनदिवाकरजनताव्यवहारनगर-शिखरात्मा । स्वाधाराधेयमयं पश्यति वपुषः पुरातनः पुरुषः ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જીવરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮૯ મો*

બ્રહ્મ સત્ય અને જગત અસત્ય છે

वसिष्ठ उवाच

आतिवाहिकदेहोऽसौ तस्याद्यस्य प्रजापतेः । काकतालीयवच्चित्त्वाद्यद्यथेत्यादि चेतति ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તે આદિ પ્રજાપતિનો આતિવાહિક દેહ ચેતનપણાથી પોતાના સત્યસંકલ્પથી જે વસ્તુ જેવા પ્રકારે કલ્પે છે, તે કાકતાલીયની પેઠે તેવા પ્રકારે થઈ જાય છે. આથી આ ખેદકારક જગતનો ભ્રમ ભાસે છે. તો આ અસત્ય વિષયમાં શું આશ્ચર્ય પામવાનું છે? આ વિસ્તરી રહેલી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપી ત્રિપુટી અસત્ય છે, અથવા તો સર્વાત્મભાવથી સત્ય બ્રહ્મરૂપ જ છે.

રામ બોલ્યા : જો આદિપ્રજાપતિના આતિવાહિક દેહનો જ આ સર્વ વિલાસ હોય અને માત્ર ભ્રાંતિદર્શન હોય, તો તે કઠિન ભાવને કેમ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે? વળી સ્વપ્નનું સત્યપણું કેમ ઘટે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ સર્વ આદિપ્રજાપતિના આતિવાહિક દેહના વિલાસરૂપ અને

* આ એકસો નેવાશીમા સર્ગમાં આતિવાહિક દેહરૂપ થઈ રહેલા પ્રજાપતિના મનોરથરૂપ આ જગતની અંદર કેવી રીતે આધિભૌતિકપણાની ભ્રાંતિ થાય છે તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

ભ્રાંતિમાત્ર છે અને તે પોતાની મેળે જ સદા અનુભવમાં આવે છે. નિરંતર એ ભ્રાંતિનો અભ્યાસ પડી જવાથી તે પુષ્ટ (કઠિન આદિરૂપ) થઈ રહ્યા જેવી ભાસે છે, જેમ ઘણા લાંબા સમયના અનુભવથી સ્વપ્નનું મુખ્યપણું થઈ જાય છે, તો તે જાણે અતિ સત્ય હોય તેવું જણાય છે, તેમ પોતાના આતિવાહિકપણા વિષે પણ સમજવાનું છે. આતિવાહિક દેહને ઘણા લાંબા સમય સુધી પોતાનો અનુભવ ઉદિત થાય છે. એટલે તેને ઝાંઝવાના જળની પેઠે, તેમાં આધિભૌતિકપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે આ જગત સત્યના જેવી પ્રતીતિ આપે છે, તોપણ તે સ્વપ્નભ્રમના જેવું છે તથા ઝાંઝવાના જળની પેઠે ભ્રાંતિરૂપે રહ્યું છે. વળી તે અસત્ય છતાં સત્ય ભાસ્યા કરે છે. સર્વ વસ્તુ આતિવાહિક દેહરૂપ (મનોમય) છે, છતાં અવિવેકી પુરુષો તેમાં મિથ્યા એવા આધિભૌતિક (સ્થૂલ) ભાવને સત્યની પેઠે (આસક્તિને લીધે) સ્વીકારી લે છે. ‘ અમુક હું છું, અમુક મારું છે, આ પર્વતો છે. આ આકાશ છે અને આ દિશાઓ છે ’ એ મિથ્યા ભ્રમ છે; પ્રકાશવાળા સ્વપ્નશૈલની પેઠે તે મિથ્યા જ ભાસ્યા કરે છે. સર્વના આદિરૂપ એવા વિધાતાનો આ આતિવાહિક દેહ ભાવનાને લીધે આધિભૌતિકતાને ધારણ કરી લે છે અને પછી પૃથ્વી આદિ કઠિન આકારને ધારણ કરે છે. ‘ હું બ્રહ્મરૂપ છું ’ એવા પોતાના ચિદ્રૂપભાવને છોડી દઈ, ચિદાકાશ ‘ હું અમુક મનુષ્ય આદિ દેહરૂપ છું અને અમુક પૃથ્વી આદિ મારામાં આધારરૂપ છે. ’ એવી ભાવનાને બાંધી બેસે છે. આમ અસત્યમાં સત્યબુદ્ધિ થવાથી તે જીવ ભાવનાના બળથી બંધાઈ જાય છે અને અનેક ભાવનાઓ કરતાં નાના પ્રકારના ભાવને અનુસરે છે. પ્રથમ તો તે આદિ જીવ વૈદિક અને લૌકિક એવા શબ્દોને સર્જે છે. પછી તે સંકેત, સંજ્ઞાઓ તથા ચેષ્ટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ઓમકારપૂર્વક તે વેદોને અને શબ્દસમૂહોને પ્રકટ કરે છે. તે વડે જ તે ચોતરફના વ્યવહારને કલ્પી લે છે. મન જે કલ્પના કરે છે, તેને તે પ્રમાણે જ તે અનુભવે છે. જે જેની અંદર આસક્ત હોય, તે તેને કેમ ન દેખે ? એ પ્રમાણે આ જગતની ભ્રાંતિ અસત્ય છે, છતાં તે પ્રૌઢરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. બ્રહ્માથી માંડી ઠેઠ મચ્છરાં સુધી તે સર્વને એ ભ્રાંતિ ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહેનાર સ્વપ્નની પેઠે અને ઈન્દ્રજાળની પેઠે મિથ્યા જ ભાસ્યા કરે છે. એવી રીતે આતિવાહિક દેહનું આધિભૌતિકપણું (કઠિનતા આદિ સ્વભાવ) ઘટી શકે છે. કોઈ પણ દેશ-કાળમાં કશી પણ આધિભૌતિકતા છે જ નહિ. પરંતુ આતિવાહિકપણું જ અભ્યાસના યોગે આધિભૌતિક ભાવને ધારણ કરે છે. સૃષ્ટિના મૂળરૂપ એવા વિધાતામાંથી જ આવો મોહ ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી એ સૃષ્ટિરૂપ ભ્રમ, મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે અને મહાત્મા તત્ત્વવેત્તાઓને પણ (પ્રારબ્ધક્ષય થતાં સુધી) તે પ્રતીતિમાં આવે છે. હે રામચંદ્રજી ! ચિદેકરસ એવા બ્રહ્મને આવી દુર્દશા ક્યાં છે ? અને કઠિનતા આદિ સ્થૂલભાવ પણ ક્યાં છે ? આ સર્વ ભ્રાંતિ જ છે, અથવા તો બ્રહ્મ જ પોતે જગત—જીવ આદિના આકારે ભાસી રહ્યું છે. શાશ્વત એવા બ્રહ્મ વિના જગતનું બીજું કશું કારણ નથી. કારણ વિના કાર્ય સંભવતું નથી એવા નિયમને લીધે તેવી કલ્પના કરવી પડે ખરી; પરંતુ નિર્વિકાર બ્રહ્મની અંદર કાર્ય—કારણ આદિ ભાવનો સંભવ જ નથી તેથી આ જગતનો આકાર ભ્રાંતિમાત્ર જ છે, સત્ય નથી. ૧–૨૧

न शाश्वतादन्यदिहास्ति कारणान्न कारणं तत्खलु कार्यतां विना । न कार्यता कारणतादि संभवोऽस्त्यनामये तत्किमपीदमाततम् ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના ‘ બ્રહ્મૈકતાપ્રતિપાદન ’ નામનો સર્ગ ૧૮૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૦ મો*

બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ભાસે છે

वसिष्ठ उवाच

ज्ञानस्य ज्ञेयतापत्तिर्बन्ध इत्यभिधीयते ।
तस्यैव ज्ञेयताशांतिर्मोक्ष इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્ઞાનરૂપ એવા અધિષ્ઠાનચૈતન્યને જ્ઞેયભાવની પ્રાપ્તિ થવી તે બંધ કહેવાય છે અને જ્ઞેયભાવની શાંતિ થઈ જઈ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવી તે મોક્ષ કહેવાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! જ્ઞાનરૂપ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં કલ્પાયેલા જ્ઞેયભાવની શાંતિ શી રીતે થાય ? અને ઘણા સમયથી રૂઢ થઈ રહેલી 'હું બંધાયેલ છું' એવી બુદ્ધિ પણ કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : શમ—દમ આદિ સાધનવાળા તથા દૃઢ અભ્યાસ વડે મેળવેલા સમ્યક્-જ્ઞાનરૂપી પ્રબોધ વડે ભ્રાંતિ ટળી જાય છે અને નિરાકાર તથા શાંત એવી પોતાના સ્વરૂપરૂપી મુક્તિનો લાભ થાય છે.

રામ બોલ્યા : કૈવલ્ય એવો અદ્વૈતભાવ બોધ કહેવાય છે; પરંતુ જે ઉત્પન્ન થતાં જીવ સર્વ બંધથી મુક્ત થઈ જાય છે, તે સમ્યક્ જ્ઞાન કોને કહેવું ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્ઞાન પોતે કેવળ અધિષ્ઠાનચિન્માત્ર છે. તેનો જ્ઞેયભાવ (જગત આદિ ભાવ) છે જ નહિ. પરંતુ કેવળ અવિનાશી જ્ઞાન જ છે અને તે મન—વાણીથી અગોચર છે એવો જે અંદર બોધ થવો તેને સમ્યક્ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! ચિદેકરસ એવા જ્ઞાનમાં વળી તેનાથી જુદો એવો જ્ઞેયભાવ કેવો હોય, તે આપ કહો. વળી જ્ઞાનશબ્દ વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ભાવઅર્થમાં થયો છે કે કરણઅર્થમાં ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહારાજ! બોધ માત્ર જ જ્ઞાનપદ વડે ઓળખાય છે અને તે વ્યાકરણશાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે અહીં ભાવમાં જ સમજવાનો છે. પવન અને તેની ચપળતાની પેઠે જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ બંનેનો કશો પણ ભેદ નથી.

રામ બોલ્યા : જો એમ જ હોય, તો પછી આ જ્ઞાન—જ્ઞેય આદિનો ભ્રમ સસલાના શિંગડા જેવા છે. તે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના વિભાગ વડે કેમ સિદ્ધરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અમુક બહારના પદાર્થો છે, એવી ભ્રાંતિને લીધે જ અહીં ભ્રમબુદ્ધિનો ઉદય થાય છે, એમ સમજવું. હવે વસ્તુતઃ એ જોઈએ તો બહારનો અને અંદરનો કોઈ પણ પદાર્થ જ સંભવતો નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! હું, તમે ઈત્યાદિ પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતી વસ્તુ અને અનુભવમ આવતાં મનુષ્યો નથી જ, એમ કેમ કહી શકાય તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આદિસૃષ્ટિમાં જ વિરા આદિ કાંઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન થયેલી જ નથી તેથી જ્ઞેયનો અસંભવ છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! ભૂત, ભવિષ્ અને વર્તમાન સમયમાં ખડી થઈ રહેનારી આ જગતની દૃષ્ટિ નિરંતર અનુભવમાં આવતાં છત ઉત્પન્ન જ થયેલી નથી એમ કેમ કહી શકાય

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ આકાશની અંદ ભ્રાંતિને લીધે (નેત્રરોગવાળાને) મચ્છરાં—મોવા આદિના જેવા આકારો પ્રતીતિમાં આવે છે તેમ આ જગત, હું, તમે ઈત્યાદિ સર્વ ભ્રાં વડે જ ભાસે છે. તે સર્વ સ્વપ્નવસ્તુની પે ઝાંઝવાના જળની પેઠે, બે ચંદ્રમાની ભ્રાંતિ પેઠે અને સાંકલ્પિત પદાર્થની પેઠે મિથ્યા જ

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! હું, ત ઈત્યાદિ આ જગતના સર્વ પદાર્થો સારી રી અનુભવમાં આવે છે, છતાં સૃષ્ટિના આદિકાળ તે કેમ થયેલ નથી ?

---

* આ એકસોનેવુંમા સર્ગમાં ભૂત-ભવિષ્યની સર્વ શંકાઓનું યુક્તિ વડે ખંડન કરી, જ્ઞાનરૂપ અધિષ્ઠાનમાં કલ્પાયેલ જ્ઞેયભાવની (દૃશ્યની) શાંતિ, મુક્તિરૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કારણ વડે જ દરેક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિના કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. આવો નિશ્ચય છે એટલે પ્રલયમાં સર્વનો નાશ થઈ ગયા પછી જગતની ઉત્પત્તિ થવાનું કાંઈ કારણ નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! મહાપ્રલય સમયે અવિનાશી અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એવું જે બ્રહ્મતત્ત્વ અવશેષ રહે છે, તે જ આ સૃષ્ટિના કારણરૂપ કેમ ન હોય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! જે કાર્ય (બીજરૂપે) કારણની અંદર રહેલું હોય, તે જ કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ જે જેમાં બીજરૂપે નથી હોતું, તે તેમાંથી ઉત્પન્ન પણ થતું નથી. ઘડામાંથી કાંઈ વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થતું નથી.

રામ બોલ્યા : મહાપ્રલયને સમયે જગત સૂક્ષ્મરૂપે બ્રહ્મની અંદર રહે છે અને પાછું તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી નિર્મળ રામચંદ્રજી! મહાપ્રલયરૂપ અંતના સમયમાં સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો કોણે અનુભવ કર્યો? અને સૃષ્ટિ તેમાં કેવા રૂપે રહેલી છે?

રામ બોલ્યા : ચિદાકાશરૂપી સત્તા તેની અંદર રહેલી છે અને તે તેવા વિવેકીઓને અનુભવમાં આવે છે. તેને સાવ શૂન્ય તો કહી શકાય નહિ; કેમ કે અસદ્ વસ્તુ સત્તાને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! જો એમ હોય, તો આ ત્રણે લોક ચિદાકાશરૂપ છે. પછી વિશુદ્ધ જ્ઞાનમય દેહવાળા દૃશ્યપ્રપંચનાં જન્મ અને મરણ ક્યાંથી હોય?

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જો આદિ કાળથી માંડીને સૃષ્ટિ જ (વાસ્તવિક રીતે) નથી, તો પછી આ ભ્રાંતિ ક્યાંથી આવી તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કાર્ય અને કારણ એ બંનેનો અભાવ છે. તેથી ભાવ અને અભાવ એ કાંઈ છે જ નહિ. આ જે કાંઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે સર્વ પોતાના આત્મારૂપ છે અને તે જ દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તથા દર્શન એ ત્રિપુટીના વેષને ધારણ કરી લે છે.

રામ બોલ્યા : દ્રષ્ટા ઈશ્વરરૂપ અને ચિદ્રૂપ છે. તે યંત્રના જેવા જડ કાર્ય—કારણ સમૂહને રૂપે કેમ બની જાય? કાષ્ઠ અગ્નિને ક્યારે અને કેમ બાળી શકે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દ્રષ્ટા દૃશ્યભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી દૃશ્યના અસંભવને લીધે કેવળ એક દ્રષ્ટા જ ચિદેકરસરૂપ છતાં સર્વરૂપ થઈ રહેલો ભાસે છે.

રામ બોલ્યા : અનાદિ અને અનંત એવું ચિન્માત્રતત્ત્વ જ દૃશ્યને અનેક આકારે ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વડે જ જગતનું ભાન થાય છે; પરંતુ પ્રથમ આદિકાળમાં શુદ્ધ ચિન્માત્રતત્ત્વમાં દૃશ્યનો સંભવ જ ક્યાં છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ કાંઈ પણ દૃશ્ય કારણના અભાવને લીધે કોઈ દિવસ સંભવતું જ નથી અને દૃશ્યનો અભાવ હોવાથી ચિદાત્માનું સદા મુક્તપણું તથા અવર્ણ્યપણું જ છે.

રામ બોલ્યા : જો એમ જ હોય, તો આ અહંકાર આદિ દૃશ્ય ક્યાંથી છે? જગતનો અનુભવ પણ ક્યાંથી થાય? અને ચલન આદિની પ્રતીતિ પણ કેમ થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કારણના અસંભવને લીધે પ્રથમ કશું ઉત્પન્ન જ થયું નથી, તો પછી દૃશ્ય ક્યાં રહ્યું? તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે અને સૃષ્ટિ તો એક ભ્રાંતિમાત્ર જ છે.

રામ બોલ્યા : વાણીથી અગોચર, સદા સ્વયંપ્રકાશ, દૃશ્યભાવથી તથા ચપળતા આદિથી રહિત, નિર્મળ અને નિત્યમુક્ત એવા પરબ્રહ્મની અંદર ભ્રાંતિ કોને થાય છે, શા કારણથી થાય છે અને કેવા પ્રકારે થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! કારણના અભાવને લીધે કશી ભ્રાંતિ છે જ નહિ. તમે, હું આદિ સર્વ શાંત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ જ છીએ.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! હું હમણાં જાણે ભ્રમને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો હોઉં તેવો છું. 'હું વધુ પૂછવાની વાત જાણતો નથી, અને વળી હું અત્યંત પ્રબુદ્ધ પણ નથી. તો પછી અહીં હમણાં આપને હું વિશેષ શું પૂછું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સંશય એ પ્રશ્નના કારણરૂપ છે. પ્રશ્નનું એ કારણ શાંત થાય ત્યાં સુધી તમે મને પૂછો. હું કારણની કસોટી કરનારો છું. જ્ઞાન થયા બાદ તમે પોતાની મેળે જ અનિર્વચનીય એવા પરમ શુદ્ધ સ્વભાવમાં વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ જશો.

રામ બોલ્યા : હું ધારું છું કે પ્રથમ કારણના અભાવને લીધે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ થયેલી નથી, તો પછી કોને દૃશ્ય—દર્શનની ભ્રાંતિ થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કશું કારણ નથી તેથી સર્વત્ર શાંત એવા પરબ્રહ્મ જ વ્યાપીને રહ્યા છે. આથી કાંઈ પણ ભ્રાંતિ છે જ નહિ. પરંતુ જીવને અજ્ઞાનના અભ્યાસથી વિશ્રાંતિ મળતી નથી.

રામ બોલ્યા : અભ્યાસ અને અનભ્યાસ એ બંનેમાં હેતુરૂપ શું છે? અને આ અભ્યાસરૂપ ભ્રાંતિ વારંવાર ખડી કેમ થઈ જાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અનંત એવા ચિદાત્માને જીવન્મુક્ત દશામાં અનંતપણાને લીધે ભ્રાંતિ છે જ નહિ, પણ અજ્ઞાનના અભ્યાસને લીધે ભ્રાંતિ ખડી થઈ જાય છે. બાકી વસ્તુતઃ સર્વ અવિનાશી એવા મહાચિદાકાશરૂપ જ છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! જો આપના જેવા જીવન્મુક્ત પુરુષોને આ સર્વ જગતનો ભ્રમ શાંત(બ્રહ્મ)રૂપ જણાતો હોય, તો પછી ઉપદેશ્ય (ઉપદેશ આપવાનું પાત્ર) અને ઉપદેશ આપવો ઈત્યાદિમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી આ શબ્દસંપત્તિની વળી શી જરૂર છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઉપદેશ્ય અને ઉપદેશ ઈત્યાદિરૂપ બ્રહ્મ પોતે જ છે અને તે સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલ છે. એ બોધરૂપ ચિદાકાશની અંદર બંધન કે મોક્ષ નથી, એવો નિશ્ચય છે.

રામ બોલ્યા : જો સર્વનો અસંભવ જ હોય, તો પછી દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યને પોતાના મનથી ભેદબુદ્ધિ વડે જોનારા અવિવેકીઓને સર્વની સત્તા કેમ પ્રતીતિમાં આવે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્ય જે પોતાના ચિત્તથી ભેદબુદ્ધિ વડે જોનારા પુરુષોને ભાસે છે, તેમાં માત્ર અજ્ઞાન સિવાય બીજી કશી વસ્તુસત્તા નથી, તો પછી બીજી જગતની સત્તા તો હોય જ ક્યાંથી?

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! જ્યારે તત્ત્વદૃષ્ટિથી દ્વિત્વ—એકત્વ આદિનો જ અસંભવ છે, ત્યારે બોધ્ય—બોધકપણાના (બોધ આપવાનું પાત્ર અને બોધ કરનાર એ બંનેના) અભાવને લીધે તત્ત્વબોધપણું શી રીતે સંભવે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પ્રથમ નહિ સમજાયેલું એવું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનક્ષયરૂપી ફળના આશ્રય વડે બોધના કર્મભાવને* પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ 'બોધ' શબ્દ પણ ફળને ધારણ કરવારૂપ સકર્મકપણાને ધારણ કરે છે. પરંતુ આ સર્વ વાત તમારા જેવા અજ્ઞાની જીવો માટે છે. બાકી અમારા જેવા જીવન્મુક્ત પુરુષો માટે એ કશું નિરૂપણ ઉચિત નથી.

રામ બોલ્યા : જો હું તથા તમે વગેરે સર્વ બોધરૂપ જ છીએ, તો પછી બોધનું અને અહંતા આદિનું ભિન્નપણું સિદ્ધ થાય છે. અહંતા જ જીવરૂપ છે, તો તે અનંત અને જળના કરતાં પણ અતિ નિર્મળ એવા ચિન્માત્રરૂપ તમારામાં શી રીતે ઘટે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આપણે સર્વ ચિદેકરસ છીએ. જેનું જે કાંઈ ચિદ્રૂપપણું છે, તે જ 'તમે, હું' ઈત્યાદિ રૂપ કહેવાય છે; છતાં પવન અને તેની ચલનશક્તિની ભેદની પેઠે તેને વિષે દ્વિત્વરૂપ ભેદની કેવળ કલ્પના કરવામાં આવે છે.

રામ બોલ્યા : જેમ શાંત સમુદ્રની અંદર તરંગ આદિ (અભિન્નસત્તાથી) રહ્યા હોય છે,

*વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે **धात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्**—ફળ કે જે ધાતુના અર્થરૂપ ગણાય છે તેનો આશ્રય એવું કર્મનું લક્ષણ છે.

તેમ ચિદ્‌રૂપ થઈ રહેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ આ સર્વ અહંતા—મમતા આદિ જગતને સ્વરૂપમાત્ર જ સમજે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જો તમે કહો છો તેમ જ હોય, તો અનંત અને પૂર્ણ શાંત એવું એક પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. તેમ દ્વિત્વ (દ્વૈત—ભેદ) આદિનો અવકાશ છે, એવો અદ્વૈતને હાનિ પહોંચાડવારૂપી દોષ ક્યાં આવે છે? અને તે શી રીતે આવે છે?

રામ બોલ્યા : અહીં અહંભાવની કલ્પના કરનાર કોણ છે, કોણ વ્યવહારને ભોગવે છે અને સર્વ વિષયમાં ભોક્તા પણ કોણ છે કે જેને લીધે આ જગતની અનંત ભ્રાંતિ પ્રતીતિમાં આવે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જો દૃશ્યની કાંઈ સત્તા છે એવો અભિનિવેશ હોય, તો તે જ બંધનકારક છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તે દૃશ્ય જ સાવ નથી. પોતાનો આત્મા જ પ્રારબ્ધશેષ ભોગવવા માટે સર્વ વસ્તુના આકારે થઈ જઈ ભાસે છે. આમ તેમનું માનવું હોય છે; તો પછી તેમાં બંધ અને મોક્ષ બંને ક્યાં રહ્યા?

રામ બોલ્યા : જેમ દીવાના પ્રકાશથી નીલ, પીત આદિ રૂપની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ ચિત્સત્તાને લીધે જ બાહ્ય ઘટ—પટ આદિ પદાર્થોની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રત્યક્ષરૂપે અનુભવમાં આવવાથી બાહ્ય અર્થ સત્ય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વિનાકારણે આ બાહ્ય વસ્તુરૂપી કાર્યોની જે સત્યતા પ્રતીતિમાં આવે છે, તે ભ્રાંતિમાત્ર છે. બીજું તેનું કશું સ્વરૂપ નથી અને વસ્તુતઃ તે આત્મારૂપ જ છે.

રામ બોલ્યા : સ્વપ્ન સત્ય હોય કિંવા અસત્ય હોય, પણ તે જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પ્રમાણે આ જગતની ભ્રાંતિ પણ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પણ જ્યાં સુધી તે રહે છે ત્યાં સુધી દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે; તો તેની ચિકિત્સાનો કાંઈ ઉપાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જો એ પ્રમાણે જગતની સ્થિતિ સ્વપ્નના જેવી જ હોય, તો પછી જગતના પદાર્થોનું સાકારપણું ભ્રાંતિરૂપ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

રામ બોલ્યા : એમ માનવાથી પણ આપણને શી ઈષ્ટાપૂર્તિ થાય છે? અને વળી સ્વપ્ન આદિમાં પદાર્થોનું સાકારપણું શી રીતે નિવૃત્ત થઈ જાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પૂર્વાપરના વિચારથી જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, એટલે દૃશ્ય સંબંધી પદાર્થોની સાકારતા શમી જાય છે; સ્વપ્નમાં પણ એવી જ રીતે જાગ્રત થયા પછી સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થોની સ્થૂલ ભાવના નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા : પૂર્વાપરના વિચાર વડે જીવન્મુક્ત પુરુષની જગત સંબંધી ભાવના ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે; તો તે જગતને કેવા પ્રકારનું દેખે છે? અને તેનો આ સંસારરૂપી ગુફાનો ભ્રમ શી રીતે શમી જાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વાસનારહિત થઈ રહેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ જગતને બાધિત, અસદ્‌રૂપ, આભાસરૂપ, ઉત્પન્ન થયેલા સંકલ્પનગર કિંવા ગંધર્વનગરના જેવું અને વરસાદ વડે ધોવાઈ ગયેલા ચિત્રના જેવું દેખે છે.

રામ બોલ્યા : તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જગતની સ્થિતિને સ્વપ્નના જેવી સમજે છે. તેની વાસના પાતળી પડી જાય છે અને પદાર્થોના સાકારપણાની ભ્રાંતિ પણ ટળી જાય છે. તો તેને એ પછી શું થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ જેમ જ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં જાય છે, તેમ તે જ સંકલ્પથી ઊભા થયેલા જગત વિષેની વાસના શમી જાય છે. પછી તે વાસનાથી રહિત થઈને પોતાની નિર્વિક્ષેપ દશામાં રહે છે.

રામ બોલ્યા : અનેક જન્મથી રૂઢ થઈ રહેલી અને શાખા—પ્રશાખા આદિ વડે વિસ્તારવાળી તથા સંસારના બંધનમાં નાખનારી ઘોર વાસના શી રીતે શમી જાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ દૃશ્યચક્ર ભ્રાંતિમાત્ર સ્વરૂપવાળું છે. તત્ત્વવસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી

તે નિરાકારરૂપ જણાય છે અને બળેલા વસ્ત્રની પેઠે આભાસમાત્ર દેખાય છે. છેવટે તેના આભાસનો પણ ક્રમથી ક્ષય થઈ જાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! આ દૃશ્યચક્ર ક્રમથી નિરાકારરૂપ થઈ જાય છે, એ પછી જીવન્મુક્ત પુરુષને કોઈ નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ? અને તેને શાંતિ શી રીતે મળે છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જ્યારે જગતના સાકારપણાનો ભ્રમ શાંત થઈ જાય છે, અને જ્યારે તે ચિત્તરૂપ જ ભાસી જઈ નિરોધ—સમાધિ વડે હલકા રૂપે જણાય છે, ત્યારે પરમ વૈરાગ્યરૂપી શાંતિને લાભ થાય છે.

રામ બોલ્યા : આ જગત બાળકના સંકલ્પ જેવું છે; છતાં તે જ્યાં સુધી પ્રકટરૂપે દેખાય છે, ત્યાં સુધી ભોગો સંબંધી આસ્થાની શી રીતે શાંતિ થાય ? અને તેવા મિથ્યા સંકલ્પ વડે માણસ દુ:ખને કેમ અનુભવે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે માત્ર સંકલ્પરૂપ જ ખડું થઈ ગયેલ સમજાય છે, તેના નાશમાં દુ:ખ શા માટે થાય ? હવે સંકલ્પમાત્ર અને ચિત્તમાત્ર શું તે વિચારવાનું છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! ચિત્ત કેવું છે, તેનો વિચાર કરવાથી શું થાય અને સારી રીતે તેનો વિચાર કર્યા પછી શી સિદ્ધિ મળે તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિદ્રૂપ આત્મા દૃશ્ય તરફ વલણ કરે છે અથવા બહિર્મુખ થાય છે, ત્યારે તે ચિત્ત કહેવાય છે. આ મહારામાયણના શ્રવણરૂપી જ તેનો વિચાર છે અને તે કરવાથી વાસના શમી જાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! ચિત્તનો ક્ષય થયા વિના આત્માનું અંતર્મુખપણું કેટલા વખત સુધી નભી શકે ? વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરનારો ચિત્તનો ક્ષય શી રીતે થાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દૃશ્ય સંભવતું જ નથી તો પછી ચિદ્રૂપ આત્મા કોનો અનુભવ કરે ? દૃશ્યનો અસંભવ ઠરતાં ઘણા લાંબા કાળે (તેવા સંસ્કારો રૂઢ થતાં) ચિત્તની સત્તા પણ રહેતી નથી.

રામ બોલ્યા : દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તો તે કેમ નથી સંભવતું ? અનુભવના વિષયમાં આવો નિષેધ કેમ કરો છો ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જગત અવિવેકીઓને જેવા પ્રકારનું ભાસે છે, તેવા પ્રકારે તે સત્ય નથી; અને વિવેકીઓને તે જેવા પ્રકારનું ભાસે છે, તે અવર્ણ્ય અને અદ્વિતીયરૂપ જ છે.

રામ બોલ્યા: અવિવેકીઓને આ ત્રૈલોક્ય કેવા પ્રકારનું ભાસે છે ? અને તે સત્ય કેમ નથી ? તથા વિવેકીઓને જગત કેવું ભાસે છે ? અને તે અવર્ણ્ય કેમ છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અવિવેકી પુરુષોને આ જગત દેશકૃત, કાળકૃત અને વસ્તુકૃત પરિચ્છેદવાળું પ્રતીતિમાં આવે છે, ત્યારે વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં તો ઉત્પન્ન જ થયું નથી. હમણાં પણ તે નથી અને પ્રથમથી જ તે સંભવતું નથી.

રામ બોલ્યા : જો જગત આદિથી ઉત્પન્ન જ થયું નથી, કોઈ દિવસ સંભવતું નથી, મિથ્યા છે અને આભાસથી પણ રહિત છે, તો તે જગત અનુભવમાં કેમ આવે છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ જાગ્રત સૃષ્ટિરૂપી જગત મિથ્યા છે, છતાં આભાસરૂપે દેખાય છે. કારણના અભાવે તે ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી, છતાં સ્વપ્નની પેઠે તે અનુભવમાં આવે છે અને કાર્યને સાધી આપે છે.

રામ બોલ્યા : સ્વપ્ન આદિમાં અને મનોરાજ્ય આદિમાં જે કાંઈ દૃશ્યનો અનુભવ થાય છે, તે જાગ્રતના વ્યવહારના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા જાગ્રત સંસ્કારના બળથી છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! સ્વપ્નમાં સંકલ્પ અને મનોરાજ્યમાં જે કાંઈ અનુભવમાં આવે છે, તે જાગ્રતનો પદાર્થ આવો છે કે કોઈ બીજો તે મને કહો.

રામ બોલ્યા : સ્વપ્નમાં કલ્પના આદિમાં, મનોરાજ્યમાં અને ભ્રમમાં જાગ્રત પદાર્થો જ સંસ્કારરૂપે નિરંતર ભાસ્યા કરે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જો સ્વપ્ન જાગ્રતના સંસ્કાર-બળથી જ ભાસતું હોય (એમ સ્વપ્નના તથા જાગ્રતના પદાર્થો એક જ હોય), તો સ્વપ્નમાં પડી ગયેલું ઘર સવારે જાગ્રત અવસ્થામાં કેમ જોવામાં આવે છે?

રામ બોલ્યા : જાગ્રતના પદાર્થો જ સ્વપ્નમાં ભાસે છે એમ નથી; પરંતુ કાંઈ બીજું જ ભાસે છે અને તે બ્રહ્મ જ છે આવો આપનો અભિપ્રાય મારા સમજવામાં આવી ગયો; પણ હવે માત્ર આટલો જ સંદેહ રહે છે કે, બ્રહ્મ આ જગતના જેવું શી રીતે ભાસે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કેટલાક અનુભવેલા અને કેટલાક ન અનુભવેલા એમ બંને પ્રકારના અર્થો ચિત્તની અંદર ભાસે છે; અને જેવા આકારે સૃષ્ટિના આદિમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં, જેવા અનુભવનો અભ્યાસ થયો હોય, તેવા આકારે તેનું ભાન થાય છે. (જો બ્રહ્માકારપણાનો સારી રીતે અભ્યાસ થયો હોય તો તેમ પણ ભાસે ખરું.)

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આવી રીતે આપના બોધ વડે આ જગત સ્વપ્નના જેવું ભાસે છે એમ હું સમજી ગયો છું; છતાં આ જગતરૂપી સ્વપ્નયક્ષ ગ્રહની પેઠે નડયા કરે છે તેની ચિકિત્સા શી રીતે થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ સંસારરૂપી સ્વપ્નનું શું કારણ છે તેનો વિચાર કરો, કેમ કે કાર્યથી કારણ કાંઈ ભિન્ન નથી. આ વાત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

રામ બોલ્યા : સ્વપ્નમાં થતા પદાર્થોના અનુભવોનું કારણ ચિત્ત જ છે અને તેને લીધે સ્વપ્નસૃષ્ટિના પદાર્થો મનોમય કહેવાય છે. જગત આદિ તથા અંતથી રહિત છે. અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિથી જોતાં તે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે અને આરોપિત દૃષ્ટિથી જોતાં તે નિ:સાર છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી રામ-ચંદ્રજી! ચિત્ત એ એક દૃશ્ય તરફ બહિર્મુખ થયેલો ચિદાત્મા જ છે. તેથી એ ચિત્ત મહાચિદા-કાશરૂપ તથા ચિદેકરસ તે જ જાણે જગતના આકારે થઈ રહ્યું હોય એમ સિદ્ધ થાય છે; બાકી સ્વપ્ન આદિ તેનાથી ભિન્ન નથી.

રામ બોલ્યા : જેમ શાખા આદિ અવ-યવોનું અને વૃક્ષરૂપ અવયવોનું ઐક્ય છે અને તેમાં ભેદનો અવકાશ પણ રહ્યો છે, તેમ ચિત્ત અને જગત એ બંનેમાં ભેદ તથા અભેદ એમ બંને છે અને નિરવયવ બ્રહ્મમાં સમષ્ટિચિત્તની એકતા થવી ઘટિત છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તમારી આ કલ્પના સંભ-વતી નથી; કેમ કે વિચાર કરીએ તો પ્રથમ કારણના અભાવને લીધે જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી. આથી સર્વ જન્મ—જરા આદિ વિકારથી રહિત એકરસ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.

રામ બોલ્યા : પરમ પદની અંદર સૃષ્ટિ આદિનો ભ્રમ, તેના અંત આદિનો ભ્રમ, ભ્રાંતિ, દ્રષ્ટાપણું અને ભોક્તાપણું ઈત્યાદિ કાકતાલીયની પેઠે ખડાં થઈ રહેલાં છે એમ હું માનું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ સંસારમાં પામર દૃષ્ટિ, યૌક્તિકદૃષ્ટિ અને તત્ત્વદૃષ્ટિ એમ ત્રણ પ્રકાર-ની દૃષ્ટિઓ છે. તેમાં પાછળની બે દૃષ્ટિઓથી આગળની એક દૃષ્ટિનો વ્યાઘાત થઈ જાય છે. હવે સારમાંથી પણ અત્યંત સારનું મથન કરી તેને સમજવામાં શક્તિમાન તથા પ્રમાણ—પ્રમેય આદિની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ એવા પુરુષોની ચપળ વ્યાપારવાળી જે કાંઈ દૃષ્ટિ છે, તે યૌક્તિક દૃષ્ટિ છે અને બીજી જીવન્મુક્તોમાં પ્રસિદ્ધ એવી તત્ત્વદૃષ્ટિ છે. તે દૃષ્ટિ સર્વ વિચાર, શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ સર્વથી સિદ્ધ થયેલ પરમ તત્ત્વરૂપ અર્થના અપરોક્ષ સ્ફુરણવાળી છે. એ બંને દૃષ્ટિનો અવલંબ રાખી મેં અહીં સર્વ જગત વિષે વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ આ સર્વ દૃષ્ટિઓ પણ નથી, જીવો પણ નથી, જગતની શૂન્યતા પણ નથી અને ભ્રમ

પણ નથી. એક નિત્ય અપરોક્ષ બ્રહ્મરૂપ જ વસ્તુ છે, તેમાં જ અધિકારી જીવોની જે પ્રકારે સ્થિતિ થઈ જાય તે પ્રકાર અહીં વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ૧–૮૯

या व्यापारवती रसाद्रसविदां काचित्कवीनां नवा दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती। ते द्वे अप्यवलंब्य विश्वमखिलं निर्वर्णितं निवृत्तं यावद्दृष्टिदृशो न संति कलिता नो शून्यता नो भ्रमः ॥ ८९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'રામવિશ્રાંતિ' નામનો સર્ગ ૧૯૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૧ મો*

બ્રહ્મનું નિર્વાણસ્વરૂપ

राम उवाच

एवं चेत्तन्मुनिश्रेष्ठ परमार्थमयं जगत् ।
सर्वदा सर्वभावात्मा नोदेति न च शाम्यति ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જો એમ જ હોય, તો આ જગત એક પરતત્ત્વનો વિવર્ત જ છે અને સર્વદા સર્વ ભાવરૂપે જ થઈ રહે છે. ખરી રીતે જોતાં તેનો કશો ઉદય થતો નથી કે અસ્ત થતો નથી. જગતના આભાસરૂપી આ એક ભ્રાંતિ જ છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોઈએ તો ભ્રાંતિ પણ નથી; પણ કેવળ બ્રહ્મસત્તા જ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : કાકતાલીયની પેઠે અતર્ક્ય એવી અવિદ્યા વડે બ્રહ્મ જ જાણે પોતાના સ્વરૂપની અંદર જીવભાવને ધારણ કરી રહ્યું હોય તેમ ભાસે છે. તે આત્મા જીવરૂપ થઈ રહેલા બ્રહ્મ વડે જ જગતને અનુભવે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! અહો! આશ્ચર્યની વાત છે કે, દિશાઓના વિભાગ વિના મહાપ્રલયમાં અને મોક્ષકાળમાં ચિદાત્મા શી રીતે પ્રકાશે છે? ભીંતરૂપી આશ્રય વિના દીવાની પ્રભા શી રીતે ભાસે તે આપ કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ વાત તમારા કહેવા પ્રમાણે જ આશ્ચર્યકારક છે. પરંતુ તે બની શકે જ નહિ એવો વિચાર કરવાનો નથી; કેમ કે વિચાર કરી જોશો તો જણાશે કે, ચિત્પ્રકાશ ચિદ્‌રૂપ એવા સૂર્ય આદિના પ્રકાશને પણ પ્રકાશ આપે છે. તે અંધકારના સમયમાં પોતાની મેળે સૂર્યોદય થયા પછી તેના પ્રકાશની સાથે પ્રકાશે છે. સૂર્ય આદિનો પ્રકાશ ભીંત આદિની અપેક્ષા નહિ રાખનારા પ્રકાશસ્વભાવવાળો છે, છતાં જાણે ભીંતમાં પ્રકાશતો હોય તેમ જણાય છે; ખરી રીતે જોતાં તે ભીંત અને તેનો પ્રકાશ એ બંને સૂર્ય આદિના પ્રકાશ વડે જ પ્રતીતિમાં આવે છે. તેમાં જેમ ભીંત આદિના સંબંધ વિના પ્રથમ પણ સૂર્ય આદિના પ્રકાશ આકાશમાં જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રલયકાળમાં પણ વકતા અને દ્રષ્ટા એવો આત્મા દૃશ્યના અસંભવને લીધે નિર્વિષય અનુભવમાં આવે છે. માટે દ્રષ્ટા પણ નથી અને દૃશ્ય પણ નથી જ, પણ નિર્વિકાર બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે. જેમ ભીંત પ્રકાશના અવલંબનરૂપ થાય છે, તેમ પોતા વડે પોતાની મેળે જ ચિત્પ્રભા (ચિદાકાશનો પ્રકાશ) સૃષ્ટિના આદિકાળમાં જગતના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ સ્વપ્ન આદિમાં એક જ આત્મા પોતાના સ્વરૂપ વડે જ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટી આદિરૂપ થઈ જાય છે, તેમ એક પરમાત્મા જ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપે થઈ જઈ પોતાના સ્વરૂપ વડે ભાસે છે. ચિદાકાશ સ્વયંપ્રકાશ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તે પોતાના વિવર્તને પ્રસારી દઈ જાણે સૃષ્ટિરૂપ થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે અને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં તે દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીરૂપ પોતે જ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં એક જ ચિદાકાશ ત્રિપુટીરૂપ થઈ જઈ સૃષ્ટિના જેવું ભાસે છે. આવી તેની વિચિત્ર માયાશકિત અથવા સ્વભાવ છે અને તે માયાશકિત એવા અનેક પ્રકટરૂપે પ્રકાશે છે. આ

* આ એકસો એકાણુમા સર્ગમાં અજ્ઞાનને લીધે જે પ્રકારે જગતના આકારે બ્રહ્મ ભાસે છે અને જ્ઞાન થતાં નિર્વાણરૂપ જણાય છે, તે વિષે સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવશે.

વાત સ્વપ્નનગરમાં અને સંકલ્પનગરમાં અનુભવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચિદાકાશની પ્રભા પ્રથમ ઉદય પામીને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિદાકાશરૂપે પ્રકાશે છે અને તેની અંદર અનાદિ તથા અનંતના જેવું આ જગત વિવર્તરૂપે ભાસે છે. તેનું સૃષ્ટિરૂપે ભાસવું એ તે જ સૃષ્ટિ કહેવાય છે. અમારા જેવા જીવન્મુક્ત મહાશય પુરુષોને તો આ જગત સ્વાભાવિક આત્માનો એક વિવર્તરૂપ ભાસે છે. જોકે પ્રકાશ કરનાર અને પ્રકાશપાત્ર વસ્તુ એ બંનેના અનુભવ અકસ્માત્ પ્રતીતિમાં આવે છે, તથાપિ તત્ત્વાનુસંધાન થતાં તેનો ક્ષય થઈ જાય છે. જ્યારે તત્ત્વાનુસંધાન થાય છે, ત્યારે જણાય છે કે, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ભાસ્ય—ભાસક કશું હતું જ નહિ; પરંતુ ઠૂંઠામાં મિથ્યા જ્ઞાનના બળથી જેમ વૃક્ષના કોઈ ઠૂંઠામાં પુરુષની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે પણ જગતની પ્રતીતિ થાય છે. પોતાના આત્મામાં દ્વિત્વ(દ્વૈત)નું ભાન થવાથી ચિત્તમાં દ્વૈતનો ભ્રમ ખડો થઈ જાય છે. બાકી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ભાસ્ય પણ નથી અને ભાસક પણ નથી. કારણના અભાવને લીધે દ્વૈત કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ ભાસે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં (પ્રલયસમયે) ચિદાકાશની અંદર શું કારણ રહેલ છે, તે તમે કહો. પદાર્થદૃષ્ટિના અભાવને લીધે ચિદાકાશ જ આ પ્રમાણે વિવર્તરૂપ પ્રકાશે છે. આ જગતનું ભાન જાગ્રતરૂપ નથી, સુષુપ્તિરૂપ પણ નથી અને સ્વપ્નરૂપ પણ નથી; કેમ કે એ કશું સંભવતું નથી. કેવળ બ્રહ્મ જ દૃશ્યના આકારે ભાસે છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં ચિદાકાશ જ આવી રીતે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. સૃષ્ટિના આરંભસમયે ચિદાકાશ પોતાના નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપને જ જગતરૂપે સમજે છે અને તેનો જ જગત એ એક વિવર્ત છે. શૂન્યતા અને આકાશની પેઠે બ્રહ્મનો અને જગતનો કશો ભેદ નથી. આ મેં બતાવેલા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાય વડે જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય, ત્યાં સુધી નિર્વિકલ્પ દશાનું અવલંબન રાખીને તથા પાષાણ—મૌનને ધારણ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થઈ રહેવું. આ અનાદિ સંસારમાં વારંવાર ભોગવીને છોડી દીધેલા એવો બાહ્ય વિષયોના સમૂહનો અવિવેકી પામર પ્રાણીઓ ઉપભોગ માટે આગ્રહ કરે, તોપણ તમારે તેને ગ્રહણ કરવો નહિ. ૧—૨૧

बुद्ध्वा च यावत्स्वनुभूतियुक्तं स्यातथ्यमेतेन विकल्पमुक्तम् । पाषाणमौनं कुजनेन तूक्तं न ग्राह्यमज्ञेन हि सुक्तमुक्तम् ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'તત્ત્વાનુસંધાન' નામનો સર્ગ ૧૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૨ મો*

રામે ગુરુ પાસે કરેલું પોતાના જ્ઞાનનું વર્ણન

राम उवाच

अहो नु सुचिरं कालं संभ्रान्ता वयमन्तरे । अपरिज्ञातमात्रेण संसारपरमांबरे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : અહો ! આ સંસારરૂપી અનંત આકાશમાં અને તેમાં પણ આ બ્રહ્માંડરૂપી તેના એક દેશમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી અમે આત્માનું સ્વરૂપ નહિ ઓળખતાં ભમ્યા. આત્મતત્ત્વ ઓળખાયા પછી આ જગતની ભ્રાંતિ કાંઈ છે જ નહિ, હતી પણ નહિ અને થશે પણ નહિ. આ સર્વ શાંત નિરાલંબ કેવળ વિજ્ઞાન—રૂપ જ છે, અનંત ચિદેકરસ આકાશરૂપ છે, નિર્વિકલ્પ છે અને રાગથી પણ રહિત છે. અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે કે, વાસ્તવસ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો આ સર્વ પરમાકાશરૂપ જ છે; છતાં તે જાણે આપણને સંસારરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેવું જણાય છે. એવી રીતે આ દ્વૈતનું ભાન થઈ જાય છે. આ લોકો અને આ પર્વતો એ સર્વ આભાસરૂપ જ છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો તે સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં તે જાણે મલિન દૃશ્યરૂપ હોય તેવું

* આ એકસોબાણુમા સર્ગમાં પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા શ્રીરામચંદ્રજી આ સર્વ ચિન્માત્ર છે, એવા પોતાના પ્રબોધને ગુરુની પાસે વિસ્તારથી કહેશે.

થઈ રહ્યું છે. સૃષ્ટિ આદિમાં, પરલોક આદિમાં, સ્વપ્ન આદિમાં અને કલ્પના આદિમાં ચિદાકાશ જ દૃશ્યના જેવું થઈને ભાસે છે; કેમ કે વળી દૃશ્યની બીજી ભ્રાંતિ કેવી હોય? 'હું સ્વર્ગમાં અથવા નરકમાં રહ્યો છું,' એવી જો ભ્રાંતિ હોય, તો તે ભ્રાંતિને લીધે નરક આદિનો સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે દૃશ્ય એ એક ચિદાત્માની કલ્પનારૂપ છે. આ દૃશ્ય પણ નથી, દ્રષ્ટા પણ નથી, સૃષ્ટિ પણ નથી, જગત પણ નથી, ચિદાભાસ પણ નથી, જાગ્રત પણ નથી, સ્વપ્ન પણ નથી અને તેના પદાર્થો પણ નથી. જે કાંઈ આ અનિર્વચનીય માયારૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે તે પણ મિથ્યા છે. હે મહારાજ! આ ભ્રાંતિનો સંભવ શી રીતે છે, એવો તેના કારણનો વિચાર કરવો તે પણ અયુક્ત છે; કેમ કે ભ્રાંતિનો અભાવ અનુભવમાં આવે છે. નિર્વિકાર એવા તત્ત્વજ્ઞાનના પદમાં ભ્રાંતિ સંભવતી જ નથી અને જે કાંઈ ભ્રાંતિનું જ્ઞાન થાય છે તે પણ પરબ્રહ્મરૂપ છે. તેનાથી કાંઈ જુદું નથી. એકરસ, અનાદિ અને અનંત આકાશની અંદર, સ્ફટિકની શિલાના ગર્ભની અંદર અને અનાદિ તથા અનંત એવા એકરસ નિર્વિકાર પરમપદની અંદર બીજી વસ્તુ જ નથી, એ ભેદની કલ્પના કરનાર ક્યાંથી હોય? ભ્રાંતિનો અનુભવ સ્વપ્નમાં થતા પોતાના મરણના જેવો મિથ્યા છે. જે અજ્ઞાન કિંવા ભ્રાંતિ છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન થતાં શમી જાય છે. જેમ ઝાંઝવાનું જળ, ગંધર્વનગર અને બે ચંદ્રની ભ્રાંતિ વિચાર કરતાં જોવામાં નથી આવતી, તેમ આ અવિદ્યાનો ભ્રમ પણ તત્ત્વવિચાર કરતાં પણ જોવામાં આવતો નથી. બાળકને દેખાતા વેતાલની પેઠે જગતની ભ્રાંતિ જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તોપણ તે યથાર્થ નથી. તે અવિચાર વડે જ રૂઢ થઈ રહેલી છે અને વિચાર વડે શમી જાય છે. હે મહારાજ! આ ભ્રાંતિ ક્યાંથી થઈ એવો પ્રશ્ન અહીં ઘટતો નથી; કેમ કે સત્ય વસ્તુનો જ વિચાર કરવાથી લાભ થાય છે, પરંતુ મિથ્યા વસ્તુનો વિચાર કરવાથી કાંઈ લાભ નથી. જગતના મૂળરૂપ જે અજ્ઞાન છે તે પ્રામાણિક વિચાર વડે જોતાં છતાં દેખાતું નથી. તે મિથ્યા જ છે અને તેનો અનુભવ થવો એ એક ભ્રમ છે. શ્રુતિ આદિ પ્રમાણો વડે સારી રીતે વિચાર કરતાં જણાયું છે કે, પરિચ્છિન્ન એવી દૃશ્ય વસ્તુ છે જ નહિ. તે વસ્તુ તો આકાશપુષ્પ અને સસલાના શિંગડા જેવી મિથ્યા છે. તો તે મિથ્યા વિચારો કરવાથી શી રીતે મળે? વાંઝણીના પુત્રના જેવો મિથ્યા આ દૃશ્યપ્રપંચ સર્વ પ્રકારે વિચાર કરતાં છતાં કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો નથી. તેની સત્તા વળી કેવી હોય? માટે કોઈ પણ દેશ—કાળમાં કશી પણ ભ્રાંતિ સંભવતી નથી. આ સર્વ નિરાવરણ (આવરણથી રહિત) વિજ્ઞાન ઘનરૂપ જ છે અને તે જ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે. જે કાંઈ આજે આ જગતની અંદર ભાસે છે, તે પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. એ પરબ્રહ્મ નિરતિશય આનંદ વડે પરિપૂર્ણ સ્વસ્વરૂપમાં જ પૂર્ણપણે રહેલ છે. અહીં કોઈ કાળે કે કોઈ સ્થળે કશું પણ પ્રતીતિમાં આવતું નથી, તેમ તેની સાવ અપ્રતીતિ છે એમ પણ નથી. તે તો અનિર્વચનીય છે. સ્વચ્છ એવું શાંત પરબ્રહ્મ એવી રીતે જગતના આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલ છે. જરા—મરણ આદિ વિકારથી રહિત, કોઈથી હરી ન શકાય તેવું અવિકારી, આનંદમય, શુદ્ધ, અદ્વિતીય છતાં અનેક પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવતું, વિદ્વાનોએ સેવેલ, સર્વવ્યાપી અને પૂર્ણ એવું મારું પોતાનું સ્વરૂપ જ અહંકારને છોડી દઈ બોધને લીધે સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે. ૧—૨૨

अजममरमहार्यमार्यजुष्टं परमविकारि निरामयं समन्तात्। पदमहमुदितं ततं हि शुद्धं निरहमनेकमथाद्वयं विकासि ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્રાંત્યુપગમવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૯૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૩ મો*

રામની વિશ્રાંતિ

राम उवाच

अनादिमध्यपर्यंतं न देवा नर्षयो विदुः ।
यत्पदं तदिदं भाति क्व जगत् क्व च दृश्यता ॥१॥

રામ બોલ્યા: આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત જે પરમપદને દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ જાણતા નથી, તે જ તત્ત્વ આ દૃશ્યના આકારે ભાસે છે. બાકી જગત પણ ક્યાં છે અને દૃશ્યતા પણ ક્યાં છે? દ્વૈત-અદ્વૈતના અનુસંધાનમાં મનની અંદર જે ભેદ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને તેથી વાક્યોના જે વ્યવહારો, સંદેહો અને ભ્રમો થાય છે, તેમનું અમારે કશું પ્રયોજન નથી. અમને તો આ સર્વ શાંત, સર્વના આદિરૂપ અને નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપે જ ભાસે છે. જેમ આકાશની અંદર મછરાં—મોવાળા આદિના જેવા આકારોની અને ગંધર્વનગર આદિની પ્રશાંત (આભાસરૂપ) સ્થિતિ હોય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર આ વિશાળ ત્રૈલોક્યનું ભાન થાય છે. વસ્તુતઃ જોતાં તે ચિદાકાશરૂપ છે. જેમ આકાશની અંદર આકાશપણું રહેલું છે, પાષાણમાં પાષાણપણું રહ્યું હોય છે અને જળની અંદર જળભાવ રહ્યો હોય છે, તેમ ચિદેકરસ બ્રહ્મની અંદર જગતનો ભાવ રહ્યો છે. અહંકાર આદિ સહિત આ જગતરૂપી દૃશ્ય દિશાઓમાં અને આકાશમાં અસંખ્યપણે વિસ્તારવાળું છે, છતાં પણ મહાચૈતન્યની અંદર શૂન્યતારૂપે જ રહેલું છે. તે શાંત ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો. વિમૂઢ થઈ રહેલા જીવને અપરિમિત (અનંત) ઉદયવાળા પરબ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ થાય છે, એટલે પછી આ સંસારરૂપી પિશાચ સ્ફુરતાં છતાં પણ શમી જાય છે. જેમ તરંગનો ભેદ જળની અંદર ગલિત થઈ જાય છે, તેમ જડ જેવો દેખાતા છતાં જડ ભાવથી રહિત એવો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ વ્યવહારવાળો હોય તોપણ તેના ભેદનો ભ્રમ નિઃશેષ ગળી જાય છે. આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણ પ્રકારના તાપની ખાણરૂપ એવો અજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય જ્યારે ક્યાંય જતો રહે છે, ત્યારે સંસારનો સત્તારૂપી દિવસ અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તે જ મોક્ષસુખની વિશ્રાંતિના કારણરૂપ રાત્રિનો ઉદય સમજવો. ભાવ—અભાવમાં, કાર્યોમાં, જરા—મરણમાં અને જન્મમાં જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધનો વેગ રહે છે, ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞ જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહારના વિક્ષેપમાં રહે છે; છતાં તેનાથી લિપ્ત થતો નથી. અહીં અવિદ્યા પણ નથી, ભ્રાંતિ પણ નથી, સુખનો ઉદય પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી. વિદ્યા—અવિદ્યા, સુખ—દુઃખ એ સર્વ નિર્મળ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. આ સર્વ દૃશ્યનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો તે નિર્મળ બ્રહ્મરૂપ જ છે. આમ તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાત એવી બ્રહ્મ સિવાય કાંઈ વસ્તુ જ નથી. હું હવે પ્રબુદ્ધ થઈ ગયો છું અને મારી સર્વ પ્રકારની અજ્ઞાનદૃષ્ટિઓ શાંત થઈ ગઈ છે. તેથી હું આ ત્રણે લોકમાં શાંત અને સર્વત્ર સમાનતાથી રહેલ એવા ચિદાકાશરૂપ જ દેખું છું. સારી રીતે ઓળખવામાં આવે, તો આ સર્વ કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છે. પ્રથમ મેં મારું સ્વરૂપ ઓળખ્યું ન હતું, તોપણ હું બ્રહ્મરૂપ જ હતો. હવે તો આત્મસ્વરૂપ ઓળખાયું છે અને હું તેમાં જ સ્થિર થઈ રહ્યો છું. જેમ આકાશ શૂન્યતાના, શ્યામતાના અને એકતાના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, તેમ નિર્વિકાર અને આભાસથી પણ રહિત એવું બ્રહ્મ જ જ્ઞાન—અજ્ઞાન ઈત્યાદિ સર્વ વસ્તુરૂપ છે. હું જ્ઞાનને લીધે નિર્વાણરૂપ જ થઈ રહ્યો છું, નિઃશંક થઈ રહ્યો છું, નિષ્કામ થઈ રહ્યો છું, ચિત્તમાં નિર્વિક્ષેપ આત્મસુખને જ એકધારા પ્રવાહરૂપે ધારણ કરી રહ્યો છું અને નિરંતર યથાસ્થિત અનંત આત્મસ્વરૂપમાં જ હું સ્થિર થઈ રહ્યો છું. આમ પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા હું સર્વના આત્મારૂપ બ્રહ્મની અંદર કેમ સ્થિતિ

*આ એકસોત્રાણુમા સર્ગમાં પ્રબોધને લીધે ક્ષણવારમાં અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ક્ષય થઈ જવાથી સર્વ દ્વૈતપ્રપંચથી રહિત નિત્ય આત્મામાં પોતાની સ્થિતિ થયાનું શ્રીરામચંદ્રજી વર્ણન કરશે.

ન રાખું ? હું જ સર્વદા અનંત એવી સર્વ વસ્તુરૂપ છું અથવા કશારૂપ નથી, પરંતુ અત્યંત શાંત છું. આ સર્વ કાંઈ છે જ નહિ, સદ્‌રૂપ એક હું જ છું. અથવા તો દેશ—કાળ આદિ આધારની અપ્રસિદ્ધિને લીધે હું ક્યાંય પણ નથી. અહો ! આ કેવી આશ્ચર્યકારક શાંતિ છે! જે કાંઈ જાણવા યોગ્ય હતું તે મેં જાણ્યું. બીજા અવિવેકીઓને દુષ્પ્રાપ એવું મોક્ષસુખ પણ મેં મેળવ્યું. આ સમસ્ત વસ્તુઓનો સમૂહ મારી દૃષ્ટિમાં બિલકુલ જ નથી. છેવટના સાક્ષાત્કાર વડે પ્રબોધને ઉત્પન્ન કરનારું આત્મસ્વરૂપ મને ઓળખાયું છે અને તેને વિશે જન્મ-મરણ આદિ દુઃખોનું નામ પણ નથી. ૧—૧૭

अधिगतमधिगम्यं प्राप्तमप्राप्तमन्यैर्गतमिदमलमस्तं वस्तुजातं समस्तम् । उदितमुदितबोधं तादृशं यत्र भूयोस्तमयसमुदयानां नाम नामापि नास्ति ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્રાંતિકથન' નામનો
સર્ગ ૧૯૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૪ મો*

રામનું પોતાના જ્ઞાન અનુસાર ગુરુની પાસે કથન

राम उवाच

**सर्वात्मसर्वभावेषु येन येन यदा यदा ।
यथा भाति स्वयं बोधस्तथानुभवति स्वयम् ॥१॥**

રામ બોલ્યા : સર્વે જીવોના સર્વે ભાવો વિષે જ્યારે જ્યારે જે જે ભોગના નિમિત્ત વડે સ્વયંપ્રકાશ ચિદાત્મા જેવા જેવા વિવર્તને ધારણ કરી લે છે, તેવા તેવા વિવર્તને પોતે નાના પ્રકારના ભોક્તારૂપ જીવોના આકારે અનુભવે છે. જેમ સૂક્ષ્મ એવાં નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં કિરણો એક જ ઘરમાં ભેગાં મળ્યાં છતાં જુદાં જ રહે છે, તેમ એક જ નિરવયવ બ્રહ્મની અંદર અનંત સૃષ્ટિઓ ભેગી મળ્યા છતાં જુદી જ રહે છે. કેમ કે તે નિરવયવ બ્રહ્મની અંદર તાદાત્મ્યના અધ્યાસથી જ રહેલી છે. જેમ એક જ ઘરની અંદર નાના પ્રકારનાં રત્નોનો ઘાટો કિરણસમૂહ એકબીજાને સંકડાશ ન થાય તેમ પ્રવેશ કરે છે અને ગતિ કરે છે, તેમ એક જ પરમાત્માની અંદર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવો જગતરૂપ કિરણસમૂહ એકબીજાને પરસ્પર સંકડાશ ન થાય તેમ પ્રવેશ કરે છે અને ગતિ કરે છે. જેમ પ્રકાશતા એવા અનેક દીવાઓનો અનુભવ કેટલાક દેખતા માણસોને થાય છે અને કેટલાક (આંધળા) માણસોને નથી પણ થતો, તેમ આ આત્મપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત એવી અનેક સૃષ્ટિઓનો અનુભવ કેટલાકને (સમાન કર્મવાસના આદિના યોગે) પરસ્પર થાય છે અને કેટલાકને નથી પણ થતો. જેમ તરંગોનાં ક્રીડા કરવાના સ્થાનરૂપ સમુદ્રને વિષે જળના પ્રત્યેક અવયવની અંદર લવણ આદિ રસ રહેલો હોય છે, તેમ આ જગતને વિષે પ્રત્યેક પરમાણુની અંદર બધો દૃશ્યપ્રપંચ રહ્યો છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જોતાં સૃષ્ટિઓ પણ નથી અને તેનો ક્રમ પણ નથી. જેમ પ્રત્યેક જળના પરમાણુમાં જળપરમાણુનો રસ રહ્યો હોય છે તેમ ચિદેકરસ પરમાત્માની અંદર સૃષ્ટિના આધારની પરંપરાઓ સર્વથા સર્વત્ર નિરંતર રહેલ છે. તેની સંખ્યા ગણવા કોણ સમર્થ થઈ શકે ? જેમ કોઈ સ્થળે કે કોઈ કાળે શબ્દભેદ વિના અવયવીથી અવયવીપણું ભિન્ન હોતું નથી, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલી સૃષ્ટિ શબ્દભેદ વિના તેનાથી જુદી નથી. એક જ આત્મા માયા વડે અનંતરૂપ થઈ જાય છે, તેથી તે જ પોતે જગતનું અધિષ્ઠાન છે. કારણના અભાવને લીધે તે ઉદય-અસ્તને પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ સૂર્યની પ્રભા ઘટ-પટ આદિના પ્રકાશને (ઉજાસને) ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સ્ફૂર્તિરૂપે પ્રકાશતી ચૈતન્યશક્તિ જાણવા યોગ્ય વસ્તુનું અખંડ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે; આમ છતાં તે અકર્તા છે. સર્વ વસ્તુઓ

---

*આ એકસોચોરાણુમા સર્ગમાં આત્મતત્ત્વ વિષે, જગતતત્ત્વ વિષે અને નિર્વાણસાધન વિષે શ્રીરામચંદ્રજી પોતાના બોધને અનુસરીને ગુરુને નિવેદન કરશે.

તૃષ્ણાનો ક્ષય થઈ જાય છે એટલે તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનથી દૃશ્ય બાધિત થઈ જાય છે અને તૃષ્ણાની સમાપ્તિ આવી જાય છે. આમ, આત્મા પોતાની મેળે જ દેહ આદિ ક્ષણિક વસ્તુના તાદાત્મ્યના અધ્યાસથી રહિત થઈ જાય છે. આવી નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિને જ સમાધિરૂપ અને નિર્વાણરૂપ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિની જડ વૃત્તિ વડે બોધરૂપ આત્માનો બોધ (સાક્ષાત્કાર) થતો નથી. વળી આત્મા પોતે જ બોધરૂપ છે. તે બુદ્ધિ વડે જ બોધને પ્રાપ્ત થાય, એ વાત અસંભવિત હોવાથી બંધબેસતી નથી. વળી બોધરૂપ આત્મા પોતે જ કેમ બોધ્ય (પોતાના કર્મરૂપ) બને? એટલે તે પક્ષ પણ અઘટિત જેવો છે. એવો પ્રબુદ્ધ આત્મા પોતે જ બોધરૂપ છે અને અજ્ઞાનના યોગે તે સુષુપ્તિના જેવી અવસ્થામાં રહ્યો હોય છે. મધ્યાહ્ન સમયે જેમ બધું ઝાકળ ખસી જાય છે એટલે સૂર્યનો તડકો અશબ્ધર પ્રકાશે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી ઝાકળ ખસી જાય છે, એટલે દેશકાળ આદિનો વસ્તુતઃ અભાવ છતાં તે પોતે પોતાની મેળે જ પ્રકાશી નીકળે છે. સર્વ લૌકિક અને પારલૌકિક કર્મફળની તૃષ્ણાથી રહિત થઈ ગયેલા અને પ્રબોધને લીધે શાંત ઈચ્છાવાળા થયેલા સત્પુરુષો ઈચ્છા કરતા નથી, તોપણ તેમને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, મોહરૂપી નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયેલો, આત્મામાં જ આરૂઢ થઈ રહેલો, ધ્યાનાવસ્થિત અને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવમાં જ કેવળ સ્થિર થઈ રહેલો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ કશું ગ્રહણ કરતો નથી, તેમ કશાનો ત્યાગ પણ કરતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ મનના મનન વડે યુક્ત હોય છે, તોપણ તેને કર્મયોગમાં આસક્તિ હોતી નથી. આથી તે મનના મનનથી માન વિનાનો રહે છે અને સર્વને યથાસ્થિતપણે સાક્ષીરૂપે જોયા કરે છે. તે દીવાની પેઠે પ્રકાશ આપતો હોવા છતાં નિષ્ક્રિય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષને સર્વત્ર સત્ય ચિન્માત્રતત્ત્વ જ સૃષ્ટિપ્રલય આદિરૂપે ભાસે છે. વ્યુત્થાનદશામાં ચિન્માત્રતત્ત્વ જ તેને વિશ્વરૂપ જણાય છે. અને સમાધિદશામાં તેને તે બ્રહ્મરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે. વ્યુત્થિત દશામાં કે સમાધિદશામાં રહ્યા છતાં જે પુરુષ ભેદભાવનાથી રહિત, બોધરૂપ અને સત્ય એવા સ્વરૂપાનુભવમાં જ સ્થિર થઈ રહે છે, તેમ જ સર્વ દૃશ્યને ઉદાસીનપણાથી જુએ છે, તે જ શાંતિને મેળવે છે. જેમ આકાશની શૂન્યતા વિના બીજી કાંઈ જુદી સત્તા નથી, તેમ જગતના અનેક પદાર્થોના સમૂહની તેના વાસ્તવિક ચિન્માત્ર ભાવ વિના બીજી કશી વાસ્તવસત્તા નથી. વિશાળ બોધવાળા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોને કેવળ અનંત બોધરૂપતા જ અવશેષ રહેલી અનુભવાય છે. તે બોધ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ જઈને અવર્ણ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત શાંત એવો જીવન્મુક્ત બ્રહ્મભાવમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, એ પછી જે કાંઈ પરમ સત્તા અવશેષ રહે છે, કિંવા નથી રહેતી, તે વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેવી નથી. તે સત્તાસામાન્યની પરાકાષ્ઠા છે અને શુદ્ધ (નિરુપાધિક) ઈશ્વરચૈતન્યથી કાંઈ ભિન્ન નથી. વળી તે અને આ સૃષ્ટિ પણ તે જ સત્તારૂપ છે. આમ, સર્વ શાંત એવા અવિનાશી પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. સ્વચ્છ, શીતળ, જ્ઞાનરૂપ અને તૃષ્ણાથી રહિત એવા નિર્વાણપદનો અનુભવ કરવા માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ પણ એ સત્તાસામાન્યને જ ઈચ્છે છે. શુદ્ધ એવું ચૈતન્ય જ સર્વત્ર સર્વથા સર્વ કાળમાં સર્વ પદાર્થોના આકારે રહેલું જ છે. તે નિત્ય છે અને તેનો નાશ સંભવતો નથી. આ સંસાર અનેક સંતાપોથી ભરપૂર છે અને નિર્વાણપદ અતિશીતળ છે. સંસાર અનુપમ દુઃખરૂપ છે, ત્યારે નિર્વાણપદ સર્વ દુઃખોને શાંત કરનારું હોવાથી અત્યંત શીતળ છે; બહાર નહિ કોતરેલી છતાં શિલાની અંદર રહેલી પૂતળીઓ જેમ કારીગરની બુદ્ધિમાં સ્ફુરે છે, તેમ આ અખંડિત બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જગતના વેશે સ્ફુરે છે. જેમ જળાશયની અંદર રહેલો તરંગોનો સમૂહ તેમાં સ્ફુર્યા કરે છે, તેમ અવિનાશી ચિદ્રૂપતત્ત્વ પોતે જ અન્નમય આદિ કોશમાં

તથા બ્રહ્માંડ મંડળની અંદર અનેક દૃશ્ય આદિના આકારે થઈ જઈ સ્ફુરિત થાય છે. અજ્ઞાનરૂપ આવરણ વડે આત્મભાવ ઢંકાયેલો હોવાથી જડ જેવા બની ગયેલા, ચિદાકાશના જાણે કૃત્રિમ વેષ હોય તેવા જણાતા અને વિભક્ત નહિ છતાં વિભક્ત જેવા થઈ રહેલા, જે જે જીવોએ નિર્વિભાગ આત્માની ભોગ તથા મોક્ષ આદિના સંબંધમાં જેવી તેવી ભાવના ઘણા લાંબા કાળ સુધી દૃઢ અભિનિવેશથી કલ્પી લીધી હોય છે, તે તે જીવોને તેવી તેવી ભાવના પ્રમાણે અનુભવ થયો હોય છે. જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગી ગયેલા પુરુષને પોતાના બાંધુનું સ્વપ્નમાં મૃત્યુ કે જીવન પ્રતીતિમાં આવે છે, તોપણ જાગ્યા પછી તેમાં તેને સત્યતાની પ્રતીતિ થતી નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને દૃશ્યમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિ થતી નથી. જે કાંઈ આ દૃશ્ય આદિ છે, તે સર્વ શાંત પરમાનંદમય પરબ્રહ્મરૂપ છે. આમ જો અંદર સમજવામાં આવે કે ભાવના કરવામાં આવે, તો પછી ભ્રમની ઉત્પત્તિ જ ક્યાંથી થાય? દેહના સંબંધથી અનુભવાતા ભોગો વિષે તથા તેના ઉપાયો વિષે જો યથાર્થ રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, તો સ્વપ્નની પેઠે જ વૈરાગ્ય થાય છે. વૈરાગ્યથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનથી વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. એ બંને ભીંત અને તેના પરના પ્રકાશની પેઠે પરસ્પર એકબીજાને ઉપકારી છે. જે જ્ઞાન વડે વૈરાગ્ય થાય, તે જ ખરું જ્ઞાન છે. બાકી જે વડે ધન, સ્ત્રી, પુત્ર આદિનો વધારો થતો રહે છે, તે તો જડતા જ વધી છે એમ સમજવું. તૃષ્ણાથી રહિત થઈ જવું તે જ ખરું જ્ઞાન છે. બાકી જેમાં વિતૃષ્ણપણું (વૈરાગ્ય) નથી, તે પાંડિત્ય તો મૂર્ખતા જ છે. પરસ્પર વૃદ્ધિ પામેલાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વસ્તુતઃ અસત્ય જ છે. તેથી ચિત્રમાં આલેખેલા અગ્નિની પેઠે તે પોતાનું કાર્ય કરી શકતાં નથી; માટે તે નહિ જેવાં જ છે એમ માનવાનું નથી; કેમ કે જ્ઞાનની તથા વૈરાગ્યની નિરતિશય સંપત્તિ એ જ મોક્ષ કહેવાય છે અને તેવા અનંત શાંતપદમાં સ્થિતિ રાખનાર પુરુષને પછી શોક કરવાનો સમય આવતો નથી. જે કાંઈ જાણવાનું હતું તે સર્વ જાણ્યું, જે છોડવાનું હતું તે છોડયું, જે કરવાનું હતું તે કર્યું અને જે જોવાનું હતું તે સર્વ જોયું. જે કંઈ છે, તે સર્વ શાંત આદિરૂપ અને નિર્વિકાર એવા પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. આત્મારામ, (પોતાના આત્મામાં જ રમી રહેલા) શાંત, તૃષ્ણાથી રહિત અને નિરહંકાર એવા જીવન્મુક્ત પુરુષની સ્થિતિ આકાશન જેવી નિર્મળ તથા નિઃસંકલ્પ છે. જેમ કોઈ પાંજરામાં પુરાયેલો સિંહ ઊભો થઈને પોતાન પુરુષાર્થથી પાંજરાને તોડી નાખે છે, તેમ હજારોમાંથી કોઈ પરાક્રમી વિરલ નર જ જાગ્રત થઈ જઈને વાસનાઓના સમૂહરૂપી જાળને તોડી નાખે છે. જેમ શરદઋતુમાં વાદળાં પોતાની મેળે જ શમી જાય છે, તેમ આત્મપ્રકાશને પ્રાપ્ત થયેલે શુદ્ધ અને અંતરપ્રકાશવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુ પોતાની મેળે જ શાંતિ પામે છે. જેણે જાણવા જાણી લીધું છે, જે સંકલ્પથી રહિત થઈ ગયો છે જેનું હૃદય સંકલ્પોનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યું છે અ જે વાસનાથી પણ રહિત છે, એવો જીવન્મુક્ પુરુષ પવનની પેઠે નિઃસંગપણે વ્યવહાર કર કરે છે અથવા તો વ્યવહાર ન કરતાં સમાધિમ વિશ્રાંત થઈ રહે છે. વસ્તુમાત્રમાં રહેલાં શુ તત્ત્વનું મનન કરવાથી આ સર્વ દૃશ્ય ભ્રાંતિમા છે. એવો જે સ્થિર નિશ્ચય થાય છે, તે નિશ્ચયપૂર્વ સર્વત્ર આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેવું અને વાસનાથી રહિત એવી સ્થિતિ રાખવી એ જ મોક્ષદશાની સ્થિતિ છે. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષ વિષે વાસનાના ક્ષયનો ઉદય થાય છે, આ સ બ્રહ્મરૂપ છે એમ સમજવામાં આવે છે અ નિર્વાણમાં જ સ્થિરબુદ્ધિ થઈ જાય છે, એ અનંત એવી 'મોક્ષ' નામથી ઓળખાતી ઉર શાંતિ પોતાની મેળે જ ઉદય પામે છે. ૧—૨

निर्वाहने भाव उदारसत्त्वे ब्रह्माखिलं दृश्मिति प्रबुद्धं । स्थिरैकनिर्वाणमत्तावनन्तो मोक्षभिधानः प्रशमाऽभ्युदेति ॥ ४३ ॥

સર્ગ ૧૯૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૫ મો*

જીવન્મુક્ત દશામાં સ્થિર થવા વિષે

वसिष्ठ उवाच

अहो नु संप्रबुद्धोऽसि राघवाघविघातिनी ।
वागियं तव संपन्ना प्रबुद्धध्यवहासिनी ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અહો રામચંદ્રજી ! હવે તમે પ્રબુદ્ધ થયા છો. આ તમારી વાણી અવિવેકી પુરુષોનાં પાપોને દૂર કરનારી છે, તેમ જ પ્રબુદ્ધ પુરુષોને હર્ષ ઉપજાવી કાંઈક આનંદપૂર્વક હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારી છે. આ જગત અસત્ય જ છે, છતાં ભાસ્યા કરે છે, સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તે શાંત થઈ જાય છે. એ જ શાંતિ છે, નિર્વાણ પણ એ જ છે અને ખરો પરમાર્થ પણ એ જ છે. કલ્પના અને અકલ્પના (નિર્વિકલ્પભાવ) એ બન્ને પરબ્રહ્મનાં જ રૂપ છે, બીજાનાં નથી. જેમ પવનમાં ચપળતા અને સ્થિરતા બંને રહ્યાં હોય છે તેમ તે બંને બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે, તો તેમાં દ્વિત્વ—એકત્વ વળી ક્યાંથી હોય ? શાંતિમાં (સમાધિમાં) અથવા વ્યવહારમાં પ્રબુદ્ધ પુરુષની શિલાના ગર્ભની પેઠે જે નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિ રહે છે, તે જ નિર્મળ મુક્તા સ્થિતિ કહેવાય છે. હે રામચંદ્રજી ! અમે સમાધિમાં અને વ્યવહારમાં એ જ નિષ્પાપ પદમાં રહીને જ આ પ્રમાણે સમાનતાથી રહ્યા કરીએ છીએ. વ્યવહારમાં રહ્યા છતાં પણ શાંત અને પ્રબુદ્ધ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આદિ જીવન્મુક્તો પણ નિરંતર એ જ પદમાં સ્થિત થઈ રહેલા છે. અમે શિલાના ગર્ભની પેઠે નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં છીએ અને પ્રબુદ્ધ છીએ. અમારી એ નિર્વિકાર સ્થિતિનું અવલંબન કરી તમે પણ આજથી એ જીવન્મુક્તમાં પૂર્ણ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થઈને રહો.

રામ બોલ્યા : આ જગત મિથ્યા છે. તે બ્રહ્મની અંદર ઉત્પન્ન થયેલું જ નથી. તેની જુદી સત્તા નથી. તે આરંભથી રહિત અને નિરાકાર છે, છતાં તે (અનિર્વચનીય માયા વડે) ભાસ્યા કરે છે. તે ઝાંઝવાના જળની પેઠે કેવળ મિથ્યા ભ્રમરૂપ છે. તરંગ અને ચકરીઓના પાણીમાં થનાર કંપની પેઠે તે કંપ્યા કરે છે. સુવર્ણમાં ભિન્નરૂપે ભાસતાં કંકણ આદિ આભૂષણોની પેઠે તે બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનથી જ ભિન્નરૂપે ભાસે છે. સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પસૃષ્ટિમાં ખડા થઈ ગયેલા પર્વતની પેઠે તે મનોમય તથા આભાસરૂપ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જો તમે બરાબર પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયા ા, તો હું તમને આ પૂછું છું. તમે તમારા પોતાના બોધની વૃદ્ધિ માટે મારા સંશયને દૂર કરો. આમ આ જગતરૂપી આભાસ નિત્ય અનુભવમાં આવતાં છતાં, અતિ સ્પષ્ટપણે દેખાતાં છતાં અને પ્રત્યક્ષ હોવાથી માથે ચઢાવી લેવો પડે એવો હોવા છતાં કેમ નથી (કેમ મિથ્યા છે) ?

રામ બોલ્યા : આ પ્રપંચ કોઈ પણ દેશ-કાળમાં થયેલો જ નથી; અને તેને લીધે વંધ્યાના પુત્ર જેવા આ મિથ્યા પ્રપંચની સત્તા ભ્રમરૂપ જ છે. આ જગતરૂપી ભ્રાંતિનું કયું કારણ છે કે તેથી તે ઉત્પન્ન થાય ? ક્યાંય પણ કારણ વિના કાર્ય સંભવતું નથી. નિર્વિકાર, અજર અને અમર તત્ત્વ ક્યાંય પણ, કોઈ પ્રકારે, કશાનું કારણ સંભવતું નથી. વળી પૂર્વાવસ્થાનો ક્ષય થયા સિવાય બીજું કાંઈ વિકારવાળું અહીં પ્રસિદ્ધરૂપે જણાતું નથી. નામ—રૂપથી રહિત બ્રહ્મ જ માયાના યોગથી વિવર્તરૂપે જગતના કારણરૂપ છે, એમ માનવામાં આવે, તો પછી જગતનાં નામ—રૂપોની પ્રતીતિ ક્યાં યથાર્થરૂપે રહી ? અને શી રીતે તથા કોને તે સત્યરૂપ ભાસે ? તેથી અવર્ણ્ય એવા શાંત પરમપદની અંદર હિરણ્યગર્ભ એવા નામનું પ્રથમ ચૈતન્ય કેટલાક ઘણા લાંબા (બે પરાર્ધ) કાળ સુધી વિવર્તરૂપે આતિવાહિક દેહને ધારણ કરે છે અને તે જ

---

*આ એકસોપંચાણુમા સર્ગમાં શ્રીરામચંદ્રજી કે જે પોતે પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા છે, તેમનાં ઉત્તમ વચનો સાંભળી, તેમની પ્રશંસા કરી, પાછી પરીક્ષા કરવા માટે ગુરુ વસિષ્ઠજી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછશે અને શ્રીરામચંદ્રજી તેનું સમાધાન કરશે.

જગતની ભ્રાંતિનો છેવટનો વિષય હોય એમ લાગે છે. જેમ આપ સ્વપ્નની અંદર એક ક્ષણને સંવત્સરરૂપ અનુભવો છો, તેમ પ્રથમ ચૈતન્ય-(હિરણ્યગર્ભ)નો એક ક્ષણની અંદર સંવત્સર આદિ કાળના ભ્રમને અનુભવે છે; તેમ જ તેની અંદર પછી કાકતાલીયની પેઠે ચંદ્ર, સૂર્ય, આદિને પણ દેખે છે. જેનું શરીર સંકલ્પોથી બંધાય છે, તેવા આદિચૈતન્ય(હરિણ્યગર્ભ)ને આ જગત પોતાની મેળે દેશ—કાળ—ક્રિયા આદિ સાથે ચિદાકાશની અંદર અત્યંત સ્ફુટરૂપે ભાસ્યા કરે છે. પછી તે મિથ્યારૂપે ખડાં થઈ ગયેલાં જગતની અંદર તે મિથ્યાપુરુષ મિથ્યારૂપે જ તેની ક્રિયાઓ કરે છે અને પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. તે પોતે જ વ્યષ્ટિજીવરૂપ બનીને નીચેના લોકમાં-થી ઉપરના લોકમાં જાય છે અને ઉપરના લોક-માંથી નીચેના લોકમાં આવે છે. કાકતાલીયની પેઠે તેના સંકલ્પની પ્રથમ પ્રમાણે આજ પર્યંત જો એક જ સ્થિતિ રહી હોત, તો કલ્પિત એવાં અનંત સાધનોવાળા પદાર્થોના અનર્થોનો સંભ્રમ પણ તે જ પ્રમાણે સ્થિતિને ધારણ કરી રહ્યો હોત. શિલા કામિનીરૂપ થઈ જઈને વંધ્યાપુત્રરૂપી પોતાના પતિના કપાળમાં આકાશના ચૂર્ણ વડે તિલક કરે છે અને અત્યંત શોભાને ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાત જેમ મિથ્યા છે, તેમ આ જગત પણ મિથ્યા છે. એ જગત કેવળ વિકલ્પમાત્ર જ ખડું થઈ ગયેલું છે. અથવા અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોઈએ તો આ સત્ય જ છે, કેમ કે મિથ્યાપણું વળી તેમાં ક્યાંથી હોય? અથવા તો તેનું મિથ્યા-પણું પણ નથી અને સત્યપણું પણ નથી, **પરંતુ** જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરમ તત્ત્વ જ અનિર્વચનીયપણે સર્વરૂપ થઈ રહેલું છે. આ જગત આકાશના ગર્ભ જેવું સ્વચ્છ છે. શિલાના ગર્ભ જેવું એકરસ છે, પાષાણમૌનના જેવું શાંત નિર્વિકલ્પ છે અને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અવિનાશી છે. વિરાટરૂપ આતિવાહિક દેહ ચિન્માત્ર છે, છતાં ચિદાત્માના સર્વાત્મભાવ વિષેના માયિક સંકલ્પથી તે સર્વના આકારે થઈ રહેલ છે, તેની અંદર ભાવનાના બળથી ચિદાકાશના વિવર્ત-રૂપે જે કાંઈ સ્ફૂર્તિ ઊઠે છે, તે જ જગતરૂપે ભાસે છે. આમ શાંત, અત્યંત સમાનપણે સર્વત્ર વિસ્તરી રહેલ, અનાદિ અને અનંત એવું ચિદાકાશ જ છે. અહીં જગતની વાત જ ક્યાં છે? જેમ જળની અંદર તરંગોના ઊછળવાથી તથા બેસી જવાથી જળના સ્વભાવમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી, તેમ જ પરબ્રહ્મની અંદર જુદા જણાતા ભાવ—અભાવ વડે કાંઈ તેના પોતાના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી. જળની અંદર જેમ જળબિંદુ એકરસપણે મળી જાય છે, તેમ એ શુદ્ધ પરમ પદની અંદર ભૂત—ભવિષ્યને જાણનાર કેટલા વિવેકી પુરુષો એકરસપણે લીન થઈ જાય છે જાણે પરબ્રહ્મનો કોઈ વેશ હોય, અથવા કાર્ય હોય, અથવા કોઈ અવયવ હોય, તેમ જ આ જગત બ્રહ્મની અંદર ભાસે છે. એ નિર્મળ શાંતપદની અંદર જગત કે તેની ક્રિયાઓ સંભવતાં નથી સ્વપ્નનું સ્વપ્નપણું જણાયા પછી, દૃશ્યનું બ્રહ્મ પણું જણાયા પછી અને ઝાંઝવાના જળનું ઊખરમાત્રપણું જણાયા પછી કોણ તેમાં સત્ય પણાની ભાવના બાંધે? બ્રાહ્મણ જેમ મદ્યના માધુર્યને જાણતો નથી, તેમ જ અવિવેકી પુરુ જીવન્મુક્ત પુરુષના પરમાર્થ વસ્તુ સંબંધ ચમત્કારને અંતઃકરણમાં અનુભવ થયા વિ જાણી શકતો નથી. પ્રબુદ્ધ પુરુષ પરમાર્થરૂ ચમત્કારને પોતાની અંદર અનુભવે છે, પણ બીજા અપવિત્ર પ્રપંચના ભોગરસને જાણ નથી. મનુષ્ય જો પોતાના બહિર્મુખ થયેલા મન રોકી રાખીને તેને સમાધિમાં સ્થિર કરે છે અ જો આત્માના સ્વરૂપનું અવલોકન કરે છે, તે શાંત અને નિત્યમુક્ત એવા સ્વરૂપમાં સ્થિ થઈ રહે છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બીજાંકુરની પેઠે દૃ કારણરૂપ એવા બ્રહ્મની અંદર રહેલું છે, સૃષ્ટિ આદિની સત્તા અહીં શા માટે ન ઘટે

રામ બોલ્યા: અંકુર બીજની અંદર અંકુર રહેલો જોવામાં આવતો નથી, પણ બીજ

અંદર તેની જે સૂક્ષ્મ સત્તા રહી છે, તે તો બીજરૂપ જ છે. બ્રહ્મની અંદર જગત તો જગતરૂપે જ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેથી બીજાંકુરનું દૃષ્ટાંત અહીં અસંગત છે. વળી સર્વદા (પ્રલયકાળ આદિમાં પણ) તે આવું જ રહેતું હોય, તો તે બ્રહ્મરૂપ જ છે, કેમ કે બ્રહ્મ અવિકારી છે. નિર્વિકાર વસ્તુમાંથી સવિકાર વસ્તુ અને નિરાકાર વસ્તુમાંથી સાકાર વસ્તુ પ્રકટરૂપે ઉદય પામે એવું ક્યાંય અમે દીઠું કે સાંભળ્યું નથી જ. જેમ એક પરમાણુની અંદર અનેક મેરુઓની સ્થિતિ અસંભવિત છે, તેમ નિરાકાર પરબ્રહ્મની અંદર આ સાકાર દૃશ્યની સ્થિતિ સંભવતી નથી. સંપુટમાં જેમ રત્ન રહે છે, તેમ નિરાકાર બ્રહ્મની અંદર આ મહદ્ આકારવાળું જગત રહ્યું છે, એ વાત ઉન્મત્તના વચન જેવી છે. શાંત એવું પરબ્રહ્મ આ સાકાર દૃશ્યનો આધાર છે, એ વાત પણ ઘટતી નથી, કેમ કે સાકાર વસ્તુનું અવિનાશીપણું ક્યાં દેખાય છે? અપૂર્વ અને સ્વપ્નની પેઠે ઉત્થ થઈ રહેલા આકારોને લીધે બોધમય બુદ્ધિ જ ક્ષણિક આકારને ધારણ કરી લે છે, એવી બૌદ્ધોની કલ્પના પણ અહીં ઘટતી નથી. સૃષ્ટિનો જે અનુભવ થાય છે એ કોઈ અપૂર્વ (લોકોત્તર) સ્વપ્ન છે; કેમ કે તેમાં પ્રથમ નહિ અનુભવેલ વસ્તુ પણ અનુભવમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાં તો જાગ્રતમાં અનુભવેલો અર્થ જ સંસ્કારરૂપે અંતઃકરણમાં રહી અભ્યસ્ત વિષયની પેઠે દેખાય છે. જાગ્રત છે તે જ સ્વપ્ન છે, એ વાત પણ અહીં ઘટતી નથી; કેમ કે જો તેમ હોય, તો સ્વપ્નમાં મરી ગયેલો અને સ્મશાનમાં લઈ જઈ બાળી નાખેલો પુરુષ પ્રાતઃકાળમાં કેમ જોવામાં આવે છે? સ્થૂળ–શરીરથી રહિત થયેલને સ્વપ્ન જોવામાં આવતું નથી; માટે અશરીર એવા આત્મામાં સ્વપ્ન આદિ અવસ્થાનો આરોપ કરવો અઘટિત છે. આવી વાત પણ કાંઈ યોગ્ય નથી; કેમ કે પિશાચ આદિ સંભવે છે અને તેની સ્વપ્નવત્ સ્થિતિ પણ અનુભવમાં આવે છે. આ સ્વપ્નના જેવો આભાસ ચિદાત્માની અંદર વિવર્તરૂપે રહેલો છે. નિરાકાર પરમાત્મા પોતાના વિવર્તરૂપે પ્રસરી રહેલા સૃષ્ટિ આદિ નાના પ્રકારના આકારથી રહ્યા છે. સ્વપ્નમાં આત્માની અંદર સાક્ષીચૈતન્ય જ શૈલ આદિરૂપે વિવર્તભાવથી થઈ રહે છે, તેમ પરમાત્મામાં વિવર્તરૂપે જગતની સ્થિતિ છે. પ્રત્યેક ચૈતન્ય સર્વ બંધથી રહિત બ્રહ્મરૂપ જ છે અને સ્વપ્નતુલ્ય આ પ્રપંચ અજ્ઞાનથી જ થયેલો છે, એવો સિદ્ધાંત દૃઢ સમજાઈ જાય તેમ જ વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપ ઓળખાઈ જાય, એટલે જગતનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ- (ભાવ કે અભાવ) એ કશું અનુભવાતું નથી; ત્યારે અનુભવ કરનાર કે અનુભવનો ક્રમ એ પણ કાંઈ જણાતું નથી. પ્રબુદ્ધ અવસ્થામાં તો કશાનો અનુભવ જ થતો નથી અને અપ્રબુદ્ધ દશામાં પણ આ સર્વ અનિર્વચનીયરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે. તે પોતાના અનુભવ વડે જણાય છે અને સદ્રૂપ તથા અસદ્રૂપ ભાસે છે. સર્વશકિતમાન પરમતત્ત્વની અંદર ભાવો અભાવરૂપે અને અભાવો ભાવરૂપે સર્વથા સર્વદા ભાસતા રહે છે. બ્રહ્મ બ્રહ્મની અંદર જગતને આકારે વૃદ્ધિ પામે છે અને ચિદાકાશ ચિદાકાશની અંદર જગતરૂપે વિસ્તાર પામે છે; પણ વસ્તુતઃ જોતાં ચિદાકાશમાં જગતને આકારે વૃદ્ધિ થવી સંભવતી જ નથી. આ હું અને દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તથા દર્શનરૂપે દેખાતો આ દૃશ્યભ્રમ શાંત ચિદાકાશનો જ વિસ્તાર છે; તેમાં ભીંત આદિ સ્થૂલ આકાર સંભવતો નથી. જેમ પોતાનું કલ્પેલું સાંકલ્પનગર સત્ય નથી, તેમ જ તેમાંનું ભીંત આદિ પણ કાંઈ સત્ય હોતું નથી. તે જ પ્રમાણે આ જગત વિષે સમજવાનું છે. માત્ર એક નિર્વિકાર શાંત પરબ્રહ્મ સત્ય છે. આ સર્વ અખંડિત, પૂર્ણ, પરમશાંત, નિર્વિકલ્પ, નિરાભાસ, અનાદિ, અનંત અને સ્ફૂર્તિથી રહિત એવા બ્રહ્મરૂપ જ છે. મારું પોતાનું સ્વરૂપ જન્મ–મરણથી રહિત છે, શાંત છે, આદિ—અંત વિનાનું છે, ઉપાધિથી રહિત છે અને નિરાકાર છે, તેને મેં બરાબર ઓળખી

લીધું છે. જે જીવચૈતન્ય અંદર પ્રકાશી રહેલું છે, તે જ વાક્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમ કે જે પૃથ્વીમાં લીન હોય તે જ અંકુરભાવને ધારણ કરે છે. હું શુદ્ધ જ્ઞાનમય એક આત્મારૂપ છું અને દ્વિત્વ—એકત્વ આદિથી રહિત છું, તે હું દ્વિત્વ—એકત્વ આદિની કાંઈ પણ કલ્પનાને બિલકુલ સમજતો જ નથી. આ સર્વ પુરુષો જીવતાં છતાં મારી દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મમાત્ર હોવાથી નિત્યમુક્ત છે, મૌનવાળા છે, સર્વ આરંભથી રહિત છે અને આકાશમાં રહેલા શૂન્યભાવની પેઠે તે બ્રહ્મમાં અભિન્નરૂપે રહ્યા છે. જગત ત્વચા આદિ ઇન્દ્રિયો વડે અનુભવમાં આવે છે, તેથી મોટા આરંભવાળું જણાય છે અને વિલક્ષણ છે. આમ છતાં પણ ભીંતમાં આલેખેલા ચિત્રની પેઠે તે આભાસમાત્ર છે, મનોરાજ્યની પેઠે ખડું થઈ ગયેલ છે અને અનિર્વચનીય છે. તે પર્વતમાંથી ઊતરેલી પ્રતિમાના જેવું છે. જાણે કોઈ કથામાં વર્ણન કરાતું હોય, જાણે આકાશની અંદર શંબરાસુરની રચેલી માયા હોય અને જાણે કોઈ સ્વપ્ન જ ખડું થઈ ગયું હોય, તેવું આ જગત છે. સૃષ્ટિના આદિકાળમાં આ જગત સ્વપ્નની પેઠે જ અવલંબન વિના નિરવયવરૂપે ભાસે છે, તો પછી તેની સત્યતા કેવી હોય? આ જગત અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં સત્ય છે, વિવેકીની દૃષ્ટિમાં તે મિથ્યા છે, બ્રહ્મવેત્તાની દૃષ્ટિમાં તે બ્રહ્મરૂપ છે અને શાંત પુરુષની અંદર ક્રમે કરી તે શાંત થઈ જઈ શૂન્યરૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં સ્થાવર—જંગમ સહિત આ સર્વ ભાવો અને હું, તમે વગેરે સર્વ જગત ચિદાકાશરૂપ જ છે. હું ચિદાકાશરૂપ છું, તમે ચિદાકાશરૂપ છો, જગત ચિદાકાશરૂપ છે અને આકાશ પણ ચિદાકાશરૂપ છે; માટે તમે ચિદાકાશની સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ ચિદાકાશરૂપ બની જાઓ. તમે ચિદાકાશરૂપ થઈ ગયા છો. તેથી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છો, તમે સ્વરૂપજ્ઞાન વડે આકાશના જેવા સર્વના આત્મારૂપ છો, તમે આકાશ જેવા નિર્વિકાર છો અને પૂર્ણ આનંદરૂપ એવા બ્રહ્મથી અભિન્ન છો. આમ સમજી હું તમને વંદન કરું છું. આ જગત ચિદરૂપ હોવાથી ચિદાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા પાછું તેમાં જ તે લય પામી જાય છે. વળી તે કારણ વિના જ ખડું થઈ ગયેલું હોવાથી નિર્મળ ચિદાકાશરૂપ જ છે. સર્વ પદથી અતીત અને સર્વ શાસ્ત્રની યુક્તિઓનું પણ ઉલ્લંઘન કરી રહેલા તે નિર્દ્વંદ્વપદનો આશ્રય કરી તમે પણ ચિદાકાશરૂપ જ થઈ રહ્યા છો. હું પણ નથી, જગત પણ નથી, હાથ-પગ આદિ અવયવો પણ નથી અને ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો પણ નથી; પરંતુ સર્વ આકાશ જેવા સ્વચ્છ સૂક્ષ્મ ચિદાકાશરૂપ છે. આ જે મેં તમને સર્વ વસ્તુઓનો નિષેધ બતાવ્યો છે, તે તાર્કિક આદિ વાદીઓને નિંદા કરવા યોગ્ય જણાઈ રુચિ થશે નહિ; તોપણ આત્મજ્ઞાનને ઇચ્છનાર વિવેકી પરીક્ષકોની સભામાં આ વિચાર ઝળકી ઊઠે તેવો છે. સર્વ પદાર્થોનો નિષેધ છેવટ કાષ્ઠમૌન ઉત્પન્ન કરનાર છે, તેથી તેનો વિવાદ કરવામાં આવતો નથી; કેમ કે વિવાદથી નિઃશેષ એવા આત્માનો પરિચય થતો નથી; એટલે તેમાંથી આત્મજ્ઞાન થવું સંભવિત નથી. જે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો વડે અગમ્ય છે, ચિહ્નથી રહિત છે અને પોતાના અનુભવ વડે જ જણાય તેવું છે, તે બ્રહ્મ વિવાદો વડે શી રીતે મળે? સર્વ શાસ્ત્રભેદના અર્થોને ઉલ્લંઘી રહેલ, ચિહ્નથી રહિત, સ્વચ્છ, એક જન્મ આદિ વિકારથી રહિત, અનુભવસ્વરૂપ, નામરૂપથી રહિત, સર્વના આદિરૂપ અને સંજ્ઞાઓની કલ્પનાથી પણ રહિત એવું શુદ્ધ એક ચિદાકાશ જ અહીં છે, બીજું કશું નથી; માટે તેમાં બીજા દૃશ્ય આદિ નિરુપયોગી મેલની શંકા રાખવાનું કાંઈ જ પ્રયોજન નથી. ૧—૭૦

सर्वागमार्थसमतीतमचिह्नमच्छमाकाशमेकमजमाद्यमनामरूपम् । शुद्धं चिदात्मकमिहास्त्यनुभूतिमात्रं शांताभिधानकलनं मलशंकयालम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બોધપ્રકાશીકરણ' નામનો સર્ગ ૧૯૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૬ મો*

કાવડિયાઓનું આખ્યાન

वाल्मीकिरुवाच

एवमुक्त्वा महाबुद्धे रामो राजीवलोचनः।
मुहूर्तमात्रं विश्रम्य तूष्णीं स्थित्वा परे पदे ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી ! કમળના જેવા સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજી ઉપર પ્રમાણે કહી, મુહૂર્તમાત્ર વિશ્રાંત થયા અને મૌનપણે પરમપદમાં સ્થિર થઈ ગયા. આમ તે પરમ તૃપ્તિ પામ્યા અને પરમાત્મામાં વિશ્રાંતિ પામ્યા. હવે તે પોતે સર્વ જાણતા હતા, છતાં લીલા વડે વસિષ્ઠ મુનિને ફરી વાર પૂછવા લાગ્યા.

રામ બોલ્યા : સંશયરૂપી વાદળોને વિખેરી નાખવામાં શરદઋતુના જેવા હે મહાસમર્થ ભગવાન મુનીશ્વર! હમણાં મારા ચિત્તામાં આ એક કોમળ સંશય ઉત્પન્ન થયો છે કે, સંસારરૂપી મહાસાગરમાંથી તારનારું આ મહાજ્ઞાન સમસ્ત વાગ્જાળનું ઉલ્લંઘન કરીને (વાણીથી બહાર) રહેલું છે. હે માન આપનાર ! આ જે સત્ય બ્રહ્મ-નિશ્ચયથી ચિદ્રૂપ જ છે, તેના સ્વરૂપનું મોટા પુરુષો પણ વાણી વડે કથન કરી શકતા નથી. તે સર્વ સંકલ્પથી રહિત છે, પરમ જાણવા યોગ્ય આત્મસ્વરૂપ છે, માત્ર તુર્ય આવસ્થા વડે જ જણાય છે અને તે દુર્ગમપણાને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે. એ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ, પ્રતિયોગી,+ વ્યવચ્છેદ અને સાંખ્ય ઇત્યાદિ ભેદને ઈચ્છનાર પુરુષોને સવિકલ્પ તથા બોધ કરવાને એ સમર્થ એવાં શાસ્ત્રોનાં વચનો વડે શી રીતે મળી શકે? શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારના દૃઢ વિકલ્પો અને શબ્દો આદિ રહેલા છે, એ શાસ્ત્રોથી કાંઈ જ્ઞાનનો લાભ થતો નથી, તો પછી અનેક વિકલ્પ આદિ ભ્રાંતિ-પરંપરામાં ભટકવા માટે ગુરુ તથા શાસ્ત્ર આદિની કલ્પના શા સારુ કરવામાં આવે છે? હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહારાજ! તત્ત્વજ્ઞાન થવામાં ગુરુ તથા શાસ્ત્ર આદિ કારણરૂપ છે કે નથી? આ વિષયમાં આપ એક નિશ્ચય કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ! તમે કહો છો તેમ શાસ્ત્ર કાંઈ જ્ઞાનનું કારણ નથી, કેમ કે શાસ્ત્ર અનેક પ્રકારની શબ્દરચનાઓ વડે રચાયેલું છે અને પરમપદ એવા નામથી રહિત છે. છતાં હે રામચંદ્રજી! એ શાસ્ત્રાદિક કેવી રીતે ઉત્તમ બોધ (જ્ઞાન) આપે છે, તે વિષે હું તમને સંક્ષેપથી કહું છું. કોઈ એક ઠેકાણે ઘણા લાંબા કાળથી શૂદ્ર જાતિના દુર્ભાગી કાવડિયાઓ હતા. ગ્રીષ્મઋતુ વડે જેમ જૂનાં ઝાડો સુકાઈ જાય છે તેમ તેઓ દુઃખ વડે દૂબળા થઈ ગયા હતા. તેઓ અટળ ગરીબાઈમાં હતાં તેથી ફાટીતૂટી ગોદડીઓથી કામ ચલાવતા હતા. પરિણામે જેમ તળાવ ફાટી જતાં પાણી બહાર નીકળી જાય એટલે તેની અંદરનાં કમળો કરમાઈ જાય, તેમ તેમનાં મુખ અને હૃદય કરમાઈને દીન બની ગયાં હતાં. દરિદ્રતાથી સળગી રહેલા એ કાવડિયાઓ પોતાના જીવિત માટે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'કઈ યુક્તિથી આપણે પેટ ભરીએ?' એમ વિચાર કરી દૈવયોગે તેમણે નિર્ણય કર્યો કે, 'રોજ સાંજ સુધી મહેનત કરી લાકડાં મેળવવાં અને તેનો ભારો વેચી આપણે આપણું પેટિયું કાઢવું.' આવો નિશ્ચય કરી તેઓ લાકડાં માટે જંગલમાં જવા માંડયાં; કેમ કે જે યુક્તિ વડે જીવિકા ચાલે છે, તે જ યુક્તિ આપત્કાળમાં શોભા આપે છે, એ પ્રમાણે તેઓ પ્રતિદિન જંગલમાં જઈ, લાકડાં લાવી, તેને વેચી દેહનું પોષણ કરવા લાગ્યા અને દરરોજ જે અન્ન મળે તેથી નિર્વાહ કરવા લાગ્યા. તેઓ જે વનની અંદર જતા હતા, તેની અંદર અનેક ગુપ્ત અને પ્રકટ રત્નો હતાં, તેમ જ કાષ્ઠ, સુવર્ણ આદિ પણ હતાં. એ ભાર ઉપાડનારા

* આ એકસોછન્નુમા સર્ગમાં ગુરુ—શાસ્ત્ર આદિ ઉપાય વડે જે રીતે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય, તે રીતે લાકડાની કાવડ ઉપાડનાર કાવડિયાના આખ્યાન વડે સંક્ષેપથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

+ અભાવ (यो यस्याऽभावः तस्य प्रतियोगी ન્યાયશાસ્ત્ર)

કાવડિયાઓમાંથી કેટલાકને કેટલેક દિવસે તે વનમાંથી સુવર્ણોની અને રત્નોની પ્રાપ્તિ થઈ. હે માન આપનાર! ઘણા કાળથી શૂદ્ર તરીકે ઓળખાતા એ કાવડિયાઓમાંથી કેટલાક ચંદનનાં લાકડાં વેચીને, કેટલાક પુષ્પો વેચીને અને કેટલાક તો ફળો વેચીને જીવવા લાગ્યા. કેટલાક ભાગ્યહીન મંદ બુદ્ધિવાળા કાવડિયાઓને કાંઈ પણ સારરૂપ મળતું નહોતું, તેથી તેઓ જંગલમાંથી ખરાબ લાકડાં લાવી તે વેચી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા મંડયા. તેમની આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન જંગલની કેડીઓ જ હતી. લાકડાં માટે જ ઉદ્યમ કરનારા એ કાવડિયાઓ જંગલમાં જતા હતા. તેમાંથી કેટલાક તો રત્ન આદિ પ્રાપ્ત થઈ જતાં તરત જ દરિદ્રતાના તાપથી રહિત થઈ ગયા. એ પ્રમાણે તેઓ નિરંતર મહાવનમાં જતા હતા, તેટલામાં એક પ્રદેશમાંથી તેમને ચિંતામણિ નામનો મણિ જડી ગયો. એ ચિંતામણિમાંથી તેમને સર્વ વૈભવની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ અને તેઓ પરમ સુખી થઈ સુખપૂર્વક ત્યાં રહેવા લાગ્યા. ઉત્તમ દેવતાઓ જેમ સ્વર્ગમાં સુખપૂર્વક રહે છે, તેમ લાકડાં માટે ઉદ્યમપરાયણ થઈ રહેલા તે કાવડિયાઓ, સર્વ અર્થ આપનારા તે ચિંતામણિને મેળવીને નિર્દ્વંદ્વ (ટાઢ—તડકો, ક્ષુધા—તૃષા આદિ દુ:ખથી રહિત) થઈ સુખ ભોગવવા લાગ્યા. આમ, એ કાવડિયાઓએ લાકડાં લાવવાના ધંધામાંથી ચિંતામણિ મેળવ્યો અને તેમને પરિપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ ધન સાંપડયાં. આથી તેઓ ભય, મોહ, ખેદ અને દુ:ખ આદિથી મુક્ત થઈ ગયા અને તેઓ બુદ્ધિને આનંદમય બનાવીને તેમ જ બીજી વસ્તુઓના લાભ—અલાભમાં સમાન રહીને સુખેથી પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યા. ૧—૨૬

सर्वार्थसारपरिपूर्णतया तया ते काष्ठोद्यमाधिगतसन्मणयो महान्तः। तिष्ठन्ति शान्तभयमोहविषादुःखमानन्दमन्थरधियः समतामुपेताः ॥

સર્ગ ૧૯૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૭ મો*

આત્મજ્ઞાનમાં ગુરુ અને શાસ્ત્ર ઉપયોગી છે

राम उवाच

तथा कुरु मुनिश्रेष्ठ यथा वैवधिकक्रमम् ।
असंदेहमिमं सम्यगवगच्छामि मानद ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે માનદાતા! હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ! એ કાવડિયાઓની વાર્તાથી સૂચવવાના ક્રમને હું નિ:સંદેહપણે જે પ્રમાણે જાણું તે પ્રમાણે આપ કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! ઉપરની કથામાં મેં કાવડિયાઓ કહ્યા, તે આ પૃથ્વીની અંદરના મનુષ્યો સમજવાં. મેં કાવડિયાઓનું જે દરિદ્રતા સંબંધી દુ:ખ કહ્યું, તે અજ્ઞાન અને તેથી થતા ત્રણ પ્રકારના તાપો છે. જેને મેં મોટું જંગલ કહ્યું, તે ગુરુ અને શાસ્ત્રક્રમ આદિ સમજવું. તેઓ ઉદરભરણને અર્થે ઉદ્યમમાં પ્રવૃત્ત થયા એમ જે મેં કહ્યું, તે ભોગની ઇચ્છા રાખનારાં મનુષ્યો સમજવાં. 'મને નિરંતર ભોગોના સમૂહો જ પ્રાપ્ત થાઓ' એમ કૃપણ બની જઈ મનુષ્ય બીજાં કાર્યોની અપેક્ષા રાખતા નથી અને શાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જોકે મનુષ્ય શાસ્ત્ર આદિમાં પણ ભોગ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે, તોપણ છેવટ શાસ્ત્રના રહસ્યને સમજી લઈ તે પરવશ છતાં પણ મોક્ષરૂપી આદ્યપદને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કોઈ સાર—અસાર શોધનાર વિવેકી કાવડિયાએ લાકડાંને માટે ઉદ્યોગ કર્યો છતાં મણિ મેળવ્યો; તેમ ભોગને અર્થે શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરતાં છતાં કોઈ વિવેકી પુરુષ પરમપદને પામે છે. કોઈક તો શાસ્ત્ર અને વિચાર વડે શું થાય એવા સંદેહભર્યા કુતૂહલથી શાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને પછી ઉત્તમ પદને મેળવે છે. ઉત્તમ તત્ત્વરૂપ અર્થ અનુભવમાં નહિ આવવાથી કેટલાક મનુષ્યો સંદેહને લીધે વિષયભોગને માટે

* આ એકસોસત્તાણુમા સર્ગમાં કાવડિયાના આખ્યાનના તાત્પર્યનું વિવરણ કરવાના ક્રમથી, આત્મજ્ઞાનમાં ગુરુ—શાસ્ત્ર આદિનું હેતુપણું વર્ણવાશે.

જ શાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને પછી છેવટે તે શુદ્ધ પદને પામે છે. કાવડિયાઓ જેમ લાકડાં લેવા માટે જંગલમાં જતા હતા છતાં કોઈ જુદા જ ચિંતામણિનો તેમને અપૂર્વ લાભ મળ્યો, તેમ લોકો પોતાની વાસના અનુસાર શાસ્ત્ર દ્વારા અન્યથા (જુદા જ ફળની આશાથી) પ્રવૃત્તિ કરે છે; અને તેમને તેમાંથી નિરતિશય મોક્ષસુખરૂપ એવું કાંઈક બીજું જ ફળ મળે છે. જે સ્વાભાવિક રીતે જ નિરંતર પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તે સાધુ (સત્પુરુષ) કહેવાય છે અને સર્વ લોકોમાં તેની ચેષ્ટા જ પ્રમાણરૂપ બને છે. તત્ત્વને ન જાણનારા લોકો યોગોની પ્રાપ્તિ થવાની બાબતમાં સંદેહયુક્ત હોય છે, તેથી તેમને શાસ્ત્રના ફળ વિશે શંકા રહે છે. છતાં તેઓ સત્પુરુષોના આચારને લીધે શાસ્ત્ર આદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. જેમ કાવડિયાઓ લાકડાં માટે જંગલમાં જતા હતા, છતાં પણ તેમને વનમાંથી ચિંતામણિનો લાભ થયો, તેમ મનુષ્ય શાસ્ત્ર આદિમાં ભોગને માટે પ્રવૃત્તિ કરે, તોપણ તેમને ભોગ તથા મોક્ષ એ બંને મળે છે. જેમ કેટલાએક કાવડિયાઓને વનમાંથી ચંદનનાં લાકડાંને, કેટલાકને ચિંતામણિ નામના મણિનો અને કેટલાકને સામાન્ય રત્નનો લાભ થયો, તેમ આ સંસારને વિશે પણ શાસ્ત્રમાંથી કેટલાક મનુષ્યોને ભોગનો લાભ, કેટલાકને અર્થનો લાભ, કેટલાકને ધર્મનો લાભ, કેટલાકને ત્રિવર્ગનો (ત્રણેનો) લાભ, કેટલાકને મોક્ષનો લાભ અને કેટલાકને એ સર્વનો (ચારે પુરુષાર્થનો) લાભ મળે છે. હે રામચંદ્રજી! ત્રિવર્ગનો (ધર્મ, અર્થ અને કામનો) ઉપદેશ તો શાસ્ત્ર આદિમાં છે, પરંતુ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વાણીથી અગોચર છે; માટે તેનો ઉપદેશ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં પણ નથી. જેમ વસંત આદિ ઋતુની શોભા, તે તે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થનાર ફળ, પુષ્પો આદિ વડે સૂચિત થાય છે, તેમ સર્વ વાક્યાર્થો વડે માત્ર બ્રહ્મનો બોધ જ સૂચિત થાય છે, પરંતુ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તો પોતાના અનુભવ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ મણિ, દર્પણ તથા ચંદ્ર આદિ સર્વના સૌંદર્યને ઉલ્લંઘી રહેલું લાવણ્ય સ્ત્રીરૂપી રત્નની અંદર અનિર્વચનીયરૂપે રહ્યું હોય છે, તેમ સર્વ દૃશ્યવર્ગને ઉલ્લંઘન કરી રહેલો બ્રહ્માનુભવ શાસ્ત્રની અંદર રહેલો છે. સર્વ પદને ઉલ્લંઘી રહેલો આ પરમબોધ શાસ્ત્રથી, ગુરુના વાક્યથી, દાનથી કે ઈશ્વરાર્ચનથી પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામચંદ્રજી! આ સર્વ પરમાત્માની અંદર વિશ્રાંતિ થવામાં કારણરૂપ નથી, છતાં તેઓ શી રીતે યથાર્થપણે કારણરૂપ થાય છે તે વિષે હું કહું છું, તે સાંભળો. શાસ્ત્રના અભ્યાસયોગ વડે ચિત્ત વિશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નિષ્કામ છતાં પણ તત્કાળ શુદ્ધપદને દેખે છે. આ શાસ્ત્રથી અવિદ્યાનો સાત્ત્વિક ભાગ વધે છે અને એ સાત્ત્વિક ભાગ વડે તેનો તામસ ભાગ ક્ષય પામે છે. શાસ્ત્રરૂપી મુખ્ય જળ વડે મેલને ધોઈ નાખનાર પુરુષ અચિંત્ય શાસ્ત્રપ્રભાવને લીધે અને નિત્ય શુદ્ધ આત્મવસ્તુના સામર્થ્યથી પરમ શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્ય અને સમુદ્ર નજીક થઈ જાય છે, ત્યારે તે બંનેની ઈચ્છા નહિ છતાં પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ ન દેખાતું ત્રીજું (સૂર્યનું જળમાં પડેલું) પ્રતિબિંબ ખડું થઈ જાય છે, તે પ્રતિબિંબ આભાસરૂપે વિદિત છે અને વિસ્તારવાળું જણાતાં છતાં સત્ અને અસત્ છે. તે પ્રમાણે મુમુક્ષુપુરુષનો અને શાસ્ત્રનો પરસ્પર સંબંધ થાય, ત્યારે આત્મજ્ઞાન થાય છે અને તે આત્મજ્ઞાન અનુભવમાં આવતાં સર્વ પદોથી અતીત છે. જેમ સૂર્ય અને સમુદ્ર એ બંનેનું સ્વરૂપ જોવાથી તેનો વિવેક થાય (જુદાપણું જણાય) છે, તેમ સ્વાભાવિક રીતે શાસ્ત્રવિવેકથી દેહની અંદર શુદ્ધ આત્માનો ભિન્નરૂપે અનુભવ થાય છે. જળની અંદર એક લોઢા વડે બીજા લોઢાને ધોતો બાળક જેમ બંને લોઢાં ઘસવાથી પોતાના હાથની પરમ શુદ્ધતાને મેળવે છે, તેમ આત્મતત્ત્વની પરીક્ષા માટે પોતાના વિચારથી શાસ્ત્રોના વિકલ્પોના સમૂહ વડે બીજા વિકલ્પોને ધોઈ નાખનાર વિવેકી પુરુષ પરમ શુદ્ધતાને મેળવે છે.

જેમ ઈક્ષુના (શેરડીના) રસનું માધુર્ય અનુભવ વડે જણાય છે, તેમ મહાવાક્યના અર્થના રસરૂપ પોતાના આત્માનું જ્ઞાન શાસ્ત્ર આદિથી મળે છે અને તે પોતાના અનુભવથી જ જણાય તેવું છે. જેમ આકાશમાં ફેલાઈ રહેલો સૂર્યનો પ્રકાશ કાંતિ અને ભીંતનો સંયોગ થતાં સ્ફુટપણે અનુભવમાં આવે છે, તેમ આત્મજ્ઞાન પણ શ્રવણ અને તેનો યોગ્ય અધિકારી એ બંનેનું મિલન થતાં સ્ફુટપણે અનુભવમાં આવે છે. જે શ્રવણ ત્રિવર્ગમાત્રની (ધર્મ, અર્થ અને કામની) સિદ્ધિને માટે થાય છે, પરંતુ મોક્ષને માટે થતું નથી તે બહુશ્રુત તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની ચર્ચામાં શ્રવણ કરવામાં આવ્યું હોય તોપણ તુચ્છ અને મૂર્ખતા બતાવનાર છે. તે જ ખરેખર શ્રવણ કહેવાય જેનાથી જ્ઞાન થાય; તે જ ખરેખર જ્ઞાન કહેવાય જેનાથી સમતાનો ઉદય થાય અને તે જ ખરેખર સમાનતા કહેવાય, જેનાથી જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે આ સર્વ શાસ્ત્ર આદિથી પ્રાપ્ત થાય છે; માટે સર્વ પ્રયત્નથી શાસ્ત્ર આદિનો અભ્યાસ કરવો. હે રામચંદ્રજી! બ્રહ્મલોક પર્યંતના ઐશ્વર્ય સુખથી પણ અધિક અને સર્વેશ્વરરૂપ એવું 'મોક્ષ' નામનું અનાદિ સુખ ગુરુની વાણીથી, શાસ્ત્રાર્થની ભાવનાથી, સત્સંગતિથી, નિયમથી અને શાંતિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧—૩૩

शास्त्रार्थभावनवशेन गिरा गुरूणां सत्संगमेन नियमेन शमेन राम। तत्प्राप्यते सकलविश्वपदादतीतं सर्वेश्वरं परममाद्यमनादिशर्म ॥३३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શાસ્ત્રમાહાત્મ્ય' નામનો સર્ગ ૧૯૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૮ મો*

સમદષ્ટિનાં વખાણ

वसिष्ठ उवाच

भूयो निपुणबोधाय शृणु किंचिद्ब्रवीमि ह। पुनः पुनर्यत्कथितं तदज्ञेऽप्यवतिष्ठते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામચંદ્રજી! વિશેષ દૃઢ બોધ થવા માટે ફરી વાર હું કહું, તે તમે સાંભળો. તે જો વારંવાર કહેવામાં આવે, તો અજ્ઞાની પુરુષોમાં પણ રૂઢ થઈ જાય છે. હે રામચંદ્રજી! પ્રથમ મેં સ્થિતિ—પ્રકરણ કહ્યું છે, તેથી આ જગત શી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે સમજવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ઉપશમ—પ્રકરણની યુક્તિ વડે મનુષ્યે સંસારમાં ઉત્પન્ન થઈ પરમ ઉપશમને ધારણ કરવો, એ વિષે કહેવાયું છે. ઉપશમ—પ્રકરણમાં કહેલા ઉપશમના ક્રમો વડે વિવેકી પુરુષે પરમ ઉપશમને પામી જઈ, આ જગતમાં તાપથી રહિત (શીતળ) થઈ, નિર્વાણસુખમાં સ્થિતિ રાખી રહેવાનું છે. પ્રાપ્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષે જે પ્રકારથી આ સંસારવ્યવહારમાં વર્તવાનું છે, તે સંબંધી કાંઈક થોડું રહસ્ય અમારે કહેવાનું છે અને તમારે તે સાંભળવાનું છે. જગતની અંદર જન્મને પ્રાપ્ત થઈ બાલ્યવયમાં જ જગતની યથાસ્થિત સ્થિતિને જાણી લઈ, વિવેકીએ તાપથી રહિત નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં રહેવાનું છે. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી! સર્વની સાથે સ્નેહ ઉત્પન્ન કરનારી અને સર્વને આશ્વાસન આપનારી સમતાનો દૃઢ આશ્રય રાખી વ્યવહાર કરવાનો છે. સમતારૂપી ઉત્તમ લતાનું સર્વ સાથે મૈત્રી થવારૂપી ઉત્તમ પવિત્ર ફળ થાય છે અને તે સર્વ સંપત્તિ વડે મનોહર છે તથા સર્વ સૌભાગ્યને વધારનાર છે. હે રામચંદ્રજી! સમાનતાને લીધે સર્વ પ્રાણીઓનું

* એકસોઅઠ્ઠાણુમા સર્ગમાં જેમ જળને અટકાવી રાખવામાં પાજ કારણરૂપ થાય, તેમ પ્રબુદ્ધ પુરુષોની સુખપૂર્વક નિર્વિક્ષેપ સ્થિતિમાં સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ જ કારણરૂપ છે, તે વિષે વર્ણન આવશે.

હિત કરનારા ચેષ્ટાવાળા અને પ્રાકૃત ક્રમને (ચાલતા વ્યવહારને) કરનારા વિવેકીઓની આગળ આ જગતની સર્વ પ્રકારની લક્ષ્મી દાસી જેવી થઈ રહે છે. સમતાથી જે કાંઈ અવિનાશી સારરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે રાજ્યથી કે સ્ત્રીજનના સમાગમથી પણ મળતું નથી. હે રામચંદ્રજી! સમતા એ દ્વંદ્વશાંતિના સીમાડારૂપ છે, જુસ્સારૂપી જ્વરનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ પ્રકારનાં દુ:ખોરૂપી તડકાને નિવૃત્ત કરવામાં વાદળાંરૂપ છે, એમ તમે સમજો. સમાનતારૂપી અમૃત વડે પૂર્ણ એવો મનુષ્ય આ જગતની અંદર દુર્લભ છે. તેના સર્વ શત્રુઓ પણ મિત્ર જેવા થઈ જાય છે અને તે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખે છે. પ્રબોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા ચિત્તરૂપી ચંદ્રમાંથી સ્રવતી, અમૃતથી પણ શ્રેષ્ઠ એવી સમતાનો આસ્વાદ લઈને જનક આદિ સર્વ મહાત્માઓ જીવે છે. જે વિવેકી પુરુષ સમાનતાનો અભ્યાસ કરે છે, તેને પોતાનો દોષ પણ ગુણ જેવો થઈ પડે છે, દુ:ખ નિરંતર સુખ જેવું લાગે છે અને મરણ જીવિતના જેવું થઈ પડે છે. સમાનતારૂપી સૌન્દર્યથી સુશોભિત એવા મહાત્મા પુરુષને મુદિતા (મૈત્રી, કરુણા, ઉપેક્ષા) આદિ વનિતાઓ જાણે નિરંતર તેના સમાગમ માટે વ્યસનવાળી થઈ રહી હોય તેમ આલિંગન કરે છે. સમાનતાથી વર્તનાર પુરુષ નિરંતર ઉત્તમ ગુણોથી અને અભ્યુદયથી યુક્ત હોઈ નિશ્ચિત હોય છે. એવી કોઈ પણ સમૃદ્ધિ નથી, જે તેને મળે નહિ. સર્વ કાર્યમાં સમાનપણે રહેનાર અને પ્રકૃત વ્યવહારને કરી રહેલ મહાશય પુરુષને સર્વ મનુષ્યો તથા દેવતાઓ ઉદાર ચિંતામણિની પેઠે ઈચ્છે છે.સદાચારમાં રહી સર્વનું હિત કરનાર, અત્યંત પ્રસન્ન અને સમાન ચિત્તવાળા વિવેકી પુરુષને અગ્નિ દાહનું દુ:ખ ઉત્પન્ન કરી શક્તો નથી. અને જળ સડાનું દુ:ખ પેદા કરી શકતું નથી. જે જે પ્રમાણે થવું યોગ્ય હોય તે તે પ્રમાણે જ તેના હાથથી થાય છે અને આનંદ તથા ઉદ્વેગ વગરનો રહી જે સર્વને સમાનતાથી જુએ છે, તે મહાશય પુરુષની તુલના કરવા કોણ સમર્થ છે? સારી રીતે વિચારી કાર્ય કરનાર તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની ઉપર મિત્રો, બાંધવો, શત્રુઓ, રાજાઓ અને વ્યવહાર કરનાર મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષો વિશ્વાસ રાખે છે. પ્રકૃત (ચાલતા) ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા વ્યવહારને કરનાર સમદર્શી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો અનિષ્ટથી બી જઈ ભાગી જતા નથી અને ઈષ્ટપ્રાપ્તિથી ફુલાઈ જઈ ખુશી થતા નથી. મહાત્મા પુરુષો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવા અનિંદ્ય વિષયોને પણ છોડી દઈને દુ:ખથી રહિત એવી ઉત્તમ સમાનતામાં જ પોતાની વૃત્તિને ધારણ કરી રાખે છે. હે રામચંદ્રજી! સમતા વડે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા પુરુષો જગતના સમૂહને તુચ્છ બુદ્ધિ વડે (વૈરાગ્યથી) હસે છે. તેઓ પોતે નિર્વિકાર રહે છે અને બીજાઓને વિવેક આદિના ઉપદેશથી જિવાડે છે. સર્વ દેવો અને ડાહ્યા માણસો પણ તેમની પૂજા કરે છે. સમાન ચિત્તવાળો પુરુષ (પરહિતને અર્થે) પ્રકૃત ક્રમથી (ચાલતા વ્યવહારથી) પ્રાપ્ત થયેલા કોપને કદાચિત્ મુખકમળમાં ધારણ કરે, તોપણ તે કોઈને ઉદ્વેગકારક ન થતાં અમૃતના જેવો જ થઈ પડે છે. સમદર્શી પુરુષ જે કાંઈ કરે છે અને જે કાંઈ ઉપભોગમાં લે છે, તેનો લોકો સ્વીકાર કરી લે છે. વળી તે જે અયોગ્ય કાર્યની નિંદા કરે છે, કે તેનો આક્ષેપ કરે છે, તેનો લોકો ત્યાગ કરે છે. લોકોનો સમૂહ તેના ઉત્તમ ચરિત્રની નિરંતર સ્તુતિ કરે છે. સમદૃષ્ટિવાળા પુરુષથી જો કાંઈ શુભ—અશુભ થઈ જાય છે અને લાંબા કાળ કે તરતમાં કોઈ અપરાધ પણ બની જાય છે, તોપણ લોકો તેને અભિનંદન આપે છે. સમદૃષ્ટિવાળા પુરુષો ઘોર અને ઘણા લાંબા સમયથી ચાલ્યાં આવતાં મોટાં સુખ—દુ:ખોમાં પણ ચિત્તને વિષે ઉદ્વેગ ધારણ કરતા નથી. એ જ સમદૃષ્ટિપણા વડે શિબિરાજાએ શરણે આવેલા હોલાને બચાવવા માટે તેના માંસના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાના અંગને કાપી પ્રસન્ન ચિત્તથી પોતાનું માંસ આપ્યું હતું. પોતાની પ્રાણાધિક પ્રિયાને શત્રુઓ પોતાની

નજર આગળ ક્લેશ આપતા હતા છતાં સમદૃષ્ટિને લીધે જ અંગરાજા તે જોઈને મોહ પામ્યો ન હતો. ત્રિગર્ત દેશના રાજાને પોતાનો પક્ષ સેંકડો મનોરથો વડે મળ્યો હતો તે છતાં પોતે તેને પણ (પ્રતિજ્ઞામાં) હારી ગયો, ત્યારે જ એ સમાનદૃષ્ટિના પ્રભાવથી તેણે તે પુત્રને રાક્ષસને આપી દીધો હતો. એ જ સમાનદૃષ્ટિ વડે રાજશ્રેષ્ઠ જનકરાજા પોતાની નગરી બળી જવાના સમયમાં અને ઉત્સવમાં નગરીને શણગારવાના સમયમાં સમાન જ (હર્ષ—શોકથી રહિત) રહ્યો હતો. સાલ્વરાજાએ સમાનદૃષ્ટિના બળથી જ મોંમાગી દક્ષિણા આપવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાનું મસ્તક બ્રાહ્મણને અર્થે વેચી દીધું હોય તેમ તેને કમળદળની પેઠે કાપી નાખ્યું હતું. સૌવીર રાજાએ ડોલરના સમૂહના જેવો ધોળો અને કૈલાસની પેઠે સુશોભિત એવો ઐરાવત હાથી ઈન્દ્રને જીતીને લઈ લીધો હતો. સમદૃષ્ટિપણાથી તેણે યજ્ઞની અંદર તે હાથી બ્રાહ્મણોના વચનથી ઈન્દ્રને પાછો આપી દીધો હતો. કુંડપ નામનો ચાંડાલ મજૂરી કરીને પોતાની દેહયાત્રા ચલાવતો હતો. કાદવમાં ખૂંચી ગયેલી બ્રાહ્મણની પાંચ ગાયોને તેણે એક ગાયને મજૂરી બદલે લેવાની ઠરાવીને બહાર કાઢી હતી. આમ ઠરાવી લીધેલ તે એક ગાયને પણ પુષ્કરમાં બ્રાહ્મણને આપી દઈને તે દેવરૂપ થઈ ગયો હતો. સમદૃષ્ટિના પ્રભાવથી જ તેણે આ કર્યું હતું. કદંબ વનનો રાક્ષસ સર્વ પ્રાણીઓનો ક્ષય કરનારી રાક્ષસી વૃત્તિથી જીવતો હતો. સમદૃષ્ટિના અત્યંત અભ્યાસથી જ તેણે તેનો ત્યાગ કર્યો હતો. બાલચંદ્રના જેવા મનોહર જડભરતજીએ જ સમદૃષ્ટિ વડે ગોળના લાડુની પેઠે ન્યાયથી (ભિક્ષારૂપે) પ્રાપ્ત થયેલા અગ્નિનું ભક્ષણ કર્યું હતું. સમાનબુદ્ધિપણાને લીધે જ, ધર્મવ્યાધ ક્રૂર વ્યવહાર કરનારો હોવા છતાં પોતાના દેહને છોડી પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. કપર્દન નામના રાજર્ષિ નંદનવનની અંદર રહ્યા હતા. તે પોતે પુરુષાર્થવાળા હતા, છતાં પણ સમાનદૃષ્ટિ વડે તે પોતામાં આસક્ત થઈ રહેલ દેવાંગનાઓમાં પણ લોભાયા ન હતા. એ જ રાજર્ષિ સમાન ચિત્તને લીધે રાજ્યને છોડી દઈ, કરંજનાં વૃક્ષો વડે ગહન એવા વિંધ્યાચળના જંગલના જળમય પ્રદેશોમાં નિશ્ચેષ્ટ થઈ ઘણા સમય સુધી રહ્યા હતા. દેવતાઓને પણ પૂજ્ય એવા મુનિઓ, ઋષિઓ અને સિદ્ધો તપના ક્લેશોમાં અને ભોગોમાં સમદૃષ્ટિપણાથી જ ઉદ્વેગને પ્રાપ્ત થતા નથી. કેટલાક રાજાઓ અને ધર્મવ્યાધ આદિ બીજા સામાન્ય પંક્તિના મૂર્ખ જેવા માણસો સમદૃષ્ટિપણાના અભ્યાસથી જ મોટા પુરુષોને પણ પૂજવા યોગ્ય થઈ ગયા છે. ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષો આ લોકમાં અને પરલોકમાં સિદ્ધિ મેળવવા માટે પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરવા સારુ સમાનદૃષ્ટિને જ ધારણ કરી નિરંતર વિચર્યા કરે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષે મરણની ઈચ્છા ન કરવી, તેમ જીવિતની પણ ઈચ્છા ન કરવી; પરંતુ યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને કરતા રહી અહિંસક રહી વિચરવું. સમાનતા વડે ગુણ—દોષને એકરૂપે જ સમજનાર, સુખ—દુઃખને અને પર—અપરને એકસમાનરૂપે જાણનાર, સદા વિલાસી, માન—અપમાનને પણ સમાન સમજનાર અને પ્રકૃત એવા ઉત્તમ વ્યવહાર વડે શુદ્ધ દેહવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ લોકોનો અનુગ્રહ કરવા માટે જગતમાં વિચરે છે. ૧—૪૪

समकलितगुणागुणैकभावः समसुखदुःखपरावरो विलासी । प्रविचरति समावमानमानः प्रकृतवरव्यवहारपूतमूर्तिः ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'સમદૃષ્ટિપ્રશંસા' નામનો
સર્ગ ૧૯૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯૯ મો*

જીવન્મુક્ત પુરુષોની સ્થિતિ

राम उवाच

नित्यं ज्ञानकनिष्ठत्वादात्मारामतया तथा ।
मुक्तः कर्मपरित्यागः कस्मान्न क्रियते मुने ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! નિરંતર જ્ઞાનમાં જ નિષ્ઠા રાખવાથી આત્મારામપણાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષો કર્મનો ત્યાગ શા માટે કરતા નથી ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમની હેયદૃષ્ટિ અને ઉપાદેયદૃષ્ટિ એ બંને ક્ષીણ થઈ ગયેલી હોય તેને ક્રિયાના ત્યાગ વડે પણ શું પ્રયોજન છે અને ક્રિયાના આશ્રય વડે પણ શું પ્રયોજન છે? જીવન્મુક્ત પુરુષને એવું કાંઈ ઉદ્વેગ કરનાર પણ હોતું નથી કે તેનો ત્યાગ કરવો પડે, તેમ એવું કાંઈ અવશ્ય અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય પણ નથી કે જે તેને ગ્રહણ કરવું પડે. જીવન્મુક્ત પુરુષને કર્મત્યાગ વડે પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી; તેમ કર્મના આશ્રય વડે પણ કશું પ્રયોજન હોતું નથી, આથી તેઓ વર્ણાશ્રમને જે ઉચિત હોય તે જ યથાસ્થિતપણે કર્યા કરે છે. હે રામચંદ્રજી ! આ દેહ જીવન પર્યંત અવશ્ય ચેષ્ટા કરે છે, તો પછી તે યથાપ્રાપ્ત સદાચારને જ અવ્યગ્રપણાથી કર્યા કરો. બીજા વ્યવહારોનું તેને શું પ્રયોજન છે? પોતાના વર્ણાશ્રમના ક્રમને છોડી દઈ, કોઈ બીજા જ પ્રકારે અને બીજા જ વિષયમાં ક્રિયા કરવાથી શું ફળ છે? જો શુભ—અશુભ બંને માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની વાત સમાન છે, તો પછી સારા માર્ગે દોરવામાં શો દોષ છે? હે રામચંદ્રજી ! સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં તુલ્ય રહેનાર, નિરંતર સ્વચ્છ અને નિર્વિકાર એવી બુદ્ધિ વડે જે કર્મ કરે જે પ્રકારે કરવામાં આવે છે, તે સર્વદા નિર્દોષ જ છે. હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી ! આ પૃથ્વીની અંદર દીર્ઘદૃષ્ટિથી જોનારા વિચક્ષણ પુરુષો બહુ દોષવાળા અનેક વ્યવહારોમાં અનેક પ્રકારે વિહાર કરે છે. કેટલાએક ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં પણ જગતમાં જીવન્મુક્તપણે રહેલા હોય છે અને તેઓ નિઃસંગ બુદ્ધિ વડે યથાપ્રાપ્ત વ્યવહાર કરતા સુખથી વિહાર કરે છે. કેટલાક તમારા જેવા તત્ત્વજ્ઞ વીતરાગ રાજર્ષિઓ કશામાં બુદ્ધિને આસક્ત નહિ થવા દેતાં તાપરહિત દશામાં રહી રાજ્ય કરે છે. કેટલાક પુરુષો પ્રકૃત એવા વેદના અર્થમાં બતાવેલા વ્યવહારને અનુસરી યજ્ઞનું અવશિષ્ટ રહેલું અન્ન જમી નિરંતર અગ્નિહોત્રપરાયણ થઈ રહ્યા છે. કેટલાક ચારે વર્ણોમાં પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ મુજબ ધ્યાન, દેવાર્ચન આદિ ક્રિયાઓનું અનુષ્ઠાન કરતાં વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરી રહ્યાં છે. કેટલાએક મહાશય પુરુષો અંદરથી સર્વનો ત્યાગ (ફળત્યાગ) કરી બહારથી સર્વ કર્મ કરતા રહી જ્ઞાનવાળા હોવા છતાં અજ્ઞાની જેવા થઈ રહ્યા છે. કેટલાએક તો અતિ સુંદર મૃગવાળી શૂન્યવત્ ભૂમિઓમાં ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ રહેલા છે. તે ભૂમિઓની અંદર સ્વપ્નમાં પણ મનુષ્યો જોવામાં આવતાં નથી. કેટલાએક પુરુષો પુણ્યવાન પુરુષોએ નિરંતર સેવેલા પુણ્યની વૃદ્ધિ કરનારા અને શાંતિને લીધે સુંદર આચરણવાળા એવા પુણ્યતીર્થ ઋષ્યાશ્રમ આદિમાં રહેલા છે. કેટલાએક સમાન ચિત્તવાળા પુરુષો રાગ—દ્વેષને નિવૃત્ત કરવા માટે પોતાના દેશને છોડી દઈ કોઈ બીજા જ દેશમાં સ્થાન કરી રહ્યા છે. કેટલાક ડાહ્યા પુરુષો સંસારની નિવૃત્તિ માટે એક વનમાંથી બીજા વનમાં, એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં, એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં અને એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા છે. હે રામચંદ્રજી ! મહાપુરી વારાણસીમાં, પવિત્ર પ્રયાગમાં, શ્રીપર્વતમાં, સિદ્ધપુરમાં, બદર્યાશ્રમમાં, મહાપવિત્ર શાલગ્રામ તીર્થમાં, કલાપગ્રામમાં, પવિત્ર મથુરાપુરીમાં, કાલંજર પર્વતમાં, નંદનવનની ઝાડીઓમાં,

---

* આ એકસોનવ્વાણુમા સર્ગમાં જીવન્મુક્ત **પુરુષોને કર્મ કરવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી, તેમ કર્મના ત્યાગથી કાંઈ ક્ષતિ નથી, તથાપિ તેઓ સત્કર્મો કર્યા કરે છે, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.**

ગંધમાદનનાં શિખરોમાં, દર્દુરાચળનાં શિખરોમાં, સહ્યાદ્રિની ભૂમિઓમાં, વિન્ધ્યપર્વતના જળપ્રાય દેશોમાં, મલયાચળના અંદરના ભાગોમાં, કૈલાસ-ના વનસમૂહોમાં, ઋક્ષવાન નામના પર્વતની ગુફાઓમાં અને એવા જ પ્રકારનાં બીજાં ભિન્ન ભિન્ન વનોમાં તથા સ્થાનોમાં અનેક તપસ્વીઓ સ્થિતિ કરી રહેલા છે.તે તપસ્વીઓ અનેક પ્રકારના પોતપોતાના પ્રારબ્ધના ભોગને અનુકૂળ એવી દૃષ્ટિને રાખનારા હોય છે. કેટલાક સંન્યાસવિધિ વડે પોતાના આચારને છોડી દે છે, કેટલાએક બ્રહ્મચર્ય આદિ આશ્રમોના ધર્મમાં સ્થિતિ રાખી રહે છે અને કેટલાએક પ્રબુદ્ધ બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં નિરંતર ઉન્મત્તના જેવી ચેષ્ટાને ધારણ કરે છે. કેટલાએક સ્વદેશનો ત્યાગ કરે છે, કેટલાએક પોતાના સ્થાનને છોડી દે છે, કેટલાએક એક જ સ્થાનમાં (ઘર અથવા આશ્રમની અંદર જ વિક્ષેપ-થી) સ્થિર થઈ રહ્યા હોય છે અને કેટલાએક તો ફરતા જ રહે છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી ! આકાશમાં નિવાસ કરનારા મહાન દેવો આદિમાં અને પાતાળમાં રહેનારા દૈત્ય આદિની અંદર લોકના ક્રમને જાણી રહેલા અને સમ્યક્જ્ઞાન વડે નિર્મળ એવા કેટલાક પ્રબુદ્ધ બુદ્ધિવાળા પુરુષો છે. તેઓ દૃશ્યને તથા પર—અપર એ સર્વને જાણે છે. કેટલાએક તો બુદ્ધિમાં થોડો પ્રબોધ થવાને લીધે હીંડોળાના જેવા ચપળ ચિત્તવાળા હોય છે, છતાં તેઓ નિષિદ્ધ આચરણથી નિવૃત્ત થઈ જઈ સજ્જન પુરુષોએ આચરેલા માર્ગે જાય છે. કેટલાએક પુરુષો અર્ધપ્રબુદ્ધ (અર્ધ-દગ્ધ) બુદ્ધિ હોવાને લીધે જ્ઞાનના અભિમાનથી કર્મ અને આચાર એ બંને છોડી દઈ ઉભયભ્રષ્ટ થઈ રહેલા છે. આ પ્રમાણે જનસમુદાયમાં જન્મને તરી જવાની ઈચ્છા રાખનારા ઘણા પુરુષો અનેક પ્રકારની દૃષ્ટિઓ રાખી અનેક પ્રકારે રહેલા છે. સંસારને તરી જવામાં વનવાસીપણું કાંઈ હેતુરૂપ નથી, તેમ જ સ્વદેશમાં સ્થિતિ રાખી રહેવું અને કષ્ટકારક તપ કરવાં એ પણ કાંઈ તેમાં કારણ નથી. ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો કિંવા આશ્રય કરવો, એ પણ કાંઈ સંસાર તરવામાં હેતુરૂપ નથી; તેમ જ સત્કર્મમાં પ્રાપ્ત થનાર પ્રખ્યાતિ, લાભ, ઐશ્વર્ય, વર—શાપનું સામર્થ્ય આદિ પણ તેમાં હેતુભૂત નથી. સંસાર તરી જવામાં એક તત્ત્વજ્ઞાન જ કારણરૂપ છે. જેનું મન કશામાં આસક્ત નથી, તે આ સંસારસાગર તરી ગયો છે એમ સમજવું. નિઃસંગ અને નિર્લેપ ચિત્તવાળો તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ નિરંતર શુભ—અશુભ કર્મો કરતો હોય કે તેનો પરિહાર કરતો હોય, છતાં પણ તે ફરી વાર સંસારને પ્રાપ્ત થતો નથી. દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો તથા મનને વિષયોમાં મોકળું મૂકનારો શઠ પુરુષ નિરંતર શુભ—અશુભ ક્રિયા ને ન કરતો હોય, છતાં પણ તે સંસારમાં ડૂબી જાય છે. વિષયોનો અનુભવ થવાથી તેના અંદરના સારને જાણનારી, દુઃખરૂપ અને દુઃખને આપનાર એવી બુદ્ધિને મધના કુંભમાં પેસી ગયેલી માખી ની પેઠે ખાળવાને કે મારવાને કોઈ સમર્થ થઈ શકતું નથી. કોઈક દિવસ દૈવયોગે કાકતાલીય ન્યાયથી ચિત્તની પોતાની મેળે જ મોક્ષસિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે આત્મવિચારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે આત્મવિચારથી તત્ત્વને મેળવી લઈ નિર્મળ થઈ રહેલું ચિત્ત નિર્બદ્ધ, નિઃસંગ (આસક્તિ થી રહિત) અને નિર્વિકાર થઈ રહે છે. ચિત્ત ભાવને છોડી રહેલા સત્ત્વરૂપ ચિત્ત વડે તમે સર્વ સમાન રહીને, સુખથી પરમ આકાશરૂપ અધિષ્ઠા ચૈતન્યરૂપે થઈ રહો. હે મહાત્મા રામચંદ્રજી તમે પરમાર્થને મેળવી લઈ, રાગ આદિ દોષો છોડી દઈ, ઉદય પામેલા આત્મજ્ઞાન વડે સુશોભિ બની અને બુદ્ધિને સમાન રાખી નિઃશંકપણા શોકરહિત થઈ રહો; કેમ કે જન્મ—મરણથી રહિ એવા પરમ પદરૂપ તમે પોતે જ છો. નિર્મ બ્રહ્મરૂપ એવા જગતની અંદર પ્રકૃતિરૂપ, મળરૂ વિકારરૂપ, ઉપાધિરૂપ અને બોધ આદિરૂપ કે કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ; પણ અનાદિસિ સ્ફુટ ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ જ છે અને તે હું પોતે છું એમ માની તમે સુખથી નિઃશંક થઈ રહો

હે પ્રિય રામચંદ્રજી! તમને જ્ઞાનનો બોધ કરવા માટે આથી વધારે બીજું કાંઈ વિશેષ શુભ ઉપદેશરૂપે કહેવાનું નથી. મેં તમને સમગ્રપણે જ્ઞાનનો બધો સાર કહી બતાવ્યો છે. હવે તમે જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે એવા થઈ ગયા છો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : ભમરો જેમ કમળ-સમૂહની અંદર ગુંજારવ કરી મકરંદનું પાન કરવા માટે માનનો આશ્રય કરે છે, તેમ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠઋષિ ઉપર પ્રમાણે કહી માનને ધારણ કરી ધ્યાનનિષ્ઠ થઈ રહ્યા. પછી રામચંદ્રજી શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે બ્રહ્મપદને પામ્યા અને નિઃશેષ વાસના-ઓથી રહિત થઈ ગયા. સર્વ સભાજનોએ પણ ધ્યાનનિષ્ઠપણાથી મૌનનો આશ્રય કર્યો. ૧—૪૨

इत्युक्त्वा मुनिनायको व्यपगताशेषेषणे राघवे सर्वस्मिंश्च सभाजने स्थितवति ध्यानैकतानोपमे । प्राप्ते ब्रह्मपदं धिया धवलया तूष्णीमभूत् षट्पदः कृत्वेवारणितं सरोजपटले पातुं प्रवृत्तो रसम् ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મુક્તપુરુષસ્થિતિવર્ણન' નામનો સર્ગ ૧૯૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૦ મો*

સિદ્ધોનાં વખાણ

वाल्मीकिरुवाच

निर्वाणवाक्यसंदर्भसमाप्तौ मुनिनायके ।
पाश्चात्यवाक्यविरतिं कुर्वति क्रमपालिताम् ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : નિર્વાણસંબંધી વાક્ય-રચનાની સમાપ્તિ થતાં, મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલાં છેવટનાં વાક્યો બોલી વિરામ પામ્યા. પછી શાંત અને સ્વચ્છ મનોવૃત્તિવાળા સભાની અંદરના સર્વ માણસો નિર્વિકલ્પ સમાધિ-ના જેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા. શ્રવણ કરનાર સર્વ મનુષ્યોનું પ્રત્યક્ ચૈતન્ય સત્ત્વ કોટિમાં આરૂઢ થઈ ગયું, એટલે તે સર્વ પરમ પવિત્ર ભાવને પામ્યા. તત્કાળ આકાશની અંદર રહેનારા પુરાતન તથા મુક્ત બુદ્ધિવાળા સનકાદિકો અને સિદ્ધોનાં પ્રશંસાનાં વાક્યો આકાશમાં ફેલાઈ રહ્યાં. વળી સભાની અંદર બેઠેલા શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિશ્વામિત્ર આદિ મુનિઓની ઉચ્ચ એવી પ્રશંસા—વાક્યોની વાણી ગાજી રહી. આમ ત્યાં દિશાઓના મુખને સારી રીતે પૂરી રહેલો મધુર કોલાહલ પવનની અંદર વ્યાપ્ત થયેલા પોલા વાંસના અવાજની પેઠે ઉત્પન્ન થયો. પછી સિદ્ધ પુરુષોનાં પ્રશંસા-વાક્યોની સાથે જ દેવોનાં દુંદુભિઓ પોતાના પડછંદાના શબ્દથી પૃથ્વીને અને પર્વતોને પૂરી દેતાં વાગ્યાં. દેવતાઓનાં એ દુંદુભિ સાથે હિમની વૃષ્ટિના જેવી સુંદર અને દિશાઓના સમૂહને ઢાંકી રહેલી પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ દિશાઓમાંથી પડી. એ પુષ્પોના સમૂહ વડે સર્વ સ્થળ પુરાઈ ગયું હતું. શબ્દ વડે ગુફાઓ ભરાઈ ગઈ હતી, રજ વડે આકાશ રંગાઈ ગયું હતું અને ગંધ વડે પવન મહેકી રહ્યો હતો. આમ ઋષિઓના ધન્ય-વાદના શબ્દનો દેવોનાં દુંદુભિઓના ગડગડાટનો અને પુષ્પોના ઢગોના રવનો સમૂહ અપૂર્વ રીતે શોભી રહ્યો હતો. ઊંચું મુખ કરી રહેલા સર્વ સભ્ય પુરુષોનાં નેત્રોનાં કિરણો વડે તે સમૂહ અંદરના ભાગને શ્યામ કરી રહ્યો હતો. ઊંચા કાન કરી રહેલાં મૃગ, હાથી, ઘોડા, પક્ષી અને પશુઓએ તેને સાંભળ્યો હતો. વિસ્મય તથા ભય દર્શાવનારાં વિકસિત નેત્રવાળાં બાળકો તથા સ્ત્રીજનોથી તે જોવાયો હતો. વળી વિસ્મયને લીધે મંદ હાસ્યયુક્ત મુખવાળા રાજલોકોએ તેને જોયો હતો. પૃથ્વીનો અને આકાશનો મધ્યભાગ પુષ્પવૃષ્ટિના સારવાળા અને શબ્દની શોભાથી અતિમનોહર એવા કોલાહલ વડે તરત લોકોત્તર ચમત્કારને ધારણ કરી રહ્યો. પુષ્પની વૃષ્ટિના મકરંદથી ધોવાયેલું અને શબ્દ કરતાં પ્રાણીઓથી પુણ્ય શબ્દવાળું આકાશ સેંકડો શંખોના શબ્દોને લીધે દશરથના ઘરના જેવું જણાતું હતું. અનેક

* આ બસોમા સર્ગમાં સિદ્ધોનાં પ્રશંસાવાક્યો, દુંદુભિ સાથે પુષ્પવૃષ્ટિ અને સર્વેએ કરેલો ગુરુ—પૂજનો મહોત્સવ વર્ણવવામાં આવશે.

એવા અવાજો વડે સુશોભિત, દેવોથી તથા ચારણોથી વીંટાયેલું અને પુષ્પોથી સુશોભિત એવું જગત પણ વૃદ્ધિ પામેલા ઉત્સવને લીધે દશરથના ઘર જેવું શોભતું હતું. જેમ સમુદ્રની અંદરના તરંગો તટની પાસેના પર્વતને પહોંચી વળે છે, તેમ દુંદુભિના શબ્દો, સિદ્ધસમૂહનાં વાક્યો અને પુષ્પોનો સમૂહ એ સર્વ એક જ સમયે એકસાથે પૃથ્વી ઉપર અને આકાશ એ બંનેની વચમાં તથા દિશાઓના અંતમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયાં. પછી ક્ષણવારમાં સમયને લીધે પ્રાપ્ત થયેલ દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિના કોલાહલમાં સિદ્ધોનાં નીચેનાં વાક્યો પ્રસિદ્ધપણે સાંભળવામાં આવ્યાં.

સિદ્ધો બોલ્યા : કલ્પ પર્યંત સિદ્ધોના સમૂહમાં અમે હજારો મોક્ષના ઉપાયો કહ્યા છે, તેમ સારી રીતે સાંભળ્યા પણ છે; પરંતુ તે આ ગ્રંથ જેવા એકે નથી. તિર્યક્ જાતિના જીવો, વનિતાઓ, બાળકો અને નાગો વસિષ્ઠમુનિના આ ગ્રંથરૂપ વાક્યવિલાસ વડે મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત થઈ જાય એમાં કાંઈ સંશય નથી. શ્રીરામચંદ્રજીને વસિષ્ઠ ઋષિએ જે પ્રમાણે દૃષ્ટાંતોથી, હેતુઓથી અને યુક્તિઓથી બોધ આપ્યો છે, તે પ્રમાણે સાક્ષાત્ અરુંધતીને પણ તેઓ બોધ આપે કે ન પણ આપે. આ મોક્ષના ઉપાય વડે તિર્યક્ જાતિના જીવો પણ નિર્વિકાર થઈ મોક્ષ પામે છે, તો પછી પૃથ્વીની અંદર ક્યાં મનુષ્યો મુક્ત ન થાય ? શ્રવણરૂપ અંજલિ વડે આ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરીને અમે પૂર્ણ રીતે અભિનવ સિદ્ધિઓને ધારણ કરી છે અને પરમ લક્ષ્મી તથા શોભા પામ્યા છીએ. ઉપર પ્રમાણે શ્રવણ કરતા અને વિસ્મય વડે વિકસિત નેત્રવાળા અયોધ્યાવાસી જનોએ, કમળ આદિનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિથી ભરપૂર એવી તે સભા જોઈ. મંદાર આદિ દેવવૃક્ષોનાં મહાપુષ્પો વડે તે ઢંકાયેલ વસ્ત્રસમૂહવાળી હતી અને કલ્પલતાઓના ગુચ્છાઓ વડે ઘાટી એવી આંગણાની ભૂમિ વડે સુશોભિત હતી. તે પારિજાત વૃક્ષનાં પુષ્પોથી ભરપૂર એવાં ભૂતળથી મનોહર હતી અને સંતનક વૃક્ષોનાં પુષ્પોરૂપી મોટાં વાદળાં વડે વ્યાપ્ત એવા સભ્યોનાં મસ્તક તથા હસ્ત વડે રમણીય હતી. તે મુકુટના રત્નરૂપી વિટંક(લાકડાનું પક્ષી—ઘર)ના અગ્રભાગમાં વિશ્રાંતિ લઈ રહેલાં હરિચંદનનાં પુષ્પોવાળી હતી.અને પાણીના પૂર વડે ભરપૂર મોટાં વાદળાંની પેઠે લટકતા ચંદરવાથી સુશોભિત હતી. એ પ્રમાણે સભાને જોતાં તે લોકો વસિષ્ઠઋષિની અનેક વાક્યો વડે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા તેમ જ પ્રસંગોચિત જયધ્વનિ કરવા મંડયા. વળી સર્વ ઇન્દ્રિયસમૂહ વડે અધીન બની જઈ તેઓ પુષ્પાંજલિપૂર્વક વસિષ્ઠઋષિની પૂજા કરવા લાગ્યા. પછી રાજાઓની પ્રણામમાળાઓ કાંઈક શાંત થઈ એટલે અર્ઘ્યપાત્રયુક્ત હસ્તવાળા દશરથરાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિની પૂજા કરતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

દશરથ રાજા બોલ્યા : હે અરુંધતીપતે ! આપના ઉપદેશથી મળેલા અત્યંત અવિનાશી એવા આત્મવસ્તુરૂપી પરમ બોધ વડે મને અંદર પરમ પૂર્ણતા ઉત્પન્ન થયેલી છે. આપ પૂજ્યના પૂજનમાં યોગ્ય એવી કોઈ મહાન વસ્તુ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર, સ્વર્ગમાં, દેવતાઓમાં કે પાતાળમાં નથી અને તેથી તે મને અપ્રાપ્ત છે. તોપણ હે મહારાજ! આ યથાપ્રાપ્ત ગુરુપૂજનનો ક્રમ મારું પોતાનું એક આવશ્યક કર્તવ્ય છે. તો તેને સફળ કરવાને હું કાંઈ બોલું છું, માટે તે સંબંધમાં આપ કાંઈ કોપ કરશો નહિ. સ્ત્રીપુત્ર આદિ સહિત આ મારા આત્મા વડે આ લોક તથા પરલોક એ બંનેમાં સુખભોગને માટે સંચિત કરેલા પુણ્ય વડે અને સર્વ પોષ્યવર્ગ સહિત આ રાજ્ય વડે હું આપની પૂજા કરું છું. હે મહારાજ ! આ સર્વ પોતાના આશ્રમની પેઠે આપને અધીન છે, માટે આપ આપની ઈચ્છા પ્રમાણે તેના સ્વામી થઈને હુકમ પ્રમાણે આજ્ઞા ચલાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહારાજ દશરથ ! અમે માત્ર પ્રણામ વડે સંતુષ્ટ થઈએ એવા બ્રાહ્મણ છીએ; તેથી અમે પ્રણામથી જ પ્રસન્ન થઈએ છીએ અને તે આપે કરેલો છે. આપ જ રાજ્ય-

રક્ષણવિધિ જાણો છો અને તે આપને જ શોભે છે, માટે તે ભલે તમારી પાસે જ રહો. બ્રાહ્મણો ક્યાં રાજાઓ છે?

દશરથ રાજા બોલ્યા : હે સમર્થ મહારાજ! મોક્ષના દાનરૂપ મહાઉપકાર આગળ આ રાજ્ય તે શા હિસાબમાં છે? માટે આપના ધ્યાનમાં આવે તેમ સુખથી કરો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : દશરથ રાજા ઉપર પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં રામચંદ્રજીએ વસિષ્ઠ ઋષિના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી અને તે મહાગુરુને પ્રણામ કરીને તેમને કહેવા લાગ્યા : 'મહારાજા દશરથને નિસ્તાર કરનાર હે મહાસમર્થ વસિષ્ઠઋષિ! જેને આપનાં વાક્યને અનુસરી પ્રમાણમાત્ર જ સારરૂપે અવશ્ય કર્તવ્ય છે, તે હું રામ આપના ચરણમાં પ્રણામ કરું છું.' જેમ વન પર્વતની તળેટીમાં પોતાના પલ્લવમાં લાગેલાં જળબિંદુઓનું વિસર્જન કરે છે, તેમ રામચંદ્રજીએ આ પ્રમાણે કહીને અને મસ્તક ઢાળીને વસિષ્ઠઋષિના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી. તે સમયે નીતિકુશળ રામચંદ્રજીનાં નેત્રો આનંદનાં આંસુઓથી ભરપૂર થઈ ગયાં હતાં અને તે પરમ ભક્તિ વડે ગુરુને વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યા. શત્રુઘ્ન, લક્ષ્મણ અને તેમની પાસેના બીજા પણ તેવા જ મિત્રો મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. દૂર બેઠેલા રાજાઓ, રાજપુત્રો અને ઋષિઓ,દૂર સ્થિતિને યોગ્ય એવા પ્રણામોથી અને પુષ્પાંજલિ—સમર્પણથી પ્રણામ કરવા લાગ્યા. હિમાલય જેમ હિમથી ઢંકાઈ જાય છે, તેમ એ સમયે મહામુનિ વસિષ્ઠજી પુષ્પાંજલિની વૃષ્ટિથી ઢંકાઈ ગયા. હવે સભાનો મોક્ષ અને પ્રણામોનો સમૂહ શાંત થયો. પછી માન્ય એવા મુનિઓની પાસે પોતાનું બનાવેલું શાસ્ત્ર જાણે સત્ય વસ્તુના સંબંધમાં સદોષ હશે કે નિર્દોષ હશે એમ કાંઈક સંદેહવાળા હોય તેમ વસિષ્ઠઋષિએ પોતાના બંને હાથ વડે પુષ્પોના પુંજને ખસેડી નાખ્યો. આમ જેમ ધોળાં વાદળાંને ખસેડીને ચંદ્ર દેખાય છે, તેમ તે કાંઈક પૂછવાની ઈચ્છાથી દેખાયા. હવે સિદ્ધલોકોનાં વચનોના સમૂહ, દુંદુભિના શબ્દો, આકાશમાંથી પડતી પુષ્પવૃષ્ટિ અને સભાનો કોલાહલ એ સર્વ શાંત થઈ ગયું તેમ જ પવન પણ પડી ગયો. પછી જેમ મેઘ શાંત થઈ જાય તેમ પોતાનો સત્કાર કરનાર સભાજનો તથા રામ વગેરે પ્રણામ કરીને વ્યગ્રપણાથી રહિત થયા. હવે પોતાની પ્રશંસાનાં વાક્યોનું શ્રવણ કરતા અને અનિંદ્ય આત્માવાળા એ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી કોમળ સ્વરવાળા વિશ્વામિત્રમુનિ પ્રત્યે બોલ્યા કે, 'હે ગાધિકુળમાં કમળરૂપ વિશ્વામિત્ર મુનિ! હે વામદેવ, નિમિ, ક્રતુ, ભરદ્વાજ, પુલસ્ત્ય, અત્રિ, ધૃષ્ટિ, નારદ, શાંડિલિ, ભાસ, ભૃગુ, ભારંડ, વત્સ, વાત્સ્યાયન આદિ ઋષિઓ! આપે આ મારાં તુચ્છ વચનો સાંભળ્યાં? આમાં કાંઈ કહેવું રહી ગયું હોય, અનુચિત અર્થવાળું હોય અથવા વ્યર્થ હોય, તો કૃપા કરી આપ તે મને કહો.'

સભ્યો બોલ્યા : હે મહારાજ! પરમાર્થ વડે જ એક સુશોભિત એવા વસિષ્ઠજીનાં વચનની અંદર વળી અનુચિત અર્થ હોય એવી આજે નવી જ વાણી આ સાંભળીએ છીએ! અનંત એવા જન્મના દોષથી અમારી અંદર મેલ ભર્યો હતો. જેમ અગ્નિ સુવર્ણના મેલને બાળી નાખે છે, તેમ આપે તે મેલને અહીં આજે બાળી નાખ્યો છે. હે મહારાજ! જેમ ચંદ્રના પ્રકાશથી કુમુદ વિકસિત થાય છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર વિસ્તરી રહેલી અને અમૃતના જેવી પરમ શીતળ એવી આ આપની વાણીથી અમે સર્વ વિકસિત થઈ રહ્યા છીએ. આ અમે સર્વ આપને વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ, આપ સર્વ જીવોને મહાબોધ આપનાર છો, મુનિશ્રેષ્ઠ છો અને અમારી અપર વિદ્યાના ગુરુ છો.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : આ પ્રમાણે કહી તે સૌએ મેઘગર્જના જેવા મહાબળવાન ઉચ્ચ શબ્દ વડે ફરી વાર નમસ્તે (આપને નમસ્કાર છે) કહ્યું. તે વખતે જેમ મેઘને ઝાકળ વડે હિમાલયને પૂરી દે છે, તેમ તેઓ આકાશમાંના સિદ્ધોની

સાથે પોતે પણ નાખેલી પુષ્પાંજલિના સમૂહથી વસિષ્ઠઋષિને પૂરી દેવા લાગ્યા. એવી જ રીતે રામના વૃત્તાંતને જાણનારા એ સર્વ લોકો દશરથરાજાની અને ચાર સ્વરૂપે અવતરેલા વિષ્ણુરૂપ શ્રીરામચંદ્રજીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં.

સિદ્ધો બોલ્યા : જાણે બીજા સાક્ષાત્ નારાયણ હોય તેમ ચારરૂપે (રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન રૂપે) અવતરેલા, જીવન્મુક્ત અને ભાઈઓ સાથેના એ રાજકુમાર રામચંદ્રજીને અમે નમન કરીએ છીએ. ચાર સમુદ્રરૂપ ખાઈ વડે વીંટાયેલા, ભૂગોળની રક્ષા કરનાર અને ત્રણે કાળમાં રહેનાર રાજચિહ્નોને ધારણ કરનારા એ દશરથ રાજાને અમે નમન કરીએ છીએ. રાજાની પેઠે મુનિઓની સેનાના અધિપતિ, સૂર્યના જેવા મહાતેજસ્વી અને સુંદર પ્રકૃષ્ટ વાહો વડે યુક્ત એ વસિષ્ઠઋષિને તથા તપના ખજાનારૂપ વિશ્વામિત્ર ઋષિને અમે નમન કરીએ છીએ. એમના પ્રભાવ વડે જ જ્ઞાનયુક્તિથી સુશોભિત એવી અને ભ્રાંતિના જુસ્સાનો સારી રીતે નાશ કરનારી વસિષ્ઠજીની આ પરમ વાણી અમારા સાંભળવામાં આવી.

વાલ્મીકિ બોલ્યા : ઉપર પ્રમાણે કહીને સિદ્ધ લોકોએ આકાશમાંથી સભાની અંદર ફરી વાર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને પછી તેઓ પ્રસન્ન ચિત્તે મૌન સેવી રહ્યા. તે જ પ્રમાણે આકાશચારી સિદ્ધોએ એ લોકોની પ્રશંસા કરી અને સભ્યોએ પણ તે જ પ્રમાણે ઘણી સ્તુતિ સહિત એ સિદ્ધોનું ત્યાં અર્ચન કર્યું. આકાશમાં ગતિ કરનાર મહર્ષિઓ અને દેવગણો તથા ભૂમંડળમાં ગતિ કરનાર બ્રાહ્મણો અને ભૂપતિઓ તથા બંને સ્થળમાં ગતિ કરનાર મુનીશ્વરો, એ સૌએ પોતાની શક્તિ અનુસાર પુષ્પ અને અર્ઘ્યદાન સહિત ઉચ્ચ વાણી વડે પ્રત્યેક જનની પૂજા કરી. ૧—૬૬

नभश्चरा धरणिचरा मुनीश्वरा महर्षयो विबुधगणा द्विजा नृपाः । अपूजयन्निति जनमोजसर्वतो गिरोच्चया सहकुसुमार्घ्यदानया ॥६६॥

સર્ગ ૨૦૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૧ મો*

શ્રીરામની પૂર્ણાનંદપદમાં વિશ્રાંતિ

वाल्मीकिरुवाच

अथार्वाक् साधुवादेषु प्रशांतेषु शनैः शनैः । ज्ञानोपदेशमासाद्य प्रोल्लसत्स्विव राजसु ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : પછી ધીમે ધીમે સભાના નીચેના ભાગમાં પ્રશંસાનાં વાક્યો શાંત થઈ ગયાં અને જ્ઞાનોપદેશને મેળવી રાજાઓ જાણે પ્રફુલ્લ થઈ ગયા હોય તેવા થઈ ગયા. સંસારનો ભ્રમ જેમનો શાંત થઈ ગયેલો છે એવા મનુષ્યો સત્ય તરફ દોડતા પોતાના ચિત્ત વડે પોતાની મેળે પોતાનાં પૂર્વચરિત્રને હસવા લાગ્યા. જ્ઞાનના આસ્વાદમાં તત્પર થઈ રહેલા શાંત વિવેકી સભાજન ચિત્તવૃત્તિને અંતર્મુખ કરી દઈ ધ્યાનાવસ્થિત થઈ રહ્યા. ગુરુના દેદીપ્યમાન મુખ તરફ જોઈ રહેલા અને પદ્માસનવાળી બેઠેલા શ્રીરામચંદ્રજી પોતાના ભાઈઓ સહિત ગુરુની પાસે હાથ જોડી રહ્યા. દશરથરાજા જાણે ધ્યાનાવસ્થિત થઈ રહ્યા હોય તેમ આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પવિત્ર એવી જીવન્મુક્તદશાનો આસ્વાદ લઈ રહ્યા. તે સમયે યાચકજનને માન આપનાર વસિષ્ઠમુનિ પોતાના રાજા આદિ ભક્તોની પૂજા સ્વીકારવા માટે ક્ષણવાર મૌનનો આશ્રય પકડી ઊભા રહ્યા હતા. હવે તે અનાકુળ અક્ષરોથી બોલવા લાગ્યા કે, 'પોતાના કુળરૂપ આકાશમાં ચંદ્રતુલ્ય એવા કમળના જેવા સુંદર નેત્રવાળા હે રામચંદ્રજી! પોતાની મનમાનતી ઈચ્છા વડે હવે બીજું તમે શું સાંભળવા ઈચ્છો છો? હવે આજે તમે કેવી સ્થિતિને અનુભવો છો? અને આ જગતના આભાસને કેવા પ્રકારનો દેખો છો તે કહો.' વસિષ્ઠજીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજકુમાર રામચંદ્રજી ગુરુનું મુખ જોતાં અનાકુળપણાથી મૃદુ અને સ્પષ્ટપણે બોલ્યા.

*આ બસોએકમા સર્ગમાં ગુરુ રામને ફરી વાર આદરથી પૂછે છે અને રામચંદ્રજી પોતાની પૂર્ણાનંદપદમાં વિશ્રાંતિ પ્રકટ કરશે.

સ. સા.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! જેમ પૂર્ણચંદ્ર વડે સુશોભિત એવું આકાશ શરદઋતુમાં નિર્મળ થઈ જાય છે, તેમ આપની કૃપા વડે હું પરમ નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું. સંસારની અંદર ભંગ કરનારી મારી સર્વ ભ્રાંતિઓ શાંત થઈ ગયેલી છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપ વડે હું આકાશ જેવો સ્વચ્છ થઈ રહ્યો છું. મારી સર્વ ગ્રંથિઓ ગલિત થઈ ગઈ છે; અવશેષ (સર્વ) વિશેષણો શાંત થઈ જવાથી હું નિર્વિશેષ છું અને હું સ્ફટિકગૃહની અંદર મધ્યમાં રહેલી સ્ફટિકમણિના જેવી નિર્મળ બુદ્ધિવાળો છું. મારું શાંત થઈ રહેલું ચિત્ત બીજું કાંઈ સાંભળવા કે મેળવવા ઈચ્છતું નથી. તે પરમ તૃપ્તિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલું છે અને જાણે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. હે મહારાજ ! સર્વ વિષયોના સ્મરણની શાંતિને લીધે નિર્વિકલ્પ, સર્વ કૌતુકથી રહિત અને સર્વ સંકલ્પોને છોડી રહેલું મારું મન શાંત છે. હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છું. અને શાંત થઈ રહ્યો છું. જાગતો છતાં પણ હું જગતની સ્થિતિના સંબંધમાં માનસિક (સ્વપ્ન આદિ) વિષયોનો વિચાર કરતો નથી, તેમ જાગ્રતના ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયોનો પણ વિચાર કરતો નથી. હું તો જાણે સુષુપ્તિને ધારણ કરી રહ્યો હોઉં તેમ નિર્વિકાર દશામાં સ્થિર થઈ રહ્યો છું. આશા વડે વિહવળ થઈ રહેલ દેહાધ્યાસવાળી પૂર્વની સ્થિતિને હું હસી કાઢું છું અને હૃદયનાં સ્ફુરણ પામતા આપના ઉપદેશ વડે હું નિઃસંશયપણે સ્વસ્થ થઈ રહેલો છું. હમણાં મને ઉપદેશ વડે, તેના અર્થ વડે, શાસ્ત્રો વડે, બંધુઓ વડે કે તેમના ત્યાગ વડે કાંઈ પ્રયોજન નથી. અથવા તો પ્રત્યેક-ચૈતન્યરૂપ એવો હું અહીં તેમાં જ સ્થિર થઈ રહેલી ચિત્તવૃત્તિવાળી અને ક્ષોભરહિત ચિદાકાશની અંદર સામ્રાજ્યસુખના જેવી અખંડિત સ્થિતિને અનુભવું છું. હું જોકે બાહ્ય દૃષ્ટિ વડે નેત્ર આદિ અવયવોવાળા સ્થિતિને ધારણ કરી રહ્યો છું, છતાં હું આ સર્વ જગતને આકાશથી પણ અતિસ્વચ્છ અને ચિદાકાશના એક અંશરૂપ સમજું છું. આ જગત આકાશ માત્ર છે એવો એક નિશ્ચય રાખતાં આ દૃશ્યરૂપી આકાશ મોહ-નિદ્રા સહિત બાધિત થઈ જાય છે. અને હું અક્ષયરૂપે નિરંતર જાગતો રહું છું. યથેચ્છ, યથાપ્રાપ્ત અને યથાસ્થિત જે કાર્ય આપ કહેશો, તે હું નિર્વિઘ્નપણે વાસનાથી રહિત બની કર્યા કરીશ. હું અભીષ્ટસિદ્ધિ વડે અંદર પ્રસન્ન થતો નથી. તેમ હર્ષને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને પુષ્ટ પણ થઈ જતો નથી. વળી અનિષ્ટપ્રાપ્તિથી હું રોતો નથી, કિંતુ જે જે કાર્ય કરવા યોગ્ય છે તે તે હું એકલો કર્યે જાઉં છું. મારી ભ્રાંતિ જતી રહી છે. આ સૃષ્ટિ ભલે બદલાઈ જાઓ, પ્રલયકાળનો પવન ભલે વાવા લાગો અને આ આખો દેશ ચંદ્રમાર્ગની પેઠે આકાશના જેવો શૂન્ય થઈ જાઓ; તોપણ હું સ્વસ્થપણે નિર્વિ-ક્ષેપ દશાનો આશ્રય કરી પોતાના આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહ્યો છું. હે મહારાજ ! હું વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું. બાહ્ય ઈન્દ્રિયો વડે ન જણાય તેવા સ્વરૂપવાળો છું અને મન વડે પણ દુર્લક્ષ્ય છું. આકાશ જેમ મુષ્ટિ વડે બંધને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ હું આશાઓ વડે બંધને પ્રાપ્ત થતો નથી. ઝાડમાં રહેલા પુષ્પમાંથી જેમ ગંધ આકાશમાં ફેલાઈ રહ્યો હોય છે, તેમ હું દેહનું ઉલ્લંઘન કરી (દેહાધ્યાસને છોડી દઈ) સમાનપણાથી આત્મામાં સ્થિર થઈ રહ્યો છું. પ્રબોધને પ્રાપ્ત થયેલા અથવા અપ્રબુદ્ધ એવા સર્વ રાજાઓ અનેક પ્રકારનાં કર્મોવાળાં રાજ્યોની અંદર પોતાને સુખ થાય તેમ વિહાર કરે છે. તે જ પ્રમાણે હું પણ હર્ષ, શોક અને આશાથી રહિત બની, સર્વત્ર સ્થિર એવી એક સમાનદૃષ્ટિનું અવલંબન કરી, નિઃશંક રીતે આત્મામાં સ્થિતિ રાખી રાજ્યતંત્રમાં વિહાર કરું છું. હે મહારાજ ! સર્વ આનંદના ઉપર રહેલા બ્રહ્માનંદ વડે હું સુખી છું, તેથી હું દેહની અંદર વિષયસુખની ઈચ્છા કરતો નથી. હું બાહ્યવ્યવહારમાં સર્વ મનુષ્યના જેવો જ થઈ રહ્યો છું માટે આપની ઈચ્છા પ્રમાણે મને આપ આજ્ઞા આપો. હે સુશીલ

વસિષ્ઠઋષિ! બાળક જેમ યથાપ્રાપ્ત ક્રીડા કરતો રહે છે, તેમ હું નિઃશંકપણાથી યાવદ્દેહ (જ્યાં સુધી દેહ રહે ત્યાં સુધી) સર્વત્ર એક નિર્મળ બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખી આ યથાપ્રાપ્તિ સંસારસ્થિતિનું પાલન કરીશ. હે મહારાજ! હું ભોજન કરું છું, જળપાન કરું છું, અહીં રહ્યો છું અને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરતો રહું છું. હું આપની કૃપાથી આશંકાઓથી રહિત થઈ ગયો છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અહો! હર્ષની વાત છે કે તમે આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત એવું આ મહાપુણ્યપદ પ્રાપ્ત કરેલું છે. એ મહાપદની અંદર સ્થિતિ રાખનાર પુરુષોને શોક કરવો પડતો નથી. આકાશ જેમ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખે છે, તેમ સારી રીતે અત્યંત સમાનપણે વિસ્તરી રહેલા અને શાંત એવા પોતાના આત્મામાં તમે વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છો. તમે શોકથી રહિત થઈ રહ્યા તે બહુ સારી વાત થઈ. તમે સારી ઉત્તમ દશામાં આવી રહ્યા તે પણ બહુ સારું થયું. આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દૃષ્ટ, અદૃષ્ટ અને શ્રુત એવા અનર્થોની શંકા દૂર થઈ ગઈ, તે પણ બહુ જ સારું થયું છે. હે વત્સ રામચંદ્રજી તમે આત્મજ્ઞ થવાથી બોધ વડે રઘુવંશના ભૂતભવિષ્યત્ કુળોની સંતતિને પવિત્ર કરો છો, તે રૂડી વાત છે. હે રામચંદ્રજી! હમણાં તમે મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રની માગણી પિતાની સાથે (પિતાજીની વિદ્યમાન દશામાં તેમની આજ્ઞાથી) પૂર્ણ કરી, આ પૃથ્વીનું પાલન કરો. હે સુંદર રામચંદ્રજી! તમારી સાથે બેઠેલા સર્વ રઘુકુલ સાથે સંબંધ રાખનાર પુત્રપૌત્ર આદિવાળા ભૃત્યો, બાંધવો, પાયદળો, રથો અને ઘોડાઓના સમૂહો નીરોગ, નિર્ભય, સ્થિર લક્ષ્મીવાળા વાને સદા ઉદયને પ્રાપ્ત થઈ રહો. ૧—૩૬

त्वयान्विताः सतनयभृत्यबान्धवाः पदातयः सरथगजाश्वमंडलाः । निरामया विगतभयाः स्थिरश्रियः सदोदयाः सुभग भवन्तु राघवाः ॥३६॥

સર્ગ ૨૦૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૨ મો*

શ્રીરામે આત્મામાં કરેલી વિશ્રાંતિ

वाल्मीकिरुवाच

एतच्छ्रुत्वा वसिष्ठस्य वचः संसदि पार्थिवाः ।
सिक्ता इवामृतापूरैरंतःशीतलतां ययुः ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : આ પ્રમાણે શ્રીવસિષ્ઠજીનાં વચન સાંભળી સભાની અંદર દશરથ રાજા આદિ સર્વ રાજાઓ તથા બીજા મનુષ્યો અંદર જાણે અમૃતનાં પૂર સિંચાયેલ હોય તેમ શીતળતાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. જેમ સંપૂર્ણ ક્ષીરસાગર સુંદર અમૃતપૂર્ણ ચંદ્ર વડે શોભે છે, તેમ કમળપત્રના જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજી સુંદર મુખચંદ્ર વડે શોભવા લાગ્યા. તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ એવા વામદેવ આદિ સર્વ ઋષિઓ 'અહો! ભગવાન વસિષ્ઠજીએ બહુ સારો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો' એમ આદરથી કહેવા લાગ્યા. શાંત અંતઃકરણવાળા અત્યંત સંતોષ વડે રોમાંચિત ગાત્રવાળા અને નવી કાંતિને પ્રાપ્ત થયેલા દશરથરાજા હર્ષ વડે બહુ શોભવા લાગ્યા. અનેક અધિકારી પુરુષો જ્ઞાતજ્ઞેયનું (જાણવાનું જેણે જાણી લીધું છે તેવા) થઈ રહેતાં અને અનેક પ્રશંસાની કથાઓ પ્રવૃત્ત થતાં, જેનું અજ્ઞાન ગલિત થઈ ગયેલું છે એવા શ્રીરામચંદ્રજી ફરી વાર આ વાક્યો બોલ્યા.

રામ બોલ્યા : હે ભૂતભવિષ્યને જાણનારા મહાસમર્થ મહારાજ! જેમ અગ્નિ સુવર્ણની શ્યામલતાને (મેલને) બાળી નાખે છે, તેમ આપે આ અમારો અજ્ઞાનરૂપ મેલ બાળી નાખ્યો છે. અમે પ્રથમ પૂર્વકાળમાં પરિચ્છિન્ન દેહને જ કેવળ આત્મારૂપ સમજી જતા હતા. હે મહારાજ! હવે હમણાં તો અમે ચોતરફ સર્વને (અપરિચ્છિન્ન) આત્મારૂપ સમજનારા થઈ રહ્યા છીએ. હું સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ રહ્યો છું, નિર્વિકાર થઈ રહ્યો છું, નિઃશંક થઈ રહ્યો છું અને તત્ત્વજ્ઞ થઈ

* આ બસોબેમા સર્ગમાં પ્રબોધ વડે હૃષ્ટ થયેલા રાજાઓ આદિનું વર્ણન આવશે અને રામચંદ્રજી પોતાની નિર્મળ ઉત્તમ સ્થિતિનું જ્ઞાન વડે વર્ણન કરશે.

જતાં જાગી ગયો છું. નિત્ય સુખના અનુભવને અર્થે હું આનંદવાળો બની ગયો છું, ઘણા લાંબા કાળને માટે સુખી થઈ રહ્યો છું. અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિ અર્થે હું સ્થિર થઈ રહ્યો છું. અને મને મોક્ષરૂપ પરમ પુરુષાર્થનો ઉદય પ્રાપ્ત થયેલો છે. અહો ! હર્ષની વાત છે કે, આપે મને પવિત્ર શીતળ જ્ઞાનરૂપ જળ વડે સિંચેલો છે, તેથી કમળની પેઠે હું પોતાની મેળે જ હૃદયની અંદર પ્રફુલ્લ થઈ રહ્યો છું. આપની કૃપાથી મેં આ સર્વોત્તમ પદવી મેળવી છે અને તેની અંદર મારી સ્થિતિ થવાથી આ સર્વ જગત મને અમૃતરૂપ જ ભાસે છે. મારી બુદ્ધિ પ્રસન્ન થઈ છે, હું સર્વ શોકથી રહિત થયો છું અને ઉત્તમ શોભાને પ્રાપ્ત થયેલી શાંતિ વડે મારું ચિત્ત નિર્મળ થયું છે. હું મારા આત્મામાં જ આનંદ અનુભવું છું અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી હું નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થયો છું, તેથી મારા પોતાના સ્વરૂપને જ હું નમસ્કાર કરું છું. ૧—૧૨

अन्तः प्रसन्नमतिरस्तसमस्तशोकः शोभां गतोऽहममलाशय एव शान्तया । आनन्दमात्मनि गतः स्वयमात्मनैव नैर्मल्यमभ्युपगतोऽस्मि नमस्तु मह्यम् ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધના 'આત્મવિશ્રામાંગીકરણ' નામનો સર્ગ ૨૦૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૩ મો*

નિર્વાણપદનું વર્ણન

वाल्मीकिरुवाच

इत्थं विचारपरयोर्मुनिराघवयोस्तयोः ।
भास्करः श्रवणायेव व्योममध्यमुपाययौ ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : વસિષ્ઠઋષિ અને રામચંદ્રજી એ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતા, તેટલામાં સૂર્યનારાયણ જાણે શ્રવણને માટે ઉત્સુક થઈ રહ્યા હોય તેમ આકાશના મધ્યભાગમાં આવ્યા. સર્વ દિશાઓમાં પદાર્થોના સમૂહોની સ્ફુટ પ્રતીતિ થાય તે માટે તડકાએ શ્રીરામચંદ્રજીની મહાવિશાળ બુદ્ધિની પેઠે તીક્ષ્ણતા ધારણ કરી. જેમ વિકસિત થઈ ગયેલા હૃદયકમળ વડે પ્રફુલ્લ વિશાળ આકારથી તે સભાની અંદરના રાજા આદિ માણસો શોભે તેમ બગીચાઓનાં તળાવો કમળોના વિકાસથી શોભતાં હતાં. મોતીઓના સમૂહોથી બરાબર જડી લીધેલાં સ્ફટિકનાં જાળિયાં અંદર સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડતાં અત્યંત ઝળકાટ કરી રહ્યાં હતાં, તેથી તે કેમ જાણે જ્ઞાનશ્રવણથી નૃત્ય કરતાં હોય તથા જાણે આકાશની અંદર તરતાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. પદ્મરાગમણિની અંદર લાગેલાં સૂર્યનારાયણનાં પ્રતિબિંબની તરુણ પ્રકાશવાળી કાંતિઓ આકાશની અંદર ઝબકારા મારતી હતી, તેથી જાણે સ્વચ્છ બુદ્ધિમાં જ્ઞાનકળાઓ સ્ફુરતી હોય એમ લાગતું હતું. આ પ્રમાણે પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ રહેલા અને પોતાના કુળમાં કમળની પેઠે સુવાસ ફેલાવનારા શ્રીરામચંદ્રજી વસિષ્ઠઋષિના મુખચંદ્રના દર્શનથી પ્રફુલ્લ જેવા થઈ રહ્યા. ત્યારે તેજના સમૂહરૂપી જ્વાળાઓથી સુશોભિત અને સમગ્ર રસને શોષી લેનારો વડવાનલ તુલ્ય સૂર્ય આકાશરૂપી મહાસાગરના મધ્યભાગમાં આવી લાગ્યો. ખરતી રજ વડે સુશોભિત, સૂર્યરૂપ પાંખડી વડે મનોહર અને સ્ફુરતાં કિરણોરૂપી કેસરાઓ વડે રમણીય એવું શ્યામ આકાશરૂપી નીલકમળ સુંદર સોહી રહ્યું હતું, તે જગતની લક્ષ્મીના આભૂષણરૂપ હતુ, ત્રિલોકીના કાનના કુંડળરૂપ હતું અને અંદર લીન થઈ રહેલા સ્ફુરતા તારાઓરૂપી રત્નોની પંક્તિઓથી સુશોભિત હતું. ત્યારે દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓ સૂર્યના તાપથી ભેદાયેલાં અને પાણી વગરનાં મોટાં વાદળાંને મોટાં શિખરોરૂપી હાથ વડે દર્પણની પેઠે ધારણ કરી રહી હતી. ત્યારે સૂર્યથી રહિત એવો આકાશ-રૂપી ઘરનો ભાગ પણ ઉત્તમ સૂર્યકાંત-

* આ બસોત્રણમા સર્ગમાં મધ્યાહ્નસમયનો વાદ્યઘોષ, દિવસનું કામકાજ, રાત્રિનો ક્રમ અને પ્રાતઃકાળમાં સભાની અંદર શ્રીરામચંદ્રજીનું નિસંદેહપણું, એ વર્ણવવામાં આવશે.

મણિમાંથી ઉત્પન્ન થતા અગ્નિ વડે જાણે પ્રજ્વલિત થઈ રહેલો હોય તેમ બમણા પ્રકાશવાળો જોવામાં આવતો હતો. તે સમયે અધિક મદવાળા સુંદર મુખના પવન વડે પૂરેલા મધ્યાહ્નના શંખો પ્રલયકાળના પવનથી પૂર્ણ એવા મહાસાગરની પેઠે શબ્દ કરવા લાગ્યા. જેમ કમળોની અંદર હિમજળનાં બિંદુઓની શોભા રહે છે, તેમ મનુષ્યોનાં મુખની અંદર વીખરાઈ ગયેલા શુદ્ધ મુક્તાફળના જેવી પરસેવાનાં બિંદુઓની શોભા નિવાસ કરતી હતી. જેમ વૃષ્ટિનું અને નદીનું જળ સમુદ્રને પૂર્ણ કરી દે છે, તેમ ઘરની ભીંતમાં અથડાવાથી પડછંદારૂપે પાછી ફરેલી અને પ્રાણીઓના ઉતાવળના જોસથી પુષ્ટ થયેલી શબ્દની શોભા, કાનને પૂરી દેવા લાગી. ત્યારે ગરમીના સમૂહની શાંતિને માટે સ્ત્રીઓએ નવીન અને ઉજ્જ્વળ કપૂરરૂપી મેઘાવલિઓ છાંટી હતી અને તે અતીવ શોભી રહી હતી. રાજા દશરથ સામંતો સહિત, રાજાઓ સહિત, વસિષ્ઠજી સહિત, રામચંદ્રજી સહિત તથા સર્વ સામગ્રી સહિત તે સભામાંથી ઊઠયા. રાજાઓ, રાજપુત્રો, મંત્રીઓ અને ઋષિઓ એકબીજાના સત્કારનો સ્વીકાર કરી ખુશ થતા પોતાના ઉતારા તરફ ચાલ્યા ગયા. ત્યાં અંતઃપુરના ઘરના આંગણામાં વીંઝણાઓના પવનથી કપૂરની ધૂળ ઊડી જતી હતી, તેથી જાણે નવાં જ વાદળાંની પંક્તિ ખડી થઈ ગઈ હતી. પછી મધ્યાહ્નનાં વાજાંના શબ્દો ભીંતની અંદર પડઘા પાડતા હતા અને તેથી વધારે અવાજ કરી રહ્યા હતા. ત્યારે વચનમાં કુશળ એવા મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી બોલ્યા કે, 'હે રામચંદ્રજી! તમે સર્વ સાંભળવાનું સાંભળ્યું છે અને જાણવાનું સર્વ જાણી લીધું છે. હવે આથી બીજું કાંઈ શ્રેષ્ઠ જાણવાનું નથી. જેવી રીતે મેં તમને ઉપદેશ કર્યો છે, શાસ્ત્ર વડે તમે જે પ્રમાણે સમજો છો અને જેવી રીતે શ્રેષ્ઠતાથી તમને અનુભવ થાય છે, તે સર્વની એકવાક્યતા કરો. હે મહાબુદ્ધિશાળી! તમે કામકાજ માટે સુખથી ઊઠો. અમે પણ સ્નાન કરવા માટે જઈશું; કેમકે હે પ્રિય રામચંદ્રજી! અમારો મધ્યાહ્ન સમય વ્યતીત થતો જાય છે. હે મંગલરૂપ રામચંદ્રજી! પોતાની આકાંક્ષાની નિવૃત્તિ કરવા માટે જે કાંઈ શુભ આપને પૂછવાનું હોય તે પ્રાતઃકાળમાં ફરી વાર તમારે પૂછવું.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: આ પ્રમાણે ઋષિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજીએ કહ્યા પછી રાજા દશરથે પોતાની મેળે જ સર્વ સત્ પુરુષોનો પૂજા વડે સત્કાર કર્યો. રામચંદ્રજી સહિત ધર્માત્મા દશરથરાજાએ વસિષ્ઠ આદિએ ઉપદેશ કરેલા ક્રમ વડે ઋષિઓની, બ્રાહ્મણોની, રાજાઓની અને આકાશચારી સિદ્ધોની પૂજા કરી. આમ તે અનિંદિત મહીપતિએ મણિઓના અને મોતીઓના નિષ્ક્રયરૂપ દ્રવ્ય વડે, દિવ્ય પુષ્પ વડે, મણિઓ અને મોતીઓનાં દાન વડે, મોતીના હારોના અર્પણ વડે, પ્રણય વડે, દ્રવ્ય સહિત એવાં કન્યા આદિનાં દાન વડે, વસ્ત્ર, આસન તથા અન્નપાનાદિ વડે, સુવર્ણ વડે, પૃથ્વી વડે, ધૂપ વડે અને ગંધપુષ્પ વડે યથાવિધિ તે સર્વની પૂજા કરી. પછી જેમ ચંદ્રમા આકાશમાંથી સાયંકાળે ઉદય પામે, તેમ સભાના મધ્યમાંથી સર્વને માન આપનાર રાજા દશરથ સભાની સાથે વસિષ્ઠ આદિ દેવર્ષિઓ સહિત ઊઠયા. ગોઠણ સુધી પથરાઈ રહેલાં દેવતાઓનાં મૂકેલાં પુષ્પોથી કચરાવાળો બની ગયેલો તથા ત્વરા સહિત એવો સભાનો ઉત્થાનનો (બરખાસ્ત થવાનો) સમય બહુ દીપી નીકળતો હતો. ત્યારે ઘર્ષણ થવાથી અને પરસ્પર અથડાવાથી બાજુબંધનાં રત્નોનો ચૂરો થઈ ગયો હતો અને તેથી સભાભૂમિ રાતી થઈ ગઈ હતી. ત્યારે હારો તૂટી ગયા હતા અને તેમાંથી મોતીઓ ખરી પડતાં હતાં, તેથી તે સભાસ્થાન તારાઓ તથા નક્ષત્રોથી શોભી રહેલા રાત્રિના આકાશને પણ પાછળ પાડી દેતું હતું. દેવર્ષિઓ, મુનિઓ, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો અને રાજાઓથી એ સભાસ્થાન ભરાઈ ગયું હતું. તેમાં સેવકો અને સુંદરીઓ હાંફળાંફાંફળાં થઈ ગયાં હતાં. તેમના હાલતા

હાથોથી તથા કેશોથી જાણે તે સભાસ્થાનમાં ચોતરફ ચમ્મર ઢોળતાં હોય એવું લાગતું હતું, વસિષ્ઠે કહેલા જ્ઞાનને પ્રમેયરૂપ કરવા માટે જ માણસો ત્યાં હરફર કરતાં હતાં. આથી તે સમય દારુણપણાથી રહિત હતો. ત્યારે એકબીજાઓ એકબીજાનાં અંગો દબાતાં એકબીજાને હાથ જોડતા હતા. આગળ અને બંને બાજુએ એમ ત્રણે ય ભાગમાં જોવા માટે તથા ક્ષમા માગવા માટે સભાજનોની આંખો અને જીભો તત્પર રહેતી હતી. આથી તે સમય અત્યંત રમણીય લાગતો હતો. હવે ઈન્દ્રલોકમાંથી જેમ દેવતાઓ પોતાના સ્થાનમાં જાય, તેમ પૂજા કરાયેલા, મૃદુ અને મધુર ભાષણવાળા,સપ્તલોકનિવાસી સત્પુરુષો, દશરથ આદિ રાજાઓ અને મુનિઓ એ સર્વે પરસ્પર એકબીજાને પૂછી, પ્રસન્ન અને સ્નેહ-યુક્ત ચિત્ત વડે, પોતપોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા. ક્રમ પ્રમાણે અન્યોન્ય પ્રણયથી પૂજા કરી તે સર્વે સભાસદો ત્યાંથી રજા લઈને ઘેર આવીને પોતાનું આહ્નિક કર્મ કરવા લાગ્યા. પછી વસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓ તથા દશરથ આદિ રાજાઓ સર્વે દિવસનાં કર્મો કરવામાં જોડાઈ ગયા. તેઓ દિવસ સંબંધી યથાપ્રાપ્ત ક્રિયાઓ ક્રમથી કરતા હતા, તેટલામાં આકાશના પથિક એવા શ્રીસૂર્ય અસ્તને પ્રાપ્ત થઈ ગયા. તેમની અને મહાબુદ્ધિ-શાળી શ્રીરામચંદ્રજીની તે રાત્રિ તે જ કથા વડે જાગરણ થવાને લીધે જલદી વ્યતીત થઈ ગઈ. અંધકારરૂપ રજને અને તારાઓરૂપી પુષ્પસમૂહને દૂર કરીને જગતને ઘરની પેઠે શુદ્ધ કરનારા સૂર્ય જગતરૂપી ઘરમાં દાખલ થઈ ગયા. હવે કણેરના ફૂલના જેવી કાંતિવાળાં પોતાનાં કિરણો વડે દિશાઓને અરુણ (રાતી) કરનારા બાલસૂર્યે આકાશરૂપી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પાછા રાજાઓ, રાજપુત્રો, મંત્રીઓ અને વસિષ્ઠઋષિ આદિ મુનિઓ દશરથરાજાની તે સભામાં આવી પહોંચ્યા. પછી દેવતાઓના સ્થાનરૂપ નક્ષત્રોની શોભા જેમ આકાશની અંદર દીપી રહે, તેમ તે સભા ક્રમાનુસાર મર્યાદા પ્રમાણે, પોતપોતાના સ્થાન પ્રમાણે અને આસન પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગઈ. પછી દશરથ આદિ અને સુમંત આદિ આસન પર બેઠેલા શ્રીવસિષ્ઠમુનિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પછી વસિષ્ઠજીની તથા પોતાના પિતાજી રાજા દશરથની પાસે મહાબુદ્ધિશાળી અને કમળદળ જેવાં સુંદર નેત્રવાળા શ્રીરામચંદ્રજી કોમળ વર્ણ-વાળાં નીચેનાં વચનો બોલ્યા.

રામ બોલ્યા : સર્વ ધર્મને જાણનાર, સર્વ જ્ઞાનના મહાસાગર, સર્વ સંદેહ કાપવામાં પશુરૂપ અને બીજાઓના ભય—શોકનો નાશ કરનાર હે વસિષ્ઠઋષિ ! હવે મારે બીજું શું સાંભળવાનું છે ? અથવા શું જાણવાનું છે ? જો કાંઈ સાંભળવાનું હોય તો તે સર્વ આપ મને કહેવાને યોગ્ય છો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી ! તમે સર્વ વાતે સારી બુદ્ધિ પામ્યા છો. હવે તમારે કાંઈ પણ સાંભળવાનું બાકી નથી રહ્યું. આ તમારી બુદ્ધિ કૃતકૃત્ય છે. તે પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ પામી ચૂકી છે. આથી તે આત્માની અંદર જ સ્થિર થઈ રહેલી છે. છતાં તમે પોતે જ બુદ્ધિ વડે વિચારીને કહો, કે આજે તમે અંદર કેવા થઈ રહ્યા છો તથા હવે તમારે અવશ્ય સાંભળવાનું શું બાકી રહ્યું છે ?

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! હું માનું છું કે મારી બુદ્ધિ હવે કૃતકૃત્ય છે. હું નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છું, શાંત થઈ રહ્યો છું. મને હવે કોઈ પ્રકારની આકાંક્ષા નથી. જે કહેવાનું હતું તે આપે કહ્યું છે અને જે જાણવાનું હતું તે સર્વ મેં જાણી લીધું છે. કૃતકૃત્ય થઈ રહેલી આપની વાણી હવે સુખથી વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ. જ્ઞેય વસ્તુ મેળવવા માટે જે જાણવાનું હતું તે મેં જાણ્યું છે. આ સર્વ જગતનું બ્રહ્મૈકરસપણું વિશેષે કરી મારા જાણવામાં આવ્યું છે. મારા દ્વૈતભાવનો નાશ થઈ ગયો છે, દૃશ્યના ભેદનું બધું ભાન ગલિત થઈ ગયું છે; કેમ કે મેં સંપૂર્ણપણે સારી રીતે વિચારીને સંસારીપણાની

આસ્થા છોડી દીધી છે. ૧—૫૨

अधिगतमधिगम्यं ज्ञेयमाप्तं मयेदं विगतमखिलमैक्यं द्वैतमस्तं प्रयातम्। परिगलितमशेषं दृश्यमेद्वावभातं ननु निपुणमपास्ताशेषसंसारितास्था ॥५२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૦૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૪ મો*

ચિદાકાશનું પ્રતિપાદન

વસિષ્ઠ ઉવાચ

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः। आदर्शो राजतेऽत्यर्थं पौनःपुन्येन मार्जितः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબાહુ રામચંદ્રજી! વળી ફરી મારાં ઉત્કૃષ્ટ વચનો સાંભળો. વારંવાર માર્જન કરવાથી અરીસો વધારે દીપે છે. ચિત્તશુદ્ધિનું પણ તેમ જ સમજવું. અર્થની પ્રતીતિ થવી એ એક ભ્રાંતિનો અનુભવરૂપ સંકેત છે, વાસ્તવિક નથી અને શબ્દ પણ જળના ધ્વનિના જેવો છે. સ્વપ્નની પેઠે આ દૃશ્ય છે, ચિદાકાશનો જ એક આ ભાસ છે. જગત ક્યાં થયેલું જ છે? જો જાગ્રત જ મિથ્યા છે, તો પછી જાગ્રત જ સંસ્કારરૂપે રહી સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થોરૂપે બની જાય છે, તે જ જાણે સ્મરણ વડે ખડું થઈ રહેલું હોય તેમ શૂન્યરૂપ છતાં જાણે પાસે રહેલું હોય તેમ દેખાય છે. તે પણ ચિદાકાશનો એક વિવર્ત છે, છતાં જાણે બીજા આકારે પથરાઈ રહ્યું હોય તેમ તે થઈ જાય છે, તેથી તે પણ ચિત્‌સત્તાથી ભિન્ન નથી. જેવી રીતે સ્વચ્છ ચિદાકાશ મારા પ્રત્યેક ચૈતન્યમાં સ્વપ્નનગરરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જ આ ત્રણેય ભુવનો સાકાર છતાં નિરાકારરૂપ છે, એમ સમજવું.

રામ બોલ્યા : આ પૃથ્વી શી રીતે થઈ? પર્વતો શી રીતે થયા? જળ શી રીતે થયું? પાષાણો શી રીતે થયા? તેજ શી રીતે થયું? ક્રિયા શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ? કાળ શી રીતે ઉત્પન્ન થયો? પવન શી રીતે ઉત્પન્ન થયો? શૂન્ય (આકાશ) શી રીતે ઉત્પન્ન થયું? ચિદાકાશની સિદ્ધિ શી રીતે થઈ? હે મહારાજ! જોકે આ સર્વ મેં જાણેલું છે, તોપણ ફરી વાર આપ મને બોધ થવા માટે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્રજી! સ્વપ્નમાં દીઠેલા મહાનગરની અંદર પૃથ્વી શી રીતે થઈ? આકાશ શી રીતે થયું? એ તમે યથાર્થ રીતે કહો. વળી તેમાં જળ, પાષાણ, તેજ, દિશાઓ, કાળ અને ક્રિયા, એ સર્વ શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં અને આ સર્વ નિમિત્તકારણ આદિ પણ શી રીતે થયું? તે તમે કહો, કોણે તેની રચના કરી, કોણે તેને બાળી નાખ્યું, કોણ તેને લઈ આવ્યું, કોણે તેને ગોઠવ્યું, કોના વડે તે વ્યાપ્ત થયું, કોણે ઉત્પન્ન કર્યું, કોણે પ્રગટ કર્યું, કેવા આચારવાળું છે, અને તેનું શું સ્વરૂપ છે?

રામ બોલ્યા : સ્વપ્નરૂપ આ જગતનું સ્વરૂપ કેવળ ચિદાકાશ જ છે. પૃથ્વી—પર્વત આદિ કાંઈ સત્ય નથી; પણ નિરાકાર, નિરાશ્રય આત્મા જ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ચિદાકાશરૂપ હોઈ નિરાકાર અને નિરાધાર છે. તો પછી એ નિરાધાર અને નિરાકાર ચિદાકાશને આધાર વડે શું પ્રયોજન છે? જ્ઞાન વડે જોતાં આ કશું ઉત્પન્ન જ થયું નથી. એ સઘળો ચિદાકાશનો વિલાસ છે. સ્વપ્નની પેઠે મન જ જગતના આકારે થઈ રહેલું છે અને બીજું નથી. દિશા, કાળ, આદિ ચિદાકાશનો જ એક આભાસ છે. પર્વત આદિ પણ ચિદાકાશના આભાસરૂપ છે. બોધ થતાં જળાદિક પણ ચિદ્‌રૂપ છે અને તત્ત્વજ્ઞાની દૃષ્ટિમાં વાયુ આદિ પણ ચિદાકાશરૂપ જ છે. ચિદ્‌રૂપતત્ત્વ જ આકાશભાવનું ધારણ કરતાં આકાશરૂપ થઈ રહે છે. કઠિનપણા વડે તે પાષાણરૂપ થઈ રહે છે. અને દ્રવપણાથી તે જાણે જળરૂપ હોય તેમ જણાય છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો પૃથ્વી આદિ

* આ બસોચારમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી અને રામચંદ્રજી ચિદાત્માની વિશુદ્ધિને અર્થે ચિદાકાશની અંદર દૃશ્યના અભાવ વિષે સિદ્ધ યુક્તિઓ વડે વિવેચન કરશે.

કાંઈ છે જ નહિ અને કાંઈ દૃશ્ય પણ નથી પણ અનંત ચિદાકાશ જ એક છે અને તે જ સર્વરૂપ થઈ રહેલું છે. પ્રસન્ન મહાસાગરનું જળ દ્રવપણાને લીધે જેમ એકરૂપ છતાં અનેક પ્રકારના વ્યાપારને લીધે અનેક પ્રકારે થઈ જાય છે, તેમ ચિદાકાશ પોતાના સ્વરૂપની અંદર એક જ પ્રકારે રહ્યા છતાં અનેક પ્રકારે (વિવર્તરૂપે) થઈ જાય છે. ચિદાકાશ જ પોતાની અંદર કઠિનતાની કલ્પના વડે જાણે પૃથ્વીરૂપ તથા પર્વતરૂપ થઈ રહેલું હોય તેમ બની જાય છે; અને શૂન્યતાની કલ્પના વડે તે જાણે પોતે શૂન્યરૂપ થઈ રહેલું હોય તેવું પોતાના સ્વરૂપને સમજે છે; પોતાના સ્વરૂપની અંદર એ ચેતનતત્ત્વ દ્રવપણાની કલ્પના વડે પોતામાં જળભાવને અનુભવે છે અને ચપળતાની કલ્પના વડે વાયુભાવને અનુભવે છે. ઉષ્ણભાવની કલ્પના વડે તે પોતામાં અગ્નિભાવને અનુભવે છે. તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને નહિ છોડતાં છતાં આ સર્વના ભાવને કેમ જાણે ધારણ કરી રહ્યું હોય તેવું થઈ રહે છે. આકાશરૂપ ચિદ્‌ધાતુનો એવો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે તે જે વિવર્તને ધારણ કરે છે, તેમાં કશો કારણનો કે ગુણનો ક્રમ નથી. જેમ આકાશમાં શૂન્યતા વિના બીજું કશું નથી અને જેમ સમુદ્રમાં જળ વિના બીજું કંઈ પણ નથી તેમ ચિદાકાશ વિના બીજું કશું પણ અહીં છે જ નહિ. આ સર્વ તમે અને હું ઈત્યાદિ જગત ચિદાકાશથી જુદું નથી; કેમ કે તે વિના બીજું કાંઈ સંભવતું નથી; માટે તમે શાંત થઈ રહો. નિરાકાર એવા તમે જેમ આ ઘરની અંદર સ્વપ્નમનોરથ આદિ વડે પોતાના આત્માને જ અગ્નિ, શૈલ આદિરૂપ (વિવર્ત ભાવથી) બનાવી દઈ પોતાના સ્વરૂપને જ તેવા આકારે દેખો છો, તેમ નિરાકાર ચિદાકાશ વિશે પણ સમજવું. ચિદાકાશ જ દેહના જેવું થઈ પ્રતીતિમાં આવે છે, બાકી સૃષ્ટિના આદિકાળમાં દેહ જ નથી. આમ જો દેહ નથી તો પછી વિનાકારણે અજ્ઞાનને લીધે જ ચૈતન્ય દેહાકાર ભાસે છે; બાકી વાસ્તવિક રીતે નથી. એમ વિવેકીઓએ વિચારવાનું છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પંચમહાભૂતો, પ્રાણીઓ, પર્વતો અને દિશાઓએ સર્વ શિલાના ગર્ભની પેઠે બ્રહ્મની અંદર યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં અનિર્વચનીય છે. આમ કશું ઉત્પન્ન થયું નથી, તેમ કશાનો નાશ થયો પણ નથી. જગત યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં ચિદ્‌રૂપ છે અને ચિદ્‌રૂપ બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જ સદાકાળ રહે છે. દ્રવ જેમ જળરૂપ કહેવાય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર તેનું પોતાનું સ્વરૂપ વિવર્તરૂપે પ્રસરી રહે છે, તે જ જગત નામથી કહેવાય છે. યથાર્થ દૃષ્ટિથી શુદ્ધ વિવેકને પામેલા પુરુષને આ જગતનું ભાન ઉપરઉપરથી હોય છે, છતાં પણ અંદરથી નથી હોતું. તેને તો શૂન્ય ચિદાકાશ જ પરમાર્થરૂપ ભાસે છે. બાકી, મૂર્ખ માણસને જેમ ભાસતું હોય તેમ ભલે ભાસો. ૧—૨૯

इदं जगद्भानमभानमेव चिद्व्योम शून्यं परमार्थ एव । यथार्थसद्दर्शनबुद्धबुद्धेरबुद्धबुद्धेस्तु यथा तथास्तु ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચિદાકાશનું પ્રતિદાન' નામનો સર્ગ ૨૦૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૫ મો*

જગત ચિદ્રૂપ છે

राम उवाच

एवं यथैतद् भगवन् स्वप्न दृश्यं परं नभः । तथैव जाग्रतीत्यत्र न चेत्संदेहजालिका ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! જેમ સ્વપ્નમાં ચિદાકાશ જ દૃશ્યરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ તે જ દૃશ્યરૂપ થઈ જાય છે. આ વિષયમાં જો સંદેહની કોઈ બારી ન હોય, તો આ મારા સર્વોત્તમ પ્રશ્નનો આપ મને ઉત્તર આપો કે નિરાકાર ચિત્સત્તા કેમ જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં દેહાકાર થઈ જાય છે.

* આ બસોપાંચમા સર્ગમાં જગતની સ્થિતિ વિવર્તરૂપ અને સ્વપ્ન તુલ્ય છે; તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થતાં જ નથી, પણ ચિન્માત્ર છે; એ વિષે વર્ણવાશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં જે દૃશ્ય પ્રતીતિમાં આવે છે, તેનો આધાર શૂન્ય ચિદાકાશ છે. તે ચિદાકાશ બ્રહ્મથી જુદું નથી. આમ બ્રહ્માદ્વૈતમાં યુક્તિ સિદ્ધ હોવાથી વિવર્તવાદ વિષે કશો સંદેહ નથી. સર્વ કારણોના આકારથી સાવ શૂન્ય સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં કોઈ પણ પ્રાણીઓ કે મહાભૂતો સંભવતાં નથી. તેને લીધે પૃથ્વી આદિથી બંધાયેલો આ દેહ કોઈ પણ પ્રકારે નથી. આ પંચમહાભૂતો જ દેહ-રૂપ છે અને તે બિલકુલ છે જ નહિ. આથી ચિદાકાશ આ સ્વપ્ન જેવા દૃશ્યના આભાસને દેખે છે અને તે પણ તેના સ્વરૂપનો જ એક વિવર્ત છે. માયાના ગુણ વડે ક્ષોભ થતાં તે જાણે આકાર-વાળું હોય તેવું પ્રતીતિમાં આવે છે. આકાશરૂપ ચિદાત્મા વડે જે કાંઈ આભાસરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેનું જ સ્વપ્નરૂપે અને જગતના આકારે ભાન થાય છે. તે જ સ્વપ્ન, જગત આદિ શબ્દ વડે કહેવાય છે. ચિદાકાશની અંદર જે કાંઈ આકાશના જેવું નિર્મળ જગતનું સ્વરૂપ છે તે જ અનુભવના બળથી સ્વપ્નજગત આદિરૂપ થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે આ સર્વ ચિદાકાશનો વિવર્ત જ ફેલાઈ રહેલો છે અને ચિદાત્માએ પોતે જ તેની પૃથ્વી આદિ જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ કલ્પી લીધેલી છે. ચિદાકાશનો વિવર્ત જ સ્વપ્ન તથા જગત આદિનું શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે. સ્વપ્ન તથા જગત આદિ ખરું તત્ત્વ ભ્રાંતિથી થતું તેનું ભાન જ છે. જોકે તે વસ્તુતઃ ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં પણ (જ્ઞાન થતાં સુધી) તે કોઈ દિવસ શાંત થતું નથી. સૃષ્ટિઓની દૃષ્ટિઓ અનેક પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન છે. વસ્તુતઃ જોતાં તે સર્વ ચિદાકાશના પોતાનાં સ્વરૂપની અંદર (વિવર્તરૂપે તેવા આકારે) રહેલું છે, એમ સમજાય છે. આકાશની અંદર શૂન્યભાવની પેઠે બ્રહ્મની અંદર સૃષ્ટિઓનાં પ્રવેશ તથા સ્થિતિ રહ્યા કરે છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપે કરોડો સૃષ્ટિઓ વિષેનું વર્ણન મને કહી સંભળાવ્યું છે. તેમાં કેટલીએક બ્રહ્માંડની અંદર રહેલી છે, કેટલીક બ્રહ્માંડની બહાર છે. કેટલીક પૃથ્વી પર રહેલી છે, કેટલીક આકાશમાં રહી છે, કેટલીક તેજની અંદર રહી છે, કેટલીક પવનની અંદર રહેલી છે. કેટલીક સૃષ્ટિઓ તો આકાશની અંદર રહેલી ગોળાકાર ભૂપીઠને ધારણ કરનાર છે. તે ભૂગોળને કીડાની પેઠે ઉપર અને નીચે વળગી રહેલા સર્વ દેવ-દાનવ આદિને 'અમે જ ઉપર છીએ' એવા વિવિધ પ્રકારના નિશ્ચયો થાય છે. તેમને ભૂમિના મૂળ પ્રદેશમાંથી નીચેની પ્રજા ઊંચા પગવાળી અને નીચાં માથાવાળી ભાસે છે; તેમ જ વનો અને પર્વતો લટકતાં જેવાં પ્રતીતિમાં આવે છે. કેટલીક સૃષ્ટિઓ તો વાયુનાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓના સમૂહથી ભરેલી છે. કેટલીક તો નિરંતર અંધકાર વડે જ વ્યાપ્ત રહેનાર છે. કેટલીક સૃષ્ટિઓ આકાશના જેવી દેહરચનાવાળાં પ્રાણીઓ વડે યુક્ત છે, કેટલીક સૃષ્ટિઓ કૃષિનાં કુળો વડે આકુળ થઈ રહેલી છે, કેટલીક આકાશની અંદર રહેલી છે, કેટલીક પાષાણની અંદર રહેલી છે, કેટલીક પાત્ર-વાળા ગૃહમંડપ આદિની અંદર રહેલી છે અને કેટલીક સૃષ્ટિઓ પક્ષીઓની પેઠે આકાશની અંદર રહેલી છે. હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! વસિષ્ઠજી! તે સર્વના મધ્યમાં આ આપણું બ્રહ્માંડ કેવા પ્રકારનું છે અને શી રીતે રહ્યું છે તે વિષેનો ખુલાસો આપ મને આપો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જે વસ્તુ અપૂર્વ હોય, અદૃષ્ટ હોય, અનુભવમાં ન આવતી હોય અને સાંભળેલી ન પણ હોય, તે વિષે સમજણ પાડવા માટે ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો વડે વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેને સારી રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તથા તેને માટે તર્ક પણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ હે રામચંદ્રજી! શાસ્ત્રોએ, મુનિઓએ તથા દેવતાઓએ આ બ્રહ્માંડ તો અનેક પ્રકારે વર્ણવેલું છે અને તે સર્વ તમારા જાણવામાં જ છે. જે પ્રમાણે તમે જાણેલું છે, જે પ્રમાણે શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલું છે, તે પ્રમાણે જ આ સર્વ રહેલું છે. બીજું હું શું તમને અહીં વર્ણન કરી સંભળાવું?

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! મહાચિદાકાશ શી રીતે બ્રહ્માંડના આકારે થઈ રહેલું છે? તેનું પ્રમાણ કેટલું છે? અને તે કેટલા કાળ સુધી રહેનાર છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ અનાદિ—અનંત અવિનાશી બ્રહ્મ નિરંતર જ છે. તેનો આદિ, મધ્ય કે અંત નથી. તે પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશની અંદર આકારો નથી. અનાદિ—અનંત આ અવિનાશી બ્રહ્માકાશ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે. આ ચોતરફ પ્રતીતિમાં આવતું તે જગત પણ બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે અનાદિ અને અનંત છે. પરમ શુદ્ધ આ ચિદાકાશનો પોતાની મેળે જ પોતાના સ્વરૂપની અંદર જે વિવર્ત થાય છે, તે 'જગત' શબ્દથી કહેવાય છે. આથી તે દૃશ્ય પોતાની મેળે જ મિથ્યા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પુરુષને જેમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નનગરનું દર્શન થાય છે, તેમ સ્વપ્નનગરની પેઠે જાગ્રતમાં જ તે પુરુષને દૃશ્યની પ્રતીતિ થાય છે. તે જ આ 'જગત' શબ્દથી કહેવાય છે. અહીં કઠિન એવા પર્વતો નથી. જળ દ્રવરૂપ નથી, શૂન્ય આકાશ નથી અને કલ્પનામય કાળ પણ નથી. (ભ્રાંતિના યોગથી) ચિદાત્મા જ પાતાની મેળે એ અવિનાશી તત્ત્વને જેવા પ્રકારનું કલ્પી લે છે, તેવા પ્રકારે એ ચેતનતત્ત્વની અંદર શૈલ આદિનો ભાવ થઈ ગયેલો પ્રતીતિમાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નની અંદર શિલા નહિ છતાં શિલા ખડી થઈ જાય છે અને આકાશ નહિ છતાં આકાશ ખડું થઈ જાય છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર સૃષ્ટિ આદિ સ્વપ્નમાં દૃશ્યની સ્થિતિ થાય છે. નિરાકાર અને શાંત એવું ચૈતન્ય જ સ્વપ્નની પેઠે પોતાની ચિત્સત્તાને વિવર્તરૂપે અનુભવે છે અને તે જ જગત છે એમ મેં તમને વારંવાર કહેલું છે. તે નિરાકાર ચેતનતત્ત્વ જ સત્ય છે. જેમ પવનની અંદર રહેનારી તેની ચલનશક્તિ પવનરૂપ જ છે અને તેમાં કશું અંતર નથી, તેમ આ દૃશ્ય પણ બ્રહ્મની અંદર બ્રહ્મરૂપે રહેલું છે અને તેનો ઉદય કે અસ્ત નથી. જેમ જળની અંદર દ્રવપણું રહે છે, આકાશની અંદર શૂન્યપણું રહે છે અને વસ્તુની અંદર વસ્તુપણું રહે છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર આ જગત રહેલું છે. કારણરહિત એવું આ દૃશ્ય વિનાકારણે બ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ કે તિરોભાવને પામતું નથી. બ્રહ્મની અંદર આ જગતનો ભાવ કે અભાવ પણ નથી. તેમ બ્રહ્મથી તે ભિન્ન પણ નથી. અનાદિ, નિરાભાસ અને નિરાકાર એવું ચિદાકાશ બીજી જગતરૂપી સૃષ્ટિના કારણરૂપ હોય, એમ કોઈ દિવસ સંભવતું જ નથી. જેમ કોઈ એક અવયવીના અવયવો તેનાથી જુદા નથી હોતા, તેમ નિરાકાર ચિદાકાશની અંદર આ જગત પણ જુદારૂપે નહિ રહેતાં બ્રહ્મરૂપે જ રહેલું છે. સર્વ શાંત નિરાલંબ નિર્વિકાર ચિદ્રૂપ છે. અહીં સત્તા અથવા અસત્તા કશું નથી અને કશું પણ નાના પ્રકારનું અહીં છે નહિ. સંકલ્પની પેઠે અને સ્વપ્નનગરના નૃત્યની પેઠે આ સર્વ આભાસરૂપે વિસ્તરી રહેલું છે; બાકી વસ્તુતઃ જોતાં સમાન, શાંત, જન્મ આદિ વિકારથી રહિત અને અવિનાશી ચિદાકાશ જ સત્યરૂપે રહેલું છે. સ્વચ્છ અને મનોહર એવું ચિદાકાશનું સારભૂત સ્વરૂપ પોતાના ચિત્સ્વભાવને લીધે પોતાના જે વિવર્તને પ્રસારી દે છે, તેને જ તે જગતરૂપ સમજે છે. તે ઠેઠ પ્રલય સુધી પોતાની કલ્પના વડે પોતાના સ્વરૂપને જ તેવા પ્રકારે અનુભવે છે. ૧—૩૭

परमचिदंबरहृदयं चित्त्वाद्यत्कचति कान्ममलमलम्। तदिदं जगदिति कलितं तेनैव तदात्मरूपमाकल्पम् ॥ ३७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્ગકારણનિરાસ' નામનો સર્ગ ૨૦૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૬ મો*

બ્રહ્મ જ સત્ય છે, જગત નહિ

वसिष्ठ उवाच

यदकारणकं भाति भानं तन्नैव किंचन।
तत्तथा परमार्थेन परमार्थाः स्थितोऽनघ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિર્મળ રામચંદ્રજી! પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોઈએ તો બ્રહ્મ પરમાર્થરૂપ છે અને તે જ સત્યરૂપે સ્થિર છે. બાકી વિના કારણ જે કાંઈ જગતનું ભાન થાય છે, તે કાંઈ જ નથી. હે મહાબુદ્ધિશાળી! તમને સારી રીતે બોધની પુષ્ટિ થાય, તે માટે આ સંબંધમાં હું એક મહાપ્રશ્ન વિષે કહું છું, તમે તે સાંભળો. આવો પ્રશ્ન પૂર્વે મને કોઈએ પૂછ્યો હતો. ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત એવો કુશદ્વીપ નામનો એક દ્વીપ છે. તે આ ભૂમિની અંદર વલયની પેઠે રહ્યો છે અને સુરોદ તથા ઘૃતોદ નામના સમુદ્રો વડે બંને બાજુએ વ્યાપ્ત છે. તેની અંદર પૂર્વ અને ઉત્તર દિશાના મધ્યભાગમાં ઈલાવતી નામની સુવર્ણની નગરી છે અને તે પોતાની કાંતિરૂપી જ્વાળામય સ્તંભો વડે પૃથ્વી તથા આકાશ એ બંનેને વ્યાપ્ત કરી રહી છે. એ પુરીની અંદર પૂર્વભાગમાં એક પ્રજ્ઞપ્તિ નામનો પ્રખ્યાત રાજા થયો હતો. જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ તેના ઉપર આસક્ત રહેતાં હતાં અને તે સ્વર્ગમાં રહેનાર બીજો ઇન્દ્ર હોય તેવો દેખાતો હતો. એક દિવસ કોઈ એક કારણને લીધે હું પ્રલયકાળમાં આકાશમાંથી જ્યોતિશ્ચક્રમાંથી નીચે આવી પડેલા સૂર્યની પેઠે તે રાજા પાસે ગયો. તેમણે પુષ્પ, અર્ઘ્ય અને આચમનીય આદિ વડે મારી પૂજા કરી તથા મને આસન આપ્યું. પછી કોઈ કથાના પ્રસંગમાં તેમણે વચમાં પ્રેમથી પૂછ્યું : 'હે મહારાજ! પ્રલયકાળમાં સર્વનો સંહાર થઈ જાય છે, અવર્ણનીય પરમાકાશ શૂન્યરૂપે ફેલાઈ જાય છે અને સર્વ કારણોનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે, ત્યારે ફરી વાર સૃષ્ટિનો આરંભ થવાનું મૂળ કારણ શું છે, તે આપ કહો. તેનાં સહકારી કારણો પણ શાં છે? અને કદાચિત્ તેઓ હોય તોપણ ક્યાંથી? શી રીતે? અને કયા પ્રકારે ઉત્પન્ન થયાં છે? ઉત્પન્ન થયેલું જગત વસ્તુત: શું છે? અને તેના સૃષ્ટિ આદિ વિકારો પણ શું છે? તેમાં કેટલીએક ભૂમિઓ તો નિરંતર અંધકારને ધારણ કરી રહેલી છે. કેટલીએક મહાસાગરની પેઠે આકાશની અંદર જ ખડી થઈ રહેલી છે. કેટલીએક ભૂમિઓ કૃમિઓના કુળ વડે આકુળ થઈ રહેલી છે. આ બધી વિચિત્રતા થવાનું શું કારણ છે? કેટલાએક લોકો આકાશના ગર્ભમાં રહેલા છે અને કેટલાએક શિલાના ઉદરમાં રહેલા છે. એ સર્વ ક્યાંથી છે? અને શું છે? વળી પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતો તથા (ચાર પ્રકારનાં અંડજ આદિ પ્રાણીઓ તથા તેમના બુદ્ધિ આદિ) આધ્યાત્મિક પદાર્થો શું છે અને કેવી રીતે થયા છે? એ સર્વનું નિર્માણ કરનાર કોણ છે? તથા તેના દ્રષ્ટા પણ કોણ છે? એના આધાર-આધેય ભાવ પણ કેમ અને શી રીતે છે? જો કદાચિત્ સમસ્ત વેદશાસ્ત્રના અર્થ સાથે વિરોધ ન આવે, તે માટે જગતનો કોઈ દિવસ પ્રલય નથી (પણ તે તે વ્યવહાર પ્રાણીઓનાં કર્મ અનુસાર નિરંતર પ્રવૃત્ત જ રહે છે), એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવે, તોપણ સર્વ અનુભવ સંકલ્પરૂપની સ્ફૂર્તિને અનુસરી જ તે કરવામાં આવે છે. તો એ સંકલ્પની સ્ફૂર્તિને (પ્રવાહરૂપે) અવિનાશી ગણવી? કિંવા મિથ્યા ગણવી? એ આપ કહો. બીજું પણ હે મુનિશ્રેષ્ઠ! મરી ગયેલાં અને અગ્નિ વડે બળી ગયેલાં એવાં દ્વીપાંતરનાં પ્રાણીઓને અથવા તો અહીં કુશદ્વીપ આદિમાં નાશ પામતાં પ્રાણીઓને નરક અને સ્વર્ગના ભોગ માટે દેહની ઉત્પત્તિ થવાનાં (માતાપિતા આદિ) કારણોથી રહિત એવા પ્રદેશમાં (પરલોકમાં) દેહ ઉત્પન્ન થવામાં શું કારણ છે? અને તેમ થવામાં સહકારી કારણો પણ શાં છે? ધર્મ અને અધર્મ તો નિરાકાર છે, પરલોકમાં જ તે દેહ આદિ સાકારરૂપે થાય એમ પણ ઘટતું

*આ બસોછમા સર્ગમાં બ્રહ્મ જ સત્ય છે, જગત નથી એવા નિર્ણયના હેતુરૂપ એવા કુશદ્વીપના રાજાએ કરેલા પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કરાશે.

નથી. વળી તે બંને પાર્થિવ આદિ દ્રવ્યભોગથી રહિત છે. તેથી તેઓ પાર્થિવ આદિ ભાગ વડે દેહ આદિની રચના કરે છે, એ યુક્તિ પણ અસંભવિત ભાસે છે. માતાપિતા આદિના અભાવને લીધે પરલોકમાં એવું ક્યું બીજ છે કે, તે કારણરૂપ કહેવાય? અથવા તે પરલોક સંબંધી દેહ ઉત્પન્ન થવામાં બીજા પણ શા હેતુઓ છે? અને દ્રવ્યાદિનો સંભવ પણ શી રીતે છે? ધર્મ તથા અધર્મ આદિ આચરનારા જીવનને પરલોક મળતો નથી, એ વાત પણ બંધબેસતી થતી નથી; કેમ કે આ જન્મ પૂર્વજન્મની અપેક્ષાએ પરલોક જેવો જ છે અને તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે અનુસરી સ્થિર થઈ રહેલો છે. તેથી પરલોક ન માનીએ તો સર્વ લોક તથા વેદ આદિમાં વિરોધ આવે, એટલે એ વાત અયુક્ત છે. આ પ્રજા પોતે નહિ ઈચ્છેલ અને ક્રિયા વડે પણ નહિ સાધેલ એવી બીજા દેશાંતરમાં થયેલ સંબંધનગરની અમૂર્ત (મૂર્તિમાન નહિ એવી) રાજાજ્ઞા આદિ વડે વધ—બંધ અને દંડ આદિ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે, તો તેમાં શી યુક્તિ છે? વળી શિલા આદિનો બનાવેલો સ્તંભ, દેવતા તથા મુનિ આદિના વરદાનના પ્રભાવથી સોનું મેળવવા માટે જવા—આવવાની કડાકૂટ કર્યા વિના પણ ક્ષણ વારમાં સુવર્ણરૂપ બની જાય છે; તો આમાં શી સાધનસંપત્તિ છે? અને શી યુક્તિથી તેમ બને છે? વિધિ અને નિષેધ નિમિત્ત વિના જ લોકમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેલા છે. તેમાંના કેટલાક લોકપ્રચાર વડે રૂઢ છે તથા કેટલાક રૂઢ પણ નથી. તો તેમનું શું પ્રયોજન છે? હે મહારાજ !આ જગત પૂર્વે અસત્ હતું અને પછી તે સદ્રૂપ થયું. આ શ્રુતિના અર્થની સંગતિ શી રીતે મળે? અથવા તો **असदेवेदमग्र आसीत** ! (આ સર્વ પ્રથમ અસત જ હતું) અને **सदेव सोम्येदमग्र आसीत** ! (આ સર્વ પ્રથમ સદ્રૂપ જ હતું) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓના અર્થની પરંપસ્પર સંગતિ શી રીતે મળે? હે મહામુનિ વસિષ્ઠજી! શૂન્ય આકાશમાંથી આ હિરણ્યગર્ભ શી રીતે થાય? આકાશનો (ચિદાકાશોનો) જો એવો પ્રભાવ જ છે, તો પછી એ આકાશ સર્વત્ર હોવાથી સર્વ ઠેકાણે બીજા હિરણ્યગર્ભો કેમ થતા નથી? વળી ઔષધિઓના પોતપોતાનાં પૂર્વ બીજ આદિને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવો અને બીજા અગ્નિ આદિના ઉષ્ણપણા આદિના સ્વભાવો કેમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ રહેલા છે? હે મુનીશ્વર! આપ બોધને અનુસરી તે કહો. ઈચ્છિત કામને આપનાર પ્રયાગ આદિ ક્ષેત્રમાં એક જ પુરુષનું તેના કોઈ સ્નેહી—સંબંધીએ જીવિત ચિંતવ્યું હોય અને તેના શત્રુએ મરણ ચિંતવ્યું હોય પણ પછીથી તે શત્રુ તથા મિત્રનું મૃત્યુ થઈ જાય, તો પછી તે પુરુષની શી ગતિ થાય? હું આકાશની અંદર પૂર્ણચંદ્રરૂપ થાઉં એવી કામના કરીને અનેક ઉપાસકો ચંદ્રભાવને પ્રાપ્ત કરનારી ઉપાસનાવિધિને અનુસરીને ધ્યાન કરે તો તેમણે એકઠાં કરેલાં અને તુલ્યકાળે પ્રાપ્ત થયેલાં ચંદ્રભાવનાં ફળો વડે આકાશ એક જ સમયે હજારો ચંદ્રવાળું કેમ થઈ જતું નથી? બીજું લાખો ધ્યાન કરનારાઓ વડે ધ્યાન કરાયેલી એક જ સ્ત્રી એક જ સમયે તે સર્વની પત્નીરૂપ કેમ થઈ જાય છે? અને તેમને એક જ કાળે ધ્યાનનું ફળ કેમ મળે? વળી તે સ્ત્રી એક જ છતાં તે સર્વેનાં ભિન્નભિન્ન સ્થળમાં રહેલાં ઘરોમાં શી રીતે સ્થિતિ રાખી શકે? વળી તે પોતાના તપ વડે બ્રહ્મચારિણી છતાં અને પ્રત્યેક ઉપભોક્તાના તપ વડે સાધ્વી છતાં ઘણાઓના ઉપભોગમાં આવવાથી અસાધ્વી કેમ થાય? હે મહામુનિ! વરના પ્રભાવથી અને શાપના પ્રભાવથી 'હું આ ઘરમાંથી બહાર નહિ નીકળતાં ઠેઠ કલ્પ પર્યંત સાતેય દ્વીપમાં રાજા થઈ ઘરની અંદર જ રહું' એવી પરસ્પર વિરુદ્ધ વાત જ્યાં મેળવેલી હોય, ત્યાં એ ઘરની અંદર સર્વ ભોગ્ય વસ્તુની સ્થિતિ અને વરદાનનું અસ્તિત્વ કેમ ઘટી શકે? દાન, ધર્મ આદિ તપો તથા શ્રાદ્ધ આદિ પારલૌકિક કર્મો, અહીં કરવામાં આવવાથી અહીં જ રહેલાં હોય છે અને અમૂર્ત છે, તો તેમનું ફળ લોકાંતરમાં (પરલોકમાં) શી રીતે મળી શકે? વળી અદૃષ્ટને ફળ આપનારું

માનવામાં આવે, તોપણ તે મૂર્તિમાન દેહ આદિમાં અધ્યાસ વડે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવી ફળ આપે છે, એમ કહેવું જોઈએ; પરંતુ પરલોકમાં તેવું ક્યાં હોય છે? આ લોકમાં અને પરલોકમાં વ્યવહાર કરનાર જીવ કાંઈ સાકાર નથી. હે મહારાજ! દેશાંતરમાં અને કાળાંતરમાં જીવ કાંઈ આ દેહ સહિત હોતો નથી કે તેના આશ્રયે ફળનો અનુભવ સંભવે? તેથી તે વાત અનુભવ બહારના જેવી ભાસે છે. આ બધું મને અઘટિત જેવું જણાય છે. તો તે બરાબર ઘટિત શી રીતે થાય? જેમ સંધ્યાકાળના અંધકારને પોતાની કાંતિ વડે ચંદ્રમા નિવૃત્ત કરે છે, તેમ આપ ઉપર વર્ણવેલા મારા સંશયસમુદાયને શુદ્ધ અને શીતળ વાણીથી દૂર કરો. હે મહારાજ! પરમાત્માના વિષયમાં સર્વ સંશયનો નાશ થવાથી પ્રસિદ્ધ રીતે ઉભય લોકનું હિત થાય છે. માટે આપ મારા સંશયને કાપી નાખી મને પરમ વસ્તુનો બોધ આપો; કેમ કે આપ જેવા મહાત્માઓનો સમાગમ કોઈને પણ તુચ્છ ફળ આપનાર થતો નથી. ૧—૩૪

परमवस्तुनि संशयनाशनादुभयलोकहितं भवति स्फुटम्। तदिह मे कुरु साधुसमागम-स्त्वनुफलो भवतीह न कस्यचित् ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્ન' નામનો સર્ગ ૨૦૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૭ મો*

પ્રશ્નોનું સમાધાન

वसिष्ठ उवाच

शृणु राजन् यथास्पष्टमेतत्ते कथयाम्यहम्। येन ते सर्वसंदेहा यास्यंत्यलममूलताम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે મહારાજ! તમને સ્પષ્ટ સમજાય તેવી રીતે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે વડે તમારા સર્વ સંદેહો સંપૂર્ણ રીતે નિર્મૂળ થઈ જશે. આ સર્વ જગતના ભાવો સદૈવ અસદ્રૂપ છે અને સદૈવ સદ્રૂપ પણ છે; કેમ કે જેવી દૃઢ સંકલ્પની સ્ફૂર્તિ હોય છે તેવી જ તેની સ્થિતિ હોય છે. હે મહારાજ! ચિદાત્મા અમુક પ્રકારનો જ છે, એવી દૃઢ ભાવના થાય છે, ત્યાં તે તેવા જ પ્રકારનું અવશ્ય થઈ જાય છે. પછી તે ભલે સદ્રૂપ હો કે અસદ્રૂપ હો, તે વિષે કાંઈ જોવાનું નથી. ચિદાત્માનો આવો અચિંત્ય શક્તિવાળો સ્વભાવ જ છે. તે ચિદાત્મા પ્રથમ તો એક દેહને જ (ભ્રાંતિ વડે—અધ્યાસ વડે) આત્મારૂપ સમજે છે અને તે દેહ સંબંધી ચિદાત્મા પોતે જ દેહના ધર્મોને પોતાનામાં આરોપી લે છે. મનુષ્યો સ્વપ્નમાં અને જાગ્રતમાં દેહને અનુભવનાર ચિદાત્માને જ અનુભવે છે, બાકી દેહાદિક જે ચેતનરૂપ જણાય છે, તે કાંઈ તેના પોતાનો ખાસ ધર્મ નથી. આમ કોઈક ભ્રાંતિ-જ્ઞાન જ શરીરના આકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. બાકી શરીર કાંઈ બીજી વસ્તુ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં અવશ્ય આશ્રય કરવા યોગ્ય અને સ્વપ્નને અનુ-ભવનાર ચિદાત્મા જ એવા સ્વપ્નના આકાર વિવર્તરૂપ ભાસે છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં સર્વ કારણના અભાવને લીધે ચિદાકાશ જગતના આકારે ભાસે છે. જગતનું સ્વપ્નના કરતાં શું જુદાપણું છે? એ બંને સમાન જ છે. બ્રહ્મ એવી સંજ્ઞાને ધારણ કરી રહેલું જે નિર્મળ ચિદાકાશ છે, તે જ આ જગતના આકારે ભાસે છે, તો પછી જગતની ચિદાકાશથી વળી જુદાઈ કેવી હોય? એવી રીતે અવિકારી પરબ્રહ્મ પોતે જ જગતરૂપે સ્થિતિને ધારણ કરી રહેલ છે, એમ લોક, વેદ અને મહાશાસ્ત્રો વડે પૂર્વાપર વિચાર કરતાં શુદ્ધરૂપે અનુભવાય છે. વળી મેં પણ તે જ વાત અહીં કહેલી છે. સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં દૃઢ અનુભવ વડે રૂઢ થયેલી, સત્તારૂપે સર્વત્ર પૂર્ણ અને મહાત્મા-ઓએ અનુભવથી કહેલ એવા જગતના ચિન્માત્ર-પણાનો નિષેધ કરી જે મૂઢ પુરુષો અંધારા કૂવામાં પડેલા દેડકાની પેઠે મોહના બળથી માત્ર વર્તમાન

*આ બસોસાતમા સર્ગમાં ક્રમને નહિ સંભાળતાં કેટલાએક પ્રશ્નોનું સમાધાન થશે અને બીજા પ્રશ્નોનું સમાધાન પાછલા ત્રણ સર્ગો વડે કરવામાં આવશે.

અનુભવને જ પ્રમાણરૂપ ગણે છે અને આત્માનું (ચૈતન્યસ્ફૂર્તિનું) કારણ જડ શરીર છે, એવા પ્રકારના મોહને ધારણ કરી રહે છે, તેઓ અવિવેકી અને ઉન્મત્ત છે. આપણી પારમાર્થિક કથામાં તેઓ યોગ્ય જ નથી; કેમ કે મદોન્મત્તની અને મદ વગરના (ડાહ્યા) માણસની તથા મૂઢની અને વિવેકીની પરસ્પર કથા શાને હોય? આ ત્રણે લોકની અંદર જે વિદ્વાનની કથા વડે સર્વ સંશયોનો નાશ ન થાય, તે મૂર્ખકથા જ જાણવી. તો જે મૂઢ બુદ્ધિવાળા ચાર્વાક આદિ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ છે માટે શ્રુતિ આદિ વડે કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું હોય તે ગ્રાહ્ય નથી' એમ કહે છે. તે યુક્તિરહિત છે, સર્વથી વિરુદ્ધ છે અને વિવેકી પુરુષોને કર્ણકઠોર હોવાથી તે શિલાની પેઠે કડે છે. આથી આવા તેના ભાષણને લીધે જ વિદ્વાનો તેને કૂવામાં પડેલા એક આંધળા દેડકારૂપ કહે છે; કેમ કે તે પૂર્વાપર વિચારને છોડી દઈ વર્તમાન માત્રને બતાવનાર પ્રત્યક્ષને જ પશુની પેઠે પોતાની બુદ્ધિથી વળગી રહે છે. પરંતુ વેદોને અને તત્ત્વજ્ઞ લોક આદિને પૂછશો, તો તેઓ મારી જેમ જ પોતાના અનુભવયુક્ત વિચારો બતાવશે. એથી સંશયોનો ક્ષય થઈ જાય છે. જો પ્રત્યક્-ચૈતન્ય જ શરીરરૂપ હોય, તો (ચૈતન્યની સર્વ-વ્યાપકતાને લીધે) શબ શા માટે ઊઠતું નથી?' એવી જેને શંકા થતી હોય, તેવા મૂઢ માણસોને માટે અહીં નીચે પ્રમાણે ખુલાસો આપીએ છીએ. બ્રહ્મરૂપ છતાં હિરણ્યગર્ભને વિષે થઈ રહેલા બ્રહ્માનું તમારા સ્વપ્નનગરની પેઠે જે કાંઈ સંકલ્પ-નગર પ્રસરી રહ્યું છે, તેનું જ આ જગતને આકારે ભાન થાય છે. માટે વસ્તુત: જોઈએ તો આ સર્વ નિરંતર ચિન્માત્ર છે. તેમાં પોતાના સ્વપ્નનગરના દૃષ્ટાંતથી તમારે કાંઈ પણ ભ્રાંતિ રાખવાની નથી. જેમ સ્વપ્નની અંદર દિશાઓ, પર્વતો, પૃથ્વી આદિ અને નગર આદિ સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે એ અનુભવસિદ્ધ છે, તેમ આ જગતનું પણ સમજવાનું છે. બ્રહ્મ ચિદાકાશઘન છે, વિરાટ તેના સંકલ્પનગરરૂપ છે અને હિરણ્યગર્ભ પણ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ છે; તો પછી તેની પેઠે આ જગત પણ શુદ્ધ ચિદ્-રૂપ છે. તમારા સંકલ્પનગરની પેઠે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પની અંદર જે જે પ્રકારે કલ્પાયેલું છે, તે તે જ પ્રમાણે અનુભવમાં આવે છે. તમારા સંકલ્પપુરની પેઠે એ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પપુરની અંદર જે જે પ્રમાણે સંકલ્પિત છે, તે તે પ્રમાણે છે.ચિદ્-રૂપ હિરણ્યગર્ભે પ્રથમથી જ જે પ્રમાણે દેહની ચપળતા અને જડતા (દેહ જીવતો હોય ત્યાં સુધી હાલે-ચાલે અને મરી ગયા પછી તે જડ થઈ જાય એ પ્રમાણે) નિયત કરી રાખે છે, તે પ્રમાણે જ તે અનુભવમાં આવે છે, બીજા પ્રકારે તે અનુભવમાં આવે નહિ. મહાપ્રલયને અંતે પાછી સૃષ્ટિની પ્રવૃત્તિ થાય છે. હવે સર્વ કારણના અભાવને લીધે તે સમયે કશું દ્રવ્ય હોતું નથી. તેમ જ પૂર્વપ્રજાપતિનું વિમુક્તપણું થઈ જવાથી તેની સ્મૃતિ પણ સંભવતી નથી. તેથી સ્વયંજ્યોતિ બ્રહ્મ જ જગતના આકાર (વિવર્તરૂપે) ભાસે છે એમ સિદ્ધ થાય છે, બાકી દ્રવ્ય આદિ કશું વાસ્તવિક રીતે નથી. પ્રથમ બ્રહ્મ પોતે જ હિરણ્યગર્ભરૂપે પોતાના આત્માને જોયો અને પછી તેણે પોતાના સંકલ્પનગરને જગતરૂપે જાણ્યું; બાકી વસ્તુતઃ જોતાં એ બંને ચિદાકાશરૂપ છે. જેમ સંકલ્પનગર કેવળ ચિન્માત્ર હોવા છતાં પણ તેનું અમુક આકારે ભાન થાય છે, તેમ ચિન્માત્ર તત્ત્વના એક વિલાસરૂપ આ જગતનું પણ વિનાકારણે અમુક આકારે ભાન થાય છે. શરીર ભલે હો અથવા ન હો, પણ જ્યાં જ્યાં ચિદાકાશ રહેલું છે અને પોતાના આત્માને જ્યાં જ્યાં અવસ્થિત થઈ રહેલો સમજે છે, ત્યાં ત્યાં આ દ્વૈત—અદ્વૈતવાળું જગત ખડું થઈ જાય છે. આથી જ સ્વપ્નનગરની પેઠે અને સંકલ્પનગરની પેઠે ચિદાકાશ (જીવ) મરણ પછી પણ જગતને દેખે છે. જેમ સૃષ્ટિના આદિમાં ચિદાકાશ પૃથ્વી વગેરે વિના જ પૃથ્વી વગેરે જગતરૂપે ભાસે છે, તેમ મરણ પછી પણ તે સર્વ જગતસ્વરૂપે ભાસે છે. જેમ પ્રબુદ્ધ થયેલા પુરુષને જણાતા સ્વપ્ન સંબંધી દેશ-કાળ તેના જાગ્રત

સંબંધી દેશ-કાળને જરા (અણુમાત્ર પણ) વ્યાપ્ત થતા નથી, તેમ પરલોકને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને પણ ઐહિક દેશ-કાળ વ્યાપ્ત થતા નથી. પ્રબુદ્ધ પુરુષની દૃષ્ટિમાં ચિદાકાશની અંદર આ જગત સ્ફુટરૂપે પોતાને અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ નથી અને જેમ આકાશમાં કારણ નથી, તેમ તેનું કશું કારણ નથી. જેમ સૂતેલા પુરુષને સ્વપ્નની અંદર આ ચિદાકાશ જ મિથ્યારૂપે સ્વપ્નસૃષ્ટિના આકારે ભાસે છે, તેમ પરલોકના અતિથિ થયેલ પુરુષને એ ચિદાકાશ જ સૃષ્ટિના આકારે ભાસે છે. પરલોકને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને ચિદાકાશ જ પ્રથમથી તેવા આકારે નહિ થઈ રહ્યા છતાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પર્વત, યમ આદિ વડે યુક્ત ભાસે છે અને જાણે તે પૂર્વસિદ્ધ હોય તેવું વિસ્તૃત જણાય છે. 'આ હું મરી જઈ પાછો નારકી ભાવથી ઉત્પન્ન થઈ યમલોકમાં આવ્યો છું અને ત્યાં શુભ—અશુભ ફળ ભોગવું છું.' એવી ભ્રાંતિને જ અતિ ઘાટાપણાથી મરેલ પ્રાણી અનુભવે છે. આ ભ્રાંતિરૂપી મોહ મોક્ષના ઉપાયોમાં આદર નહિ આપનાર પુરુષમાંથી કદી પણ શાંત થતો નથી, પણ બોધને લીધે વાસનાનો ક્ષય થતાં જ એ મોહની શાંતિ થાય છે. ચિદાકાશની અંદર જોકે વસ્તુતઃ ચિદાકાશ જ રહેલું છે, તોપણ અપ્રબુદ્ધ પુરુષના આત્મામાં રહેલી ધર્મ—અધર્મ સંબંધી વાસના જ જગતના રૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. જગતનું સ્વરૂપ શૂન્ય નથી, તેમ સત્સ્વરૂપ પણ નથી, કિંતુ બ્રહ્મ નામને ધારણ કરી રહેલું ચૈતન્ય જ જગતના રૂપે (વિવર્તભાવથી) ભાસે છે. અજ્ઞાનને લીધે એ અનર્થરૂપ ભાસે છે; પરંતુ જો તેનું વાસ્તવસ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે તો તે બ્રહ્મરૂપ છે. ૧—૩૮

न शून्यरूपं न च सत्स्वरूपं ब्रह्माभिधं भाति जगत्स्वरूपम् । तच्चापरिज्ञानवशादनर्थभूतं परिज्ञातवतः शिवात्म ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્નોત્તર' નામનો સર્ગ ૨૦૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૮ મો*

વિધાતાની ઇચ્છા

वसिष्ठ उवाच

शुभाशुभं यथोदेति प्रजानां गृहसंगमे । असंबद्धैरप्रतिघैर्दूरस्थैस्तदिदं शृणु ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પોતાને ઘેર બેઠાં છતાં પ્રજાઓને અસંબદ્ધ અને નિરવયવ એવા દૂરના વૃત્તાંતો વડે શુભાશુભ ફળની પ્રાપ્તિ કેમ અને શી રીતે થાય છે તે સંબંધમાં હું કહું, તે તમે સાંભળો. પ્રથમ વસ્તુતઃ જોતાં આ જગત એક હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પનગરરૂપ છે, તે દૃશ્યરૂપે સમજાયું હોય તો દૃશ્યરૂપ છે અને બ્રહ્મરૂપે સમજાયું હોય તો બ્રહ્મરૂપ છે. હિરણ્યગર્ભ પોતાના એ સંકલ્પનગરની અંદર જેવા જેવા સંકલ્પની કલ્પના કરે છે, તેવી તેવી રચના તેને દેશ—કાળમાં અનુભવમાં આવે છે. જેમ તમારે પોતાના સંકલ્પમય ગૃહની અંદર જે પ્રજા હોય તે તમારા સંકલ્પને જ અનુસરી થઈ રહી હોય છે, તેમ આ બ્રહ્મના સંકલ્પથી ખડા થઈ ગયેલા જગતની અંદર પણ આ સર્વે પ્રજા બ્રહ્મના સંકલ્પને અનુસરી રહેલી છે. જેમ તમારા પોતાના સંકલ્પપુરની અંદર તમે જેવી જેવી કલ્પના કરો છો, તે તે પ્રમાણે સર્વ થઈ રહેલું તમે દેખો છો, તેમ આ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પ વડે ખડા થઈ રહેલા જગતમાં પણ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરી સર્વની સ્થિતિ થઈ રહી છે. યોગીઓનું યમ—નિયમ આદિના સેવન વડે શુદ્ધ થયેલું જીવચૈતન્ય વરદાનથી કે શાપ વડે જે વ્યવહારને સાધી આપે છે, તે સંબંધમાં હિરણ્યગર્ભનો સંકલ્પ પણ તેવો જ હોય છે, કેમ કે વર-શાપ વડે જે કાંઈ થાય છે, તે 'તપસ્વીઓના વર-શાપ સિદ્ધ થાઓ' એવો એક હિરણ્યગર્ભનો જ સત્ય-સંકલ્પ છે. પ્રજાને માટે વિધિ-નિષેધનો બોધ

*આ બસોઆઠમા સર્ગમાં દૂર દેશમાં થતા યત્નો વડે બીજે ઠેકાણે પણ પ્રજાને તેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય એવી વિધાતાની ઇચ્છા વિષે વર્ણન કરાશે.

કરનારાં શાસ્ત્રોએ સૂચવેલા ધર્મ–અધર્મ જે કાંઈ એક આસ્થાની વ્યવસ્થા વડે ફળ આપે છે, તે પણ એક બ્રહ્મના હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પનું જ ફળ છે. હે પ્રિય રાજા! આ જગતની અંદર જે દેહધારીઓ છે, તેમને પૂર્વકાળમાં (પ્રલય-સમયે) આ જગત દેખાતું ન હતું, તેથી અસત્ય હતું અને હમણાં તે સત્યરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. આમ થવું પણ ચિદ્‌રૂપ બ્રહ્મના સંકલ્પના બળથી જ છે; તેની જે કાંઈ થોડી સત્યતા જણાય છે, તે પણ તેનાથી જ છે; કેમ કે ચિદાકાશના ઉન્મેષ તથા નિમેષ આ જગતના ઉદયરૂપ અને પ્રલય-રૂપ છે.

રાજા બોલ્યો : જો આ જગત બ્રહ્માના સંકલ્પને લીધે જ સત્ય હોય, તો પછી તે પ્રથમ સુષુપ્તિમાં તથા પ્રલય આદિમાં કેમ દેખાતું નથી? અને જાગ્રતકાળમાં તથા સૃષ્ટિકાળમાં કેમ દેખાય છે? વળી સદા વિકારને પ્રાપ્ત થતું આ જગત શાથી જાણે સુસ્થિર આરંભવાળું હોય તેમ દેખાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિદાકાશના સંકલ્પનગર-માં રહેલા આ માયિક દૃશ્યનો એવો સ્વભાવ જ છે કે, તે ક્ષણવારમાં સ્વપ્નમાં તથા જાગ્રતમાં ખડું થઈ જાય છે તથા પ્રલયમાં, સુષુપ્તિમાં અને મોક્ષમાં તિરોહિત થઈ જાય છે.આ સદ્‌રૂપ અને અસદ્‌-રૂપ સૃષ્ટિઓ ચિદાકાશની અંદર બાળકના સંકલ્પ-નગરની પેઠે તેમ જ આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે દેખાતાં મછરાં—મોવાળા આદિના આકારની પેઠે ભ્રાંતિ-ના બળથી ભાસે છે. તમે પોતાના સંકલ્પનગરને ઉત્પન્ન કરી તેનો પાછો ક્ષણવારમાં પોતાની મેળે જ અથવા તો બીજા આકારનાં સંકલ્પને લીધે વિનાશ કરી નાખો છો અને એ તમારો પોતાનો જ સ્વભાવ છે. તે જ પ્રમાણે ચિદાકાશના સંકલ્પનગરની અંદર જે કાંઈ સૃષ્ટિપ્રલયની પ્રતીતિ થાય છે, તે તેના સ્વભાવનો જ એક વિવર્ત છે અને વસ્તુતઃ જોતાં તે શુદ્ધ જ છે, એમ તમે સમજો. આ ત્રણે લોક ચિદેકરસ હોઈ અનાદિ અને અનંત એવા બ્રહ્માકાશરૂપ જ છે, આથી એ પરમેશ્વર જે જે સંકલ્પ કરે છે તથા જે જે કર્મ કરે છે, તે તે સર્વ આવરણથી રહિત એવા ઈશ્વરના સત્ય સંકલ્પને લીધે જીવકૃત કર્મ પરલોક આદિમાં સેંકડો યોજનોનું અને અનેક યુગોનું અંતર હોવા છતાં જાણે નજીક જ હોય, તેમ સ્વપ્ન-ની પેઠે વર્તમાનકાળના જેવું જ કાર્ય કરી આપે છે. આત્મા એક હોઈને આવરણથી રહિત છે અને તે દેશમાં તથા લોકાંતરમાં પણ શા માટે કર્મભોગને ન ભોગવે? જેમ પ્રકાશી રહેલા મણિની અંદર તેની કાંતિનો ચળકાટ અને ઝાંખાશ અનુભવમાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશરૂપી મણિની અંદર તેનો જ એક વિવર્ત જગતના સૃષ્ટિ–પ્રલયરૂપે અને નાના પ્રકારના કર્મફળના યોગની વિચિત્રતારૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. વિધિ–નિષેધનું પ્રયોજન લોકોની મર્યાદા રક્ષવા માટે છે. સંસ્કારરૂપે તે ચિત્તમાં દૃઢ થઈ જવાથી પરલોકમાં ગયા પછી પણ જીવને સફળ આપનાર નીવડે છે. બાકી વસ્તુતઃ જોઈએ તો આત્માને જન્મ કે મરણ એ કાંઈ છે જ નહિ. તે પોતે સદા બ્રહ્મરૂપ છે અને ભ્રાંતિને લીધે સ્વસ્વરૂપનો આભાસ જ તેને ભિન્નરૂપે પ્રતીતિમાં આવે છે. તે પોતે સદા આત્મામાં જ રહેલ છે. બ્રહ્માનું સંકલ્પનગર એક જાતની તેની કલ્પના જ છે. તે કલ્પના જ્યારે દ્રષ્ટા–દૃશ્ય આદિરૂપે પોતે જાણે જગતના આકારે થઈ રહી હોય એમ ભાસે છે, ત્યારે જગત ઉત્પન્ન થયું એમ કહેવાય છે. જ્યારે એ હિરણ્યગર્ભ સ્વભાવને લીધે પોતાના વિવર્તને સમેટી લઈ ચિદાકાશરૂપ પોતાના એક ચિદાકાશમાં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે એ સમષ્ટિજીવ (વિરાટ) શાંત થઈ રહેલ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. જેમ વાયુની ચપળતા અને સ્થિરતા તેના પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, તેમ દૃશ્યના આકારે વિવર્ત થવો તથા પાછું તેનું તિરોહિત થઈ જવું, એ બંને નિર્મળ અને અક્ષય એવા એ તત્ત્વની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલ છે. જેમ તમારા સંકલ્પ-નગરની અંદર 'અમુક અમુક ઔષધિ પદાર્થ આદિના પ્રસંગો જુદા જુદા રૂપે જરામરણને

હણનારા થાઓ' એવી કલ્પના થતાં તેવા જ પ્રકારનો ભાવ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ બ્રહ્મના સંકલ્પનગરની (જગતની) અંદર પણ ત્રણે લોકમાં સર્વ ઔષધિ-પદાર્થ આદિના તેવા તેવા (પ્રભાવવિશેષ વડે યુક્ત) સ્વભાવો ઉદય પામી રહ્યા છે. હે મહારાજ! પોતાના સંકલ્પની અંદર પરમેશ્વર ક્ષણે ક્ષણે કે પ્રતિવસ્તુએ સંકલ્પ જ નથી કર્યા કરતા; તે તો બાળકે કરેલાં રમકડાંની કલ્પનાની પેઠે એક જ વાર સંકલ્પ કરે છે કે, 'અમુક જાતની વસ્તુ અમુક પ્રકારનું કાર્ય કરનાર થાઓ અને તે અમુક પ્રકારે ઉત્પન્ન થાઓ.' પછી તેને લીધે બીજાંકુર આદિના ક્રમથી ઘાસમાંથી ઘાસ જ ઉત્પન્ન થવું ઇત્યાદિ ક્રમ બંધાઈ જાય છે. ક્ષણવારમાં એ હિરણ્યગર્ભ પોતે જે સંકલ્પ કરે છે, તેમાં તે પદાર્થો તેના અવયવો, શકિત, કાર્ય આદિ ભેદો અને કાર્યોની પરંપરાઓ એક જ વખતના સંકલ્પથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. એવો એ ચિદેકરસ તત્ત્વનો સ્વભાવ છે. એ સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલા પદાર્થો સ્વભાવથી નાના પ્રકારના આકારથી રહ્યા છે, છતાં ચિદરૂપે જોતાં તે એક જ છે, તેઓ પોતાના સ્વરૂપથી જ ભિન્ન ભિન્ન આકારને તથા સ્વભાવને ધારણ કરી રહ્યા છે, છતાં એક જ સારરૂપ અધિષ્ઠાનની અંદર તેમની સ્થિતિ છે. તે તે પદાર્થોની અંદર પ્રત્યેકમાં તેમના આત્મામાં બ્રહ્મરૂપતા કિંવા ચિન્માત્રતા રહેલાં જ છે. સર્વના આત્મારૂપ એ ચિત્સત્તા જ્યાં જેવા પ્રકારે રહેલી હોય છે, ત્યાં તેવા પ્રકારે તેનું ભાન થાય છે. આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત તથા અપરિમિત શકિતવાળું એવું બ્રહ્મ જોતાં કશારૂપ નથી. અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોતાં તે જાણે કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે થઈ રહેલ હોય તેવું જણાય છે. પોતે સદ્રૂપ છે, છતાં જાણે અસત્ય પદાર્થરૂપ થઈ રહ્યું હોય, તેવી પ્રતીતિ થાય છે; કેમ કે એ પરમતત્ત્વ જ સર્વના આત્મારૂપ છે. માટે જ પ્રાણીઓમાં તથા તૃણ આદિ જાતિઓમાં જે વસ્તુ જેવા સ્વભાવવાળી પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં એ અચિંત્ય તત્ત્વ જ તેવા સ્વભાવરૂપે થઈ રહેલું છે. ૧—૩૦

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं किंचिन्न किंचिच्च सदप्यसत्यम् । स्थितं यथा यत्र तदात्म तत्र सर्वात्मभूर्भूततृणादिजातौ ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્નમોક્ષણ' નામનો સર્ગ ૨૦૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦૯ મો*

વિશુદ્ધ કર્મફળની સફળતા

વસિષ્ઠ ઉવાચ

एकस्य जीवितं पुंसः सुहृदा मरणं द्विषा ।
मृत्वाऽर्थितं प्रयागादौ क्षेत्रे यत्तदिदं शृणु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ચિંતિત કાર્યને સિદ્ધિ આપનાર પ્રયાગ આદિ ક્ષેત્રમાં એક જ પુરુષનું તેના કોઈ સ્નેહી—સંબંધીએ જીવિત ચિંતવ્યું હોય તથા તેના શત્રુએ મરણ ચિંતવ્યું હોય અને પછીથી તે બંનેનું મરણ થઈ જાય, તો તે પહેલાં પુરુષની શી ગતિ થાય? આ સંબંધમાં તમે આ સાંભળો. પહેલી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરતી વખતે બ્રહ્માએ પોતાના સંકલ્પ વડે ક્ષેત્રોનું અને પદાર્થોના ધર્મોનું અમુક ફળ નિયમિત કરી રાખ્યું હોય છે. આ જગત હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પનગરરૂપ છે. હવે તેને વિષે અધિકારીના વાંછિત અર્થની સિદ્ધિને માટે પ્રયાગ આદિ ક્ષેત્ર કપાયું હોય, તેની અંદર કાંઈ સ્નાન, દાન, તપ, યજ્ઞ આદિ પુણ્યકર્મ કરવામાં આવ્યું હોય અને તે તીર્થ તથા પુણ્યકર્મ એ બંને વડે શાસ્ત્ર દ્વારા જોડાતા એ અધિકારી પુરુષનું શરીર સંસ્કારને પ્રાપ્ત થયું હોય, તો દૃઢ નિશ્ચય વડે કરેલા કર્મમાંથી તે પુરુષને ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનું એ પુણ્ય પણ એક ચેતનાત્માની શકિતરૂપ જ છે. વળી તે પુરુષે મહાપાપ કરેલું હોય તો તે શકિત જ

*આ બસોનવમા સર્ગમાં એક જ સમયે વિરુદ્ધ કર્મોની અને તેનાં ફળની પ્રાપ્તિ થતાં તે પરસ્પર વિરોધ ન કરે તે પ્રમાણે તે બંનેની સફળતા વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

તેના કોઈ એક ભાગને કે સંપૂર્ણ પાપને ક્ષેત્રના માહાત્મ્યના તારતમ્યને અનુસરી (તથા કર્તાની શ્રદ્ધાને અનુસરી) નિવૃત્ત કરી દે છે અને પછી પોતે પણ શાંત થઈ જાય છે. જો શાસન કરવા યોગ્ય એ પુરુષનું પાપ થોડું હોય અને ક્ષેત્રનો ધર્મ તેનાથી વિશેષ હોય, તો તે પુરુષમાં પાપનો નિ:શેષ રીતે નાશ કરી નાખે છે અને કાંઈ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત ફળને પણ સાધી આપે છે. હે મહારાજ! જો શાસન કરવા યોગ્ય એ પુરુષનો ક્ષેત્રના માહાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ ધર્મ અને તેનું પાપ બંને સમાન બળવાળાં હોય, તો પાપ અને પુણ્ય એ બેયનો ભાગ કરવા માટે તેનાં બે શરીર તથા બે ચિદાભાસ ખડાં થઈ જાય છે અને તેઓ વસ્તુત: જોતાં એક ભ્રાંતિરૂપ જ છે. એવી રીતે પાપ—પુણ્ય આદિનું જે મોટું ફળ જે પ્રમાણે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પથી કલ્પાયેલું છે, તે પ્રમાણે જ હમેશ વ્યવસ્થિત થઈ રહ્યું છે. બ્રહ્મ એ ચિદ્રૂપધાતુ છે અને તે જ હિરણ્યગર્ભરૂપ (સમષ્ટિજીવરૂપ) અને હું આદિ વ્યષ્ટિજીવરૂપ છે. તે જે સંકલ્પ કરે છે તેની કલ્પનારૂપ જ આ એક જગત છે. જેમ પાપકર્મ કરનાર પુરુષને વિધાતાના સંકલ્પ અનુસાર જ નરક આદિની પ્રતિભાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ વિધાતાના સંકલ્પ અનુસાર જ એ શિક્ષાપાત્ર પુરુષના ક્ષેત્ર સંબંધી પુણ્ય વડે તેની પોતાની પ્રતિભા જ સ્વપ્નની પેઠે પુણ્યફળના ભોગરૂપે ઉદય પામી પ્રતીતિમાં આવે છે. મરી ગયેલા પુરુષને 'હું એકલો શરીરથી છૂટો પડી મરી ગયો છું, આ મારા સર્વે બંધુઓ જીવે છે અને રડે છે, હું એકલો જ આ પરલોકને પ્રાપ્ત થયો' એવી પ્રતિભા જ (ભ્રાંતિનું ભાન) ઉદય પામે છે. તે જ પ્રમાણે જેમ સન્નિપાત વડે ક્ષોભ પામેલી (વાત—પિત્ત આદિ) ધાતુવાળા પુરુષને અનેક ભ્રાંતિઓનો ઉદય થાય છે, તેમ તેના બંધુઓને પણ તે જ સમયે રોવું, શબને લઈ જવું, સ્મશાનગમન, દાહ આદિ કર્મ કરવાં ઈત્યાદિ પ્રતિભાનો ઉદય થાય છે. પોતાથી અતિ ઉગ્ર પુણ્ય—પાપ થઈ ગયાં હોય અથવા મહાત્માઓનો અનુગ્રહ કે નિગ્રહ થયો હોય, તો ચિદાકાશની કલ્પનાના બળથી લાખો કર્મો પણ અન્યથા થઈ જાય છે. મૃત મનુષ્યના સંબંધીઓ પણ તે મરેલા માણસને ચેતન વિનાનો અને શબરૂપ દેખે છે તથા બાંધવો સાથે રડે છે અને તેને અગ્નિમાં બાળી નાખે છે. પ્રયાગ આદિ મનોરથ સાધી આપનાર ક્ષેત્રમાં જો એક જ પુરુષનું તેના કોઈ સ્નેહીએ જીવિત ચિંતવ્યું હોય અને કોઈ શત્રુએ તેનું મરણ ચિંતવ્યું હોય, તો તે પુરુષ એ બંનેનાં કર્મ વડે ભોગપ્રાપ્તિનો અધિકારી બને છે. એ પુરુષ પોતાના તરફ શુભ લાગણીવાળા મિત્રે જે પ્રમાણે તે ક્ષેત્રમાં પ્રાર્થના કરેલી હોય, તે પ્રમાણે પોતાના આત્માને એક શરીર વડે અજરામર અને દુ:ખરહિત દેખે છે; તેમ જ તે પોતાના યથાસ્થિત દેહ વડે જીવિતની સ્થિતિને અનુભવે છે. વળી તે ક્ષેત્ર—પુણ્યના માહાત્મ્યને જાણનારા શત્રુએ તેના મરણને માટે પ્રેરણા કરી છે, તેથી તે પોતાના સ્નેહી—સંબંધીઓને નહિ દેખાતા એવા અદૃશ્ય દેહ વડે મરણને પણ અનુભવે છે. બખ્તર આદિ વડે રક્ષિત થયેલા પુરુષને જેમ બખ્તર આદિથી અરક્ષિત તથા વિશ્વાસુ એવા શત્રુને બાણ, ખડ્ગ આદિ વડે ભેદી નાખવામાં કાંઈ ક્લેશ કરવો પડતો નથી, તેમ શત્રુએ કરેલા અભિચાર આદિ ક્રિયાના સામા ઉપાયથી રહિત એવા પુરુષને તત્કાળ જ મરણાદિકનો અનુભવ કરવો પડે છે; છતાં તેના બંધુઓ તેને અમરરૂપે દેખે છે; એવી રીતે તે એક જ પુરુષ એક જ સમયે જીવિત અને મરણ એ બંનેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ત્રણે લોક ભ્રાંતિમાત્ર છે અને નિરવયવ છતાં આરંભવાળા છે. હવે ભ્રાંતિની અંદર એક ભ્રમથી વિરુદ્ધ એવો કયો બીજો ભ્રમ નથી સંભવતો? સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પનગરમાં જે ભ્રાંતિ અનુભવમાં આવે છે, તેનાથી આ જગતની ભ્રાંતિ અધિક છે,

કાંઈ ન્યૂન નથી. જેવો સ્વપ્નમાં જાગ્રતનો અનુભવ થાય છે, તેવો જ આ દૃશ્યનો અનુભવ છે.

રાજા બોલ્યો : હે મહારાજ! ધર્મ અને અધર્મ જો નિરાકાર છે, તો તે દેહના અનુભવમાં કારણરૂપ કેમ થાય? અને ધર્મ–અધર્મનું નિરાકારપણું હોવાથી એક જ વસ્તુ બે શરીરને કેમ ધારણ કરી શકે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી રાજા! આ જગત બ્રહ્માના એક સંકલ્પનગરરૂપ છે. તેમાં સત્ય હોય કે અસત્ય હોય, પણ શું સંભવતું નથી? (તેના સત્યસંકલ્પથી સર્વ સંભવે છે.) જેમ આપણા સંકલ્પનગરની અંદર ન સંભવે એવું કાંઈ પણ નથી, તેમ આ બ્રહ્મના સંકલ્પ-નગરની અંદર પણ ન સંભવે એવું શું હોય? સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પનગરમાં એક જ માણસ લાખોરૂપે થઈ જાય છે, તેમ સ્વપ્નની અંદર એક જ ચૈતન્યના ભાવને ધારણ કરે છે. સ્વપ્નમાં હજારો રૂપે થઈ રહેલું એ એક જ ચૈતન્ય સુષુપ્તિમાં એકરૂપ થઈ જાય છે. ચિદાત્માનો જ એ સર્વ વિલાસ છે, એમ માન્યા વિના બીજો રસ્તો નથી; કેમ કે સ્વપ્નની અને સંકલ્પની સેનાના અનુભવની સ્મૃતિનો તથા સંકલ્પનગરનો અને સ્વપ્નનગરનો કોને અનુભવ નથી? આ જગત અનુભવરૂપ છે, ચિદાકાશરૂપ છે અને તેથી ચિદાકાશના સંકલ્પરૂપ એવા આ જગતના સ્વરૂપની અંદર શું નથી સંભવતું? વળી વસ્તુતઃ જોતાં શું સંભવે? એવી રીતે આ એક ભ્રાંતિ જ છે અને પ્રકાશમય ચિદાકાશ જ તેવા આકારે ભાસે છે. અહીં કાંઈ સત નથી, અસત નથી, તેમ થોડી સત્યતાવાળું પણ કાંઈ નથી. પ્રબુદ્ધ એવા તત્ત્વદર્શી પુરુષને જે વસ્તુ જે પ્રમાણે અનુભવમાં આવે છે, તે તે પ્રમાણે ભલે સુખથી હો! તત્ત્વજ્ઞને તેથી શાં લાભહાનિ છે? તે પોતે જ એ સર્વરૂપ છે અને બધું નિઃશેષપણે તેના અવયવરૂપે જ છે. 'જો અહીં ધર્મ કર્યો હોય, તો સ્વર્ગમાં દેવતાઓને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય એવાં અમૃતરસનાં ઝરણાં, ધરાઓ અને ફળ—પુષ્પ આદિ વડે પરિપૂર્ણ એવા પર્વતો મળે છે.' આમ શાસ્ત્ર દ્વારા જાણી લઈ અને પછી તેને અનુસરી (પોતાના ધાર્મિકપણાથી મને તે મળશે જ એમ) દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હોય, તો પરલોકમાં ગયા પછી તેવા રમ્ય પર્વતોની પ્રાપ્તિ શા માટે ન થાય? જો કદાચિત્ ઉપરની વાત મિથ્યાપણાથી બહાર બંધબેસતી નથી એમ તમને ભાસતું હોય, તો અહીં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પરલોકમાં ભોગવાય છે, એ વાત માનવામાં પણ તેવો જ ગૂંચવાડો છે; કેમ કે સંકલ્પનગરમાં સર્વનું અવા-સ્તવપણું અનુભવમાં આવે છે. જો કદાચિત્ કાંઈ પણ વસ્તુ સુસ્થિર (સત્ય) હોય, તો હજી તેમાં અમુક વાસ્તવિક (સયુક્તિક) છે અને અમુક સયુક્તિક નથી, એવો વિચાર નિર્બાધપણે કરવો ઘટે; પરંતુ આ તો ચિદરૂપપણાથી પોતાનો આત્મા જ સર્વ દૃશ્યના આકારે થઈ રહ્યો છે, ત્યાં બીજું શું વિચારવાનું છે? આ જે ન્યાય મેં તમને કહ્યો છે, તે સ્વપ્ન—સંકલ્પ—આદિમાં સિદ્ધ એવી કલ્પનાની અંદર થતા અનુભવને અનુસરી રહ્યો છે; પરંતુ જગતના સંબંધમાં પણ તે જ ન્યાયની યોજના કરવાની છે; કેમ કે જગત પણ હિરણ્યગર્ભના આકારે થઈ રહેલા ચિદાકાશનો એક સંકલ્પ જ છે. જેમ તમારા સંકલ્પનગરની અંદર સર્વ વસ્તુનો અસંભવ નથી, તેમ હિરણ્યગર્ભ-ના સંકલ્પનગરની અંદર પણ સર્વ વસ્તુઓનો અસંભવ નથી જ. એ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પમાં જે વસ્તુ જેવા પ્રકારની કલ્પાઈ છે, તે હિરણ્યગર્ભનો તેવો જ સંકલ્પ રહેતાં સુધી તેવા જ સ્વભાવની અને તેવા જ આકારની રહે છે. આથી જ પ્રલય પર્યંત એક વસ્તુ એક જ નિયમિત આકાર-વાળી જોવામાં આવે છે અને તેમાં કાંઈ સેળભેળ કે ગોટાળો થતો નથી. ચિદાકાશરૂપ હિરણ્યગર્ભનો બીજો (બીજું બ્રહ્માંડ રચવાનો) પ્રયત્ન થયા વિના પ્રથમની યોજના અન્યથા થતી નથી. હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પની અંદર આ જગતનું જેવું ભાન થયું છે, તેવું જ ઠેઠ પ્રલય પર્યંત રહેશે. પાછો (પ્રલય થયા પછી) બીજો સંકલ્પ થતાં

તે બીજા બ્રહ્માંડના આકાર અનુભવમાં આવશે. જેમ પ્રત્યેક જીવની અંદર પ્રત્યેક સ્વપ્નમાં સ્વપ્નનગર ખડું થઈ જાય છે, તેમ કલ્પે કલ્પે હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પરૂપ એવું આ જગત પણ પોતાની મેળે જ ખડું થઈ જાય છે. હે પ્રિય રાજા! સંકલ્પનગરના જેવા સ્વરૂપવાળા જગતની અંદર ન સંભવે એવું કાંઈ પણ નથી, પણ સર્વ સંભવે છે; તે કલ્પના કરનાર અનાદિ પરબ્રહ્મરૂપ આ ચિદાત્માથી ભિન્ન નથી, તેથી સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે એમ તમે સમજો. ૧—૩૮

संकल्पपत्तनतनोर्न तदस्ति किंचिद्यन्न संभवति तच्च चिदात्मनोऽस्मात् । नान्यत्प्रकल्पयितुराद्यपरस्वरूपाद्ब्रह्मैव तेन सकलं जगदंग विद्धि ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સર્વ અસ્તિત્વ દર્શન' નામનો સર્ગ ૨૦૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૦ મો*

સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ છે

वसिष्ठ उवाच

**फलेऽक्षयेंदुभारूपे प्राप्ते ध्यातृशतैर्नभः ।
यथा न व्याप्तपूर्णेन्दु तथेदं कथनं शृणु ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સેંકડો ધ્યાન કરનારાઓએ પોતાના ધ્યાનના બળથી અક્ષય પૂર્ણ ચંદ્રના પ્રકાશરૂપ ફળ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં (ચંદ્રભાવ જ મેળવ્યા છતાં) પણ આકાશ સેંકડો ચંદ્રો વડે વ્યાપ્ત નથી થઈ જતું, તે વિશે મારું આ કહેવું તમે સાંભળો. ચંદ્રબિંબનું ધ્યાન કરનારા પુરુષો ચંદ્રભાવના ઘણા દૃઢ ધ્યાનબળથી (બીજા સર્વ ભાવનું વિસ્મરણ થઈ જતાં પોતાના પ્રાપ્તવ્ય) વિષયને મેળવે છે અને ચંદ્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ તેઓ આ જ આકાશને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ જ ચંદ્રનો આશ્રય કરી રહે છે એવું નથી. કેમ કે બીજાના સંકલ્પનગરને બીજો શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે તમે જ કહો. પોતાના સંકલ્પનગરમાં તે તે ચિંતિત અર્થની પ્રાપ્તિ તે તે સંકલ્પ કરનાર માણસને જ થાય છે, બીજાને થતી નથી. સર્વ જીવો પૃથક્ પૃથક્ પોતાની સંકલ્પમય સૃષ્ટિના આકાશમાં જ રહેલા છે; અને કળાઓના ક્ષયથી રહિત એવા ચંદ્રો પણ ત્યાં જ જ રહેલા છે. 'હું આ ચંદ્રમાં પ્રવેશ કરું.' એમ ધ્યાન કરનાર પુરુષ આત્મબુદ્ધિના સુખથી રહિત બની એ જ ચંદ્રની અંદર પ્રવેશ કરે છે. 'હું ચંદ્રમાં પ્રવેશ કરું અને ચંદ્રબિંબમાં સુખને પણ પ્રાપ્ત થાઉં,' એવી રીતે ધ્યાન કરનાર પુરુષ ચંદ્રબિંબમાં પ્રવિષ્ટ થઈ તેવા સુખને ભોગવે છે. એ વાત નિશ્ચિત છે. 'અવિનાશી ચિદાત્મા જ્યાં જેવા પ્રકારે જેવા સ્વભાવનું અનુસંધાન કરે છે, તે તેવા જ પ્રકારે જો દૃઢ નિશ્ચયવાળો હોય તો જરૂર અનુભવે છે.' જેમ (પોતાનો ચંદ્રભાવ) ધ્યાન કરનારાઓને સર્વને પોતાના સંકલ્પના બળથી જુદો જુદો ચંદ્રભાવનો (પોતાના ચંદ્રપણાનો) અનુભવ થાય છે, તેમ જ પોતાની મેળે જ કલ્પના બળથી થનારા વનિતાના લાભ વિષે પણ સમજવાનું છે. લાખો ધ્યાન કરનારાઓને એક જ સાધ્વી સ્ત્રી ધ્યાનની અંદર ભાર્યારૂપ થઈ રહે છે. એ વિષયમાં પણ તેમનો કલ્પનાનો અનુભવ જ તેવા પ્રકારે થઈ તેમને પ્રતીતિમાં આવે છે અને તે પોતાના અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવિશિષ્ટ એવા સાક્ષીચૈતન્યરૂપ અધિષ્ઠાનમાં જ રહેલો છે. ઘરની બહાર નહિ નીકળતો જીવ સાત દ્વીપનો પતિ થઈને રહે છે, એ પણ એક તેની કલ્પનાથી ખડું થઈ રહેલું મનોરાજ્ય છે. એ મનોરાજ્ય ચિદાકાશની અંદર કલ્પાયેલાં પોતાના ચિત્તાકાશમાં જ રહેલું છે. આ આપણને દેખવામાં આવતું સર્વ જગત સર્વના આદિ અને સ્વભાવથી જ સર્વજ્ઞ એવા હિરણ્યગર્ભની એકમાત્ર કલ્પના જ છે. અને તે શૂન્ય નિરવયવ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ છે, તો પછી ઉપાસકોના સંકલ્પથી કલ્પાયેલા

*આ બસોદસમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી પ્રશ્નોનું સમાધાન કરશે અને દેહ આદિ સર્વ જગતનું તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે બ્રહ્મમાત્રપણું વર્ણવશે.

જગતમાં તો સત્યતા કેવી જ હોય? દાન, પારલૌકિક કર્મ અને જપ-તપ આદિ નિરવયવ છે અને તેમનું પરલોકની અંદર મૂર્તિમાન ફળ શી રીતે મળે છે તે સંબંધમાં હું કહું તે તમે સાંભળો. ચિદાત્માએ જ આકારની કલ્પના કરી છે. તેથી દાનાદિના સંસ્કારવાળી બુદ્ધિ વડે યુક્ત એવા નિરવયવ જીવો તેના સંકલ્પબળથી પરલોકમાં સ્વપ્નની પેઠે મૂર્તિમાન જેવા જણાતા ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં જન્મ આદિ વિકારથી રહિત ચિદાત્માનો જ એ એક વિવર્ત છે. ભ્રાંતિ જ પદાર્થોનો અનુભવ અને અનુભવનો અભાવ એ બંનેરૂપ થઈ રહે છે. તે ભ્રાંતિ વડે ચિન્માત્ર આત્મા ચેષ્ટાવાન તથા નિશ્ચેષ્ટ થાય છે. એ ભ્રાંતિની શાંતિ થાય છે, એટલે ચિદાત્મા પોતાના નિર્મળ શાંતસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે. અહીં અનુષ્ઠાન કરેલા દાનથી પરલોકની અંદર ચિદાત્માના આભાસરૂપે રહેલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તે તેના સંકલ્પરૂપ જ છે એમ વિવેકી વિદ્વાનો કહે છે. આ કલ્પનામય સંસારની અંદર દાન કરવાથી અથવા દાન નહિ કરવાથી સ્વાભાવિક એવો સંકલ્પ જ ભોગ-ઐશ્વર્ય આદિ દાનના ફળરૂપ છે તથા દારિદ્ર્ય આદિ અદાન (નહિ દેવા)રૂપ છે. એમાં કશો વિરોધ નથી અને તે વાસ્તવિક રીતે ચિન્માત્ર જ છે. હે રાજા! આ સર્વ જે પ્રમાણે તેં મને પૂછ્યું તે પ્રમાણે મેં તને કહ્યું. આ સર્વ જગત નિરવયવ છે અને ચિન્માત્ર તત્ત્વની તે એક કલ્પના જ છે.

રાજા બોલ્યો : હે મહારાજ! સૃષ્ટિના આદિકાળમાં દેહશૂન્ય ચૈતન્ય અને તેની કરેલી દેહકલ્પના એ બંનેનું ભાન શી રીતે થાય? કેમ કે આધાર વિના આધેયનો પ્રકાશ સંભવતો નથી. ભીંત વિના દીવાનો પ્રકાશ શી રીતે થાય?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી! જેમ આકાશમાં શિલાનું નૃત્ય ન હોય તેમ 'દેહ' શબ્દના જે અર્થને તમે સમજો છો, તે અર્થ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં સાવ છે જ નહિ. જે અર્થ 'બ્રહ્મ' શબ્દનો છે, તે જ 'અર્થ' શબ્દનો પણ છે. જેમ '**अम्बु**' અને **अम्भस्**' એ બંને શબ્દના અર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી, તેમ 'બ્રહ્મ' શબ્દના અને 'દેહ' શબ્દના અર્થમાં કશો ભેદ નથી. સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીતિમાં આવતો આ દેહ બ્રહ્મરૂપ છે. હું જે સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત આપું છું તે તમને જ્ઞાન થવા માટે એક પ્રકારની યુક્તિ છે. બાકી સ્વપ્નનું પણ સર્વ અંશે સાદૃશ્ય ન સમજવું; પરંતુ સ્વપ્ન એ એક તમારો અનુભૂત વિષય છે, એટલે તેના દૃષ્ટાંતથી તમને બરાબર જ્ઞાન થાય તે માટે તેમ કહેલું છે. બાકી ચિદાત્મા વડે પ્રકાશતી એવી આ સૃષ્ટિનું સ્વપ્નરૂપી બાધિત અર્થ સાથે સાદૃશ્ય નથી. વસ્તુતઃ જોતાં દેહ જ ક્યાં છે? અને સ્વપ્નની ભ્રાંતિ પણ ક્યાં છે? પરંતુ પ્રબુદ્ધ પુરુષનું (સ્વપ્નના જેવો જ) અનુભવમાં આવતો એવો આ ભ્રમ સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી અવિવેકીનું પણ સમજવામાં આવે, તેટલા માટે તેમ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વદૃષ્ટિમાં તો જાગ્રત પણ નથી, સ્વપ્ન પણ નથી, સુષુપ્તિ પણ નથી, તેમ બીજું પણ કાંઈ નથી, પરંતુ આ જે કાંઈ અનિર્વચનીય ભાન થાય છે, તે નિર્વિકલ્પ ચિદાકાશરૂપ છે. તેને તુરીયપદ વડે ઓળખવામાં આવે છે તથા તેની પ્રાપ્તિમાં સર્વ પુરુષાર્થોની સીમા આવે છે. આ જે હમણાં આપણને ભાસે છે તે છે જ નહિ. તેમ જ પ્રથમ જે ભાસતું હતું તે પણ નથી. જેવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારે જાગ્રત તથા સ્વપ્ન આદિની સ્થિતિ જ ન હોય, તેવા પ્રકારે અતિ સ્વચ્છ એક પરબ્રહ્મ જ છે. જે કાંઈ આ દ્વૈત—અદ્વૈત ભાસે છે, તે સર્વ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ગતિ કરતા આત્માના વચમાં રહેલા નિર્વિષય સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, પણ તદ્રૂપ જ છે. વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની દૃષ્ટિમાં તો જે કાંઈ આ સ્વપ્નતુલ્ય દ્વૈત—અદ્વૈત તથા શુભ—અશુભ પ્રતીતિમાં આવે છે, તે ચિન્મય છે અને તેને નિરાવરણ ચિદાકાશની જ ઉપમા આપી શકાય છે. શૂન્ય પદાર્થોનો અનુભવ, ભાન, અભાન,

દ્વૈત, એકતા, સત્ અને અસત્ એ સર્વથી પર એવા ચિદાકાશરૂપ છે. આ જગત પૂર્ણ એવા ચિદાકાશમાંથી પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરે છે અને તે પૂર્ણરૂપે જ રહેલું છે. વસ્તુતઃ જોઈએ તો એ જગત થયું જ નથી અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેનું સાવ ભાન નથી થતું તેમ પણ નથી. તે સ્ફટિકશિલાના ઘાટા મધ્યભાગ જેવું બ્રહ્મૈકરસ છે. જગત ચિદાકાશનો એક વિલાસ છે, તેથી તે નિરવયવ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જ્યાં જ્યાં ચિન્માત્રતત્ત્વ છે, ત્યાં ત્યાં જગતની સ્થિતિ થવી સંભવે છે. ચિદાકાશ સર્વત્ર છે અને આ સર્વ દૃશ્ય જગતરૂપ છે. જો કે તે 'જગત' શબ્દ વડે ઓળખાય છે, તોપણ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. ચિદાકાશના સંકલ્પનગરના આકારે ખડું થઈ રહેલું આ જગત વ્યવહારદૃષ્ટિમાં યથાસ્થિત રહેલું જોવામાં આવે છે, પરંતુ તે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છે. અહીં બીજી યુક્તિનો અસંભવ છે, તેથી જ આ યુક્તિ ઉત્તમ છે. પુરુષાર્થને ઈચ્છનારા શ્રોતાઓ પાસે યુક્તિ અને અનુભવથી રહિત એવી વાત શોભા આપતી નથી. સત્ હો કિંવા અસત્ હો, પરંતુ લોકમાં અને વેદ આદિ શાસ્ત્રોમાં જે સિદ્ધ છે, તે વાત જ સિદ્ધરૂપ છે. પોતાના મનમાં આ વાત સમજી લેવાની છે, બાકી જે કાંઈ સિદ્ધ છે તેનો ત્યાગ કોઈ દિવસ થઈ શકતો નથી. પ્રથમ બ્રહ્મરૂપે નહિ સમજાયેલું જગત તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવતાં બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (બ્રહ્મરૂપ જણાય છે); અને તે યથાસ્થિતપણે રહ્યા છતાં ચરમ સાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિની સાથે જ લય પામી જાય છે. મેં અહીં કહેલા આ ન્યાય પ્રમાણે જીવન્મુક્ત સહિત લોક, વેદાદિ, શાસ્ત્ર સર્વ સિદ્ધ થાય છે, માટે એ ન્યાયનો અહીં સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે. આત્મરૂપ છતાં તેવા રૂપે નહિ સમજાયેલું આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષ જો તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો ચિદાકાશ જ છે. તે જ હું છું, તે જ ત્રણે લોકરૂપ છે અને તે જ બંધરૂપ છે તથા મોક્ષરૂપ છે એવો નિશ્ચય છે. આ દૃશ્ય યથાસ્થિતપણે રહ્યું છે, છતાં તત્ત્વજ્ઞાન થતાં તે લયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. દૃશ્યરૂપ નહિ રહેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું સ્વરૂપ વાણી આદિ વડે અવર્ણ્ય હોવાથી શિલાના જેવું નિર્વિકલ્પ જ અવશેષ રહે છે. લોકમાં (જીવન્મુક્ત પુરુષની અંદર) તથા શાસ્ત્રમાં અને વેદમાં જે સિદ્ધ છે, તે સર્વદા સિદ્ધ જ છે અને તેને લીધે વિવેકીઓને પોતાના અનુભવ વડે પણ તે જ અનુભવમાં આવે છે. સર્વ અર્થોને છોડી દઈ ઘણા લાંબા કાળ સુધી જે એક જ વસ્તુમાં દૃઢ નિષ્ઠા રાખવામાં આવે છે તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને સર્વ લૌકિક કાર્યમાં પણ જો કાંઈ બીજી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવી હોય તો તેનો લાભ થાય છે. જે વસ્તુ જેવા પ્રકારની અનુભવમાં આવે છે, તે તેવા પ્રકારે જ અનુભવમાં આવ્યા કરે છે તે સત્ય હો અથવા અસત્ય હો, પરંતુ જ્યાં સુધી તેનો લાભ થતો હોય ત્યાં સુધી તે તેવા જ પ્રકારે અનુભવાય છે. હે બુદ્ધિશાળી મહાત્મા! આ ઉપર પ્રમાણે મેં તમને મહાપ્રશ્નનો વિચાર કહ્યો. આ માર્ગે તમે ગતિ કરો અને આધિ—વ્યાધિથી રહિત, નિર્વિકાર તથા નિર્વ્યસન થઈ રહી તમે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં સ્થિર થઈ રહો. ૧—૪૨

इत्थं महाप्रश्नविचारणं ते मयेदमुक्तं मतिमन्महात्मन् । अनेन गच्छाशु पथा निराधिर्निरामयो निर्व्यसनो भवोच्चैः ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહાપ્રશ્નોત્તરવાક્યસમાસ' નામનો સર્ગ ૨૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૧ મો*

પરમાર્થનો ઉપદેશ

वसिष्ठ उवाच

इति तत्रोपविश्याहं पूजितस्तेन भूभुजा ।
प्रयोजनं स्वं संपाद्य स्वर्गतुं गगनं प्लुतः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે કુશદ્વીપમાં તે ઈલાવતી નગરીમાં પ્રજ્ઞપ્તિ રાજાએ આસનપૂર્વક મારું યજન કર્યું. પછી હું પણ મારું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી સ્વર્ગલોક તરફ જવા માટે આકાશમાં ઊડયો. હે બુદ્ધિશાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામ! આજે આ સર્વ વૃત્તાંત મેં અહીં અયોધ્યામાં બેસી તમને કહી સંભળાવ્યો છે. આ ઉત્તમ દૃષ્ટિના અવલંબન વડે તમે શાંત મનવાળા અને ચિદાકાશરૂપ થઈ રહેશો. આ સર્વ નામથી રહિત, નિર્મળ, અવર્ણ્ય, જન્મ આદિ વિકારથી રહિત, શાંત અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત એવા ચિદાકાશ બ્રહ્મરૂપ છે. દૃશ્યને ચિદાત્માના એક વિવર્તરૂપ માત્ર કહેવામાં આવે છે. પરથી પણ પર એવું પરમ તત્ત્વ 'બ્રહ્મ' એવા કલ્પિત નામ વડે ઓળખાય છે; પરંતુ એ પદ નામ તથા રૂપથી રહિત છે.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! સિદ્ધ, સાધ્ય, બ્રહ્મા, વિદ્યાચર અને દેવ ઈત્યાદિના વસ્તીવાળા લોકો શી રીતે દેખાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જો તમે તેવી ધારણાના અભ્યાસ વડે જશો, તો પ્રત્યેક રાત્રિ—દિવસની અંદર, આગળ, પાછળ, ઉપર અને નીચે સિદ્ધો, સાધ્યો, યમ, બ્રહ્મા, વિદ્યાધર અને દેવોના, બીજાં પ્રાણીઓના અને અપૂર્વ મહાત્માઓના લોકો તમારા જોવામાં આવશે; જો તમે તેવી ધારણાના અભ્યાસને અભાવે નહિ જુઓ, તો તે તમારા જોવામાં આવશે નહિ. મહર્લોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક આદિ સિદ્ધોનાં સ્થાનો આ સ્થાનથી ઘણે દૂર છે; સર્વત્ર ગતિ કરનારા સિદ્ધ લોકોના સંકલ્પથી જ (સત્યસંકલ્પના બળથી જ) તે ખડા થાય છે અને તે સર્વત્ર છે. આ આખું વિશ્વ સંકલ્પમય લોકોથી વ્યાપ્ત છે, આ સર્વ દેખવામાં ધારણાનો અભ્યાસ જ મુખ્ય છે અને તમે તે કર્યો નથી. જેવા એ સર્વ કલ્પનામય લોકો છે, તેવો જ કાલ્પનિક આ આપણો લોક છે. જેમ કાલ્પનિક વાયુ સર્વત્ર ભમે છે, તેમ એ કાલ્પનિક સિદ્ધલોક પણ ભ્રમણશીલ છે; પરંતુ આપણો આ લોક તેવો નથી. રાત્રિ—દિવસ જેવા તમારા સંકલ્પના અને સ્વપ્નના લોકો ખડા થતા રહે છે, તેવા જ તેમના સિદ્ધ લોકો છે. સિદ્ધો તેઓને તથા બીજા પણ તેવા જ લોકોને પોતાના સત્ય સંકલ્પબળથી સ્થિર કરી રાખે છે. એવી જ રીતે તમે પોતે પણ યોગધારણાના અભ્યાસથી ધ્યાનને અતિસ્થિર કરશો અને પોતાના સંકલ્પથી ખડા થઈ જતા લોકોને સ્થિર કરવા ધારશો, તો તે જ સમયે તત્કાળ તે નિર્વિઘ્નપણે સ્થિર થશે. વળી તેઓ તમારી ઈચ્છા અનુસાર જ વિસ્તારને તથા સંપત્તિને ધારણ કરશે. એ જ રીતે બીજો પણ કોઈ યોગ્ય અધિકારી અતિ દૃઢ સંકલ્પ વડે જ યુક્ત હોય, તો સિદ્ધની પેઠે જ પોતાના લોકને સ્થિર દેખે છે. માત્ર એ બંનેમાં તફાવત એટલો રહે છે કે, સિદ્ધ પુરુષોએ પોતાના સિદ્ધ લોકને ખડા કરી દેનારી પ્રાકતન ધર્મસંપત્તિ વડે પોતાના સિદ્ધલોકોને સ્થિર કરી દીધા હોય છે. તેથી તેમને તે અનાયાસે સિદ્ધ છે. પણ જે બીજા લોકો અનિત્ય એવા હમણાંના ધારણાના અભ્યાસથી ધ્યાનની વિશ્રાંતિનો યત્ન કરે છે, તેમના એ ધ્યાનબળથી ખડા થતા લોકો ઘણા શ્રમથી અને દુ:ખથી સ્થિર કરી શકાય છે. આ બધું જગત સર્વદા નિરવયવ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે. તે દૃઢ સંકલ્પ વડે જેવો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, તેવા જ પ્રકારનું ભાસે છે, બીજા પ્રકારે કદી પણ ભાસતું નથી. સંકલ્પના અભાવે તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો જો નિશ્ચય કરવામાં ન આવ્યો હોય, તો તેનું ભાન પણ થતું નથી, વળી તેમાં આ કશું

* આ બસોઅગિયારમા સર્ગમાં સિદ્ધ—સાધ્ય આદિ અનેક લોકોના દર્શનનો ઉપાયથી સાથે ફરી વાર સ્પષ્ટપણે સર્વ જગતની બ્રહ્મતા વિષે વર્ણન કરાશે.

છે કે નથી, એવો તર્ક પણ ઊઠવો સંભવતો નથી. આ સર્વ નિર્વિકલ્પ દશામાં શૂન્ય, નિરવયવ અને પ્રતિબંધથી રહિત પરમ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જો દૃશ્યને સંકલ્પ વડે માની લેવામાં આવે છે, તો ચિદાકાશના તેવા સ્વભાવને લીધે તે જાણે પ્રકાશરૂપ હોય તેવું દેખાય છે; પરંતુ જો તેના સંબંધમાં તેવો દૃઢ સંકલ્પ ન કરવામાં આવ્યો હોય, તો તેમાં સ્વભાવથી ચિત્સત્તાની સ્ફૂર્તિની વ્યાપ્તિ પ્રકટરૂપે દેખાતી નથી. કાર્ય—કારણભાવને લીધે કારણરૂપ બ્રહ્મની સત્તાથી કાર્યરૂપ જગતની પણ એક પ્રકારની સત્તા છે, એમ માનવામાં આવતું હોય તો તે પણ અસંગત છે; કેમ કે અનંત સિદ્ધ ચિદાકાશમાંથી બીજું શું અને કેવા પ્રકારનું ઉત્પન્ન થાય ? જે કાંઈ આ ઉત્પન્ન થયા જેવું ભાસે છે, તે ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશ પોતે જ રહેલું છે. એ નિર્વિકાર નિરાકાર તત્ત્વની અંદર વળી દ્વિત્વ—એકત્વ આદિની કલ્પના કેવી હોય ? સ્વપ્નમાં જેમ ચિદાકાશ જ પર્વતરૂપ બની જાય છે છતાં નિર્વિકાર રહે છે, તેમ આ નિર્વિ-કાર પરબ્રહ્મ જગતના આકારે વિવર્તરૂપે દેખાય છે, છતાં તે જેવું સૃષ્ટિના પૂર્વકાળમાં હતું તેવું જ હમણાં પણ છે. સંકલ્પની અંદર ચિત્ત જ આકારને કલ્પી લઈ પર્વતના રૂપે ઉદય પામે છે. બાકી વસ્તુતઃ જોતાં તે પર્વત પણ નથી અને ચિદાકાશ પણ નથી. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ અને જગતની સ્થિતિના સંબંધમાં સમજી લેવું. મહાબુદ્ધિમાન વિવેકી જીવન્મુક્ત પુરુષો ભાષણ આદિ કરતાં છતાં પણ પોતાની દૃષ્ટિઓ કાષ્ઠની પેઠે મૌનનો આશ્રય કરી કાષ્ઠનાં બનાવેલ મનુષ્યોની (પૂતળાંની) પેઠે અહીં વ્યવહાર કરતા રહે છે. જેમ જળની અંદર તરંગોના અને આવર્તોના વ્યાપારો, અભિન્ન સત્તાથી થતા રહે છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર પણ આ સૃષ્ટિઓ અનન્ય સત્તાથી પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. જેમ પવનની અંદર નિરાકાર એવી ચપળતા અનન્ય સત્તાથી રહી છે અને આકાશની અંદર જેમ નિરાકાર એવી શૂન્યતા અનન્ય સત્તાથી રહી છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર આ સૃષ્ટિઓ નિરવયવરૂપે અનન્ય સત્તાથી રહી છે. જેમ સંકલ્પનગર નગરરૂપ છતાં શૂન્ય જ છે અને સાકાર છતાં નિરાકાર છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલું જગત પણ દેખાતાં છતાં શૂન્ય અને સાકાર છતાં નિરાકાર છે. જોકે આ ત્રણે લોક ઘણા લાંબા કાળથી અનુભવમાં આવે છે અને લૌકિક—વૈદિક કાર્યને સાધી આપનાર છે, તોપણ તે સંકલ્પનગરની પેઠે નિરાકાર અને શૂન્ય છે. જેમ ચિત્તનો સંકલ્પ જ તે સમયે સંકલ્પ-નગરરૂપ કહેવાય છે, તેમ આ સ્વચ્છ એવું બ્રહ્મ જ આ દૃશ્ય સંસારરૂપ છે અને તે જ 'જગત' શબ્દ વડે ઓળખવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં પુરુષને પોતાને અનુભવમાં આવતું પોતાનું મરણ વસ્તુતઃ કાંઈ જ હોતું નથી, તેમ આ જગતરૂપ વસ્તુ જોકે ઘણા લાંબા સમયથી અનુભવમાં આવે છે તોપણ વસ્તુતઃ કાંઈ જ નથી. જેમ પુરુષને સ્વપ્નની અંદર પોતે મરી ગયા પછી પોતાનો દાહ જોવામાં આવે છે અને તે સાવ મિથ્યા છતાં તે સમયે સત્ય જેવો ભાસે છે, તેમ પરબ્રહ્મની અંદર આ જગત પણ અસત્ય છતાં ભ્રમને લીધે સત્ય જેવું ભાસે છે. જગતરૂપે દેખાવું અને જગતરૂપે ન દેખાવું એ બંને પર-બ્રહ્મના નિર્મળ સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી; બાકી પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં ઈતર વસ્તુ અને તેનાં નામરૂપ સત્ય નથી. હે રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે સિદ્ધલોક તથા તેનું ભોગ આદિ ફળ મારા વર્ણવવા પ્રમાણે (કલ્પનામાત્ર) હો, અથવા અન્યથા (બીજા મુનિઓના કહેવા પ્રમાણે બીજા પ્રકારે) હો, અથવા ભલે સાવ ન જ હો; પરંતુ તેમાં સાવ જીવન્મુક્ત એવા તમારા તેનો શો આદર કરવોનો હોય ? તમે સિદ્ધિ આદિ ફળમાં પુરુષાર્થ-પણાની બુદ્ધિને છોડી દો; કેમ કે બ્રહ્મતત્ત્વને તમે સારી રીતે જાણેલું છે, હવે આ માયામાત્ર એવા સિદ્ધ લોકોના જ વૈભવ સંબંધી જ્ઞાનના શ્રમ વડે

તમને શું પ્રયોજન છે? ૧—૩૦

इत्थमस्तु यदि वान्यथास्तु वा मैव भूरवद्य कोऽत्र संभ्रमः । मुञ्च फल्गुनि फले फलमहं बुद्धवानसि कृतं परिश्रमैः ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થોપદેશ' નામનો સર્ગ ૨૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૨ મો*

બ્રહ્મમાં અહંભાવની કલ્પના

वसिष्ठ उवाच

चित्त्वाद्ब्रह्म त्वमेवाहमिति वेत्तीव यत्स्वयम् । तदेव परमेष्ठित्वं तस्योदरमिदं जगत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિદાકાશ પોતે જ પ્રથમ પોતાના ચિત્સત્તાના બળથી જાણે પોતામાં અહંકારનો અધ્યાસ કલ્પી લેતું હોય તેવું બને છે. તે જ હિરણ્યગર્ભ છે અને તેની અંદર આ સર્વ જગત રહેલું છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં વસ્તુતઃ બ્રહ્મા પણ નથી, જગત ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને વિદ્યમાન પણ નથી; પરંતુ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરબ્રહ્મ જ પૂર્વની પેઠે યથાસ્થિતપણે રહેલ છે. જોકે અનુભવમાં તો જગતનું રૂપ ભાસે છે, પરંતુ તે અવાસ્તવ છે, ઝાંઝવાના જળની પેઠે મિથ્યા છે અને દેખાતાં છતાં અસત્ય છે. માટે ઠેઠ પ્રથમથી જ આ સર્વશૂન્ય નવી ભ્રાંતિનો ઉદય થયો છે. વસ્તુતઃ તો ભ્રાંતિ ક્યાંથી હોય અને કેવી હોય? સર્વ નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગત એ એક બ્રહ્મરૂપી જળના આવર્તરૂપ છે, તેમાં વળી દ્વિત્વ, એકત્વ કેવું હોય? ચકરીનો અને જળનો ભેદ કેવો હોય? તથા ભેદનો અભાવ હોતાં અભેદ પણ ક્યાં રહ્યો? આમ સર્વત્ર શાંત બ્રહ્મ જ એકરસરૂપે ભરપૂર છે. પોતાના પ્રકાશક સ્વભાવને લીધે તે સમષ્ટિ અહંકારના રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વિસ્તારવાળું આકાશ પોતાની અંદર રહેલા શૂન્યપણાને ફેલાવી દે છે તેમ તે આ દૃશ્યને પ્રસારી દે છે. જેમ પવન ચપળતાને ધારણ કરે છે, તેમ અગ્નિ ઉષ્ણતાને ધારણ કરે છે અને પૂર્ણચંદ્ર પોતાની શીતળતાને ધારણ કરે છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાના સ્વરૂપથી કેમ જાણે પદાર્થરૂપ થઈ રહેલ હોય તેવું ભાસે છે?

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! નિરાવરણ, અનાદિ તથા અનંત એ બ્રહ્મ સદાકાળ રહેનારું છે. તે અહંકાર આદિરૂપે ઉદય પામેલું જ છે તો તે હમણાં સૃષ્ટિકાળમાં જ અહંકાર આદિ રૂપે કેમ ઉદય પામતું દેખાય છે? આ માટે આપ શું કહો છો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હા બરાબર, તે તેમ જ છે. સદૈવ તે બ્રહ્મ સમષ્ટિ અહંકાર આદિરૂપે પણ થઈ રહે છે. અનાદિ અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત એ પરબ્રહ્મને પોતાના સ્વરૂપચૈતન્ય વડે બીજા કશાની અપેક્ષા રહેતી નથી. બ્રહ્મ જ સર્વત્ર સર્વદા સૃષ્ટિ તથા પ્રલય એ બંને રૂપ છે અને તે જ ચિદાકાશરૂપ છે. અવિદ્યાદૃષ્ટિથી જોતાં તો કોઈ દિવસ આ દૃશ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. વિદ્યાદૃષ્ટિથી જોઈએ તો આ દૃશ્ય કોઈ કાળે છે જ નહિ. મિશ્રદૃષ્ટિથી જોઈએ તો જેમ પવનમાં ચલનશકિત રહેલી છે, ચંદ્રમાં શીતળતા રહેલી છે અને આકાશમાં શૂન્યતા રહેલી છે, તેમ બ્રહ્મ, હું તથા તમે, એ સર્વ અનન્ય સ્વરૂપવાળા (એક જ) છીએ. બ્રહ્મ કોઈ દિવસ વિવર્તરહિત નથી. સર્વદા બ્રહ્મની આવી (દૃશ્ય આદિરૂપ) સત્તા છે જ. જગતના અનાદિ પ્રવાહને લીધે આથી જુદા પ્રકારની બીજી સત્તા નથી, તેથી આ જગત અનાદિ, અનંત, નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મરૂપ જ છે. અદ્વિતીય બ્રહ્મજ્ઞાન થય છતાં પણ તમે અધ્યારોપ દૃષ્ટિનો અંગીકાર કર્ી લઈ મારા ઉપદેશના શબ્દોના શ્રવણમાં આસકત ચિત્ત થાઓ છો. અને મિશ્રદૃષ્ટિના પક્ષને સ્વીકારી દ્વૈતને સ્વીકારો છો; બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિથી તો દ્વૈત નથી જ. મિશ્ર દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે તથ

* આ બસોબારમા સર્ગમાં બ્રહ્મમાં અહંભાવની કલ્પના જ પરમેષ્ઠીરૂપ છે અને આ ત્રણે લોક તેના જ સંકલ્પરૂપ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ છે, એ વિષે વર્ણન કરાશે.

સર્વમાં અંતર્ગત એવો જીવ કાંઈ કાંઈ કર્યા જ કરે છે અને અનુભવે છે. હવે જો બ્રહ્મ જ એ સર્વના આકારે ક્રિયા કરતું હોય અને અનુભવતું હોય, તો સર્વદા સર્વ પ્રકારે સર્વ કર્યે જાય છે અને અનુભવે છે; પણ નિર્વિશેષ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો કોઈ પણ દેશ–કાળમાં કશું કોઈ કરતું જ નથી અને અનુભવતું પણ નથી તેમ જ પરબ્રહ્મથી કશું ભિન્ન પણ નથી. હે રામચંદ્રજી ! આ શાંત અને સર્વત્ર સામાન્યરૂપે ભરપૂર એવું બ્રહ્મ આ ત્રિભુવનના આકારે આ પ્રમાણે સર્વદા ભાસ્યા કરે છે; બાકી બીજું કાંઈ અહીં નથી; કોઈ દેશ–કાળમાં આકાશમાંથી પર્વતો ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ બ્રહ્મમાંથી જગતો ઉત્પન્ન થતાં નથી, આમ માની તમે પરમશાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ. જ્યાં સુધી અલ્પબુદ્ધિવાળા શ્રોતાઓને બરાબર બોધ નથી થયો, ત્યાં સુધી સંદેહના અવસરમાં ઉપદેશ આપવા યોગ્ય પુરુષોના ઉપદેશ માટે તમે ખુશીથી ભેદનો સ્વીકાર કરો. બાકી પ્રબુદ્ધ દશા સાંપડશે અને બોધનો ઉદય થશે, એટલે તમને અહંકાર, તેનો સંકલ્પ અને જગત એ સર્વના આકારે થઈ રહેલા પ્રજાપતિના ભેદની બુદ્ધિ કે તેના અભાવની બુદ્ધિ થશે જ નહિ. વળી શાસ્ત્ર આદિની કે શબ્દ આદિની બુદ્ધિ એ પણ તત્ત્વજ્ઞની છેલ્લી અવસ્થામાં નથી.

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ ! આ વાત મારા સમજવામાં આવી ગઈ. હવે મને બોધ થાય તે માટે આપ પાછી આપે માંડેલી તે ચાલતા પ્રસંગની વાતો ચલાવો. પરબ્રહ્મની અંદર સમષ્ટિ અહંકારનો આવિર્ભાવ થયા પછી શું થાય છે ? આપ તો સર્વ જાણનારા છો. હું તે સાંભળવા ઉત્સુક છું, તેથી મને તૃપ્તિ થતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પરબ્રહ્મની અંદર સમષ્ટિઅહંકારનો ઉદય થયા પછી, આકાશની સત્તાનો (અધ્યાસનો) ઉદય થાય છે. ત્યાર પછી દિશાઓની સત્તા, કાળસત્તા અને ભેદસત્તા ઉદય પામે છે. જ્યારે તેને દેહ આદિમાં અહંકારભાવનું ભાન થાય છે, ત્યારે તે દેહ વ્યતિરિક્ત (ઈતર) સ્થળમાં હું નથી એવું ભાન પણ અવશ્ય ઉદય પામે છે. આ દેશકૃત પરિચ્છેદ અને વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ ઇત્યાદિરૂપે પોતાનો આત્મા જ વિનાક્રમે દ્વૈતરૂપ થઈ જાય છે અને નાના પ્રકારે પ્રતીતિમાં આવે છે. તે સમયે પ્રથમ તો માત્ર આકાશ જ હોય છે, તોપણ પછીથી ઉપર કહેલ આકાશરૂપ જ છે, એવી પદાર્થભેદની સત્તાના વાચક શબ્દોનો અધ્યાસ ખડો થઈ જાય છે. આકાશતન્માત્રાને (શબ્દતન્માત્રાને) અનુભવનાર નિરાકાર અહંભાવ (સમષ્ટિઅહંકાર) દિશાકાળ આદિની કલ્પનારૂપ થઈ જાય છે, એટલે પ્રકાશરૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ જ દૃશ્યના નામથી ભાસે છે. જોકે એ નિર્બાધપણે બ્રહ્મરૂપ છે, તોપણ કેમ જાણે દૃશ્યરૂપ હોય તેમ તેનું ભાન થાય છે. જન્મ આદિ વિકારથી રહિત, એક, શાંત અને આદિ, મધ્ય તથા અંતથી જગદ્‌ભાવ આદિથી સાવ શૂન્ય છે. તે પોતામાં જીવભાવની કલ્પનાને જાણે આરોપી લેતું હોય તેવું બની જાય છે અને નિવારણ એવા પોતાના જીવસાક્ષીરૂપી આકાશની અંદર આ વિસ્તારવાળા દૃશ્યને દેખે છે.તે જોકે પોતાના આત્મસ્વરૂપથી અભિન્ન છે, તોપણ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થતાં સુધી તેને તે ભિન્નરૂપે (દૃશ્યરૂપે) જુએ છે.[૧]

ब्रह्मैव शान्तमजमेकमनादिमध्यं व्योमैव जीवकलनामिव भावयित्वा । व्योम्न्येव पश्यति निरावरणे विसारि दृश्यं स्वरूपमपि चान्यदिवात्मऽऽविस्त्वात् ॥ २६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો '**બ્રહ્મમાં અહંભાવની કલ્પના**' નામનો સર્ગ ૨૧૨મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૩ મો*

સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે

वसिष्ठ उवाच

यथा यत्पृष्टवानद्य त्वं मामरिनिषूदन ।
शिष्येण सता पूर्वमहं पृष्टो गुरुस्त्वया ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે શત્રુનો નાશ કરનાર રામચંદ્રજી! તમે મને જે હમણાં (જગતતત્ત્વ, આત્મતત્ત્વ આદિ) પૂછો છો, તે જ તમે પૂર્વકાળમાં (પૂર્વજન્માંતરમાં) મને પૂછ્યું હતું. તે વખતે આપણો બંનેનો હમણાંની પેઠે જ ગુરુ—શિષ્યભાવ હતો. કોઈ એક પૂર્વકલ્પમાં તે જગત અને તેની અંદર તમે (રામ) હું (વસિષ્ઠ) ઈત્યાદિ (તમારો વૈરાગ્ય, મારું આવવું અને તમારો પ્રશ્ન વગેરે) આ ચિદાત્માની પ્રતિભા કોઈ વનની અંદર ગુરુશિષ્યરૂપે હમણાંની પેઠે જ ઉદય પામી હતી. ત્યાં તે સમયે હું ગુરુરૂપ થયો હતો અને તમે શિષ્યરૂપ થયા હતા. તમે મારી પાસે શિષ્યરૂપે બેઠા હતા અને વિશાળ તથા ધીરબુદ્ધિવાળા હતા. તે સમયે તમે મને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું હતું.

શિષ્ય બોલ્યો: હે મહારાજ! આ સર્વ જગતના સંબંધમાં મારો એક આ અતિશય સંશય છે તેને આપ નિવૃત્ત કરો. મહાકલ્પમાં (મહાપ્રલયમાં) શી વસ્તુ નાશ પામે છે? અને શી વસ્તુ નાશ પામતી નથી?

ગુરુ બોલ્યા: હે પુત્ર! જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષનું સ્વપ્નનગર એક સાક્ષીચૈતન્ય વિના નિઃશેષપણે નાશને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ આ સર્વ દૃશ્ય પ્રલયકાળમાં તત્કાળ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વી, પર્વતો તથા દશ દિશાઓ નિર્વિશેષપણાથી (એકસરખી જ રીતે) પ્રલયકાળમાં નાશ પામી જાય છે અને ક્રિયા, કાળ કે ક્રમ એ કશું પણ અવશેષ રહેતું નથી. સર્વ પ્રાણીઓ નષ્ટ થઈ જાય છે અને સર્વ જગતના આભાસ સહિત એવું આકાશ (અવ્યાકૃતમાં લીન થઈ ગયેલું હોવાથી) પ્રલયકાળે ભોક્તાના અસંભવને લીધે નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણોના પણ કારણરૂપ એવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઈન્દ્ર, રુદ્ર આદિનું નામ પણ મહાપ્રલયમાં અવશિષ્ટ રહેતું નથી. અવિનાશી ચિદ્‌વસ્તુનો સૃષ્ટિરૂપી વિવર્ત નષ્ટ પામે છે, એટલે એકમાત્ર ચિદાકાશ જ શેષ રહે છે એમ અનુમાન કરી શકાય છે; કેમ કે પોતાની અંદર આરોપિત સૃષ્ટિના અનુભવના હેતુરૂપ ચિદાત્મા વડે જ સર્વ પ્રપંચ—શૂન્ય પ્રલયકાળનું શેષપણું સિદ્ધ થાય છે.

શિષ્ય બોલ્યો: જે અસત્ વસ્તુ છે, તેની સત્તા સંભવતી નથી અને જે સત્ય છે તેનો નાશ સંભવતો નથી, તો પછી વિસ્તારવાળું હોય એ પ્રકારે દેખાતું આ વિદ્યમાન જગત ક્યાં ચાલ્યું જાય છે?

ગુરુ બોલ્યા: હે પુત્ર! આ તારું કહેવું યોગ્ય નથી; કેમ કે આ જગત તો નાશ પામે જ છે, તેથી તે નથી જ એમ જણાય છે; કેમ કે અસત્ પદાર્થની સત્તા અને સત્ય વસ્તુનો નાશ કોઈ કાળે થતો જ નથી. હે વત્સ! જે કાંઈ વસ્તુતઃ છે, તે કોઈ દેશ—કાળમાં અસત્ય થતું નથી; તો પછી તેની સત્તા કેમ અસત્યતાને ધારણ કરે? ઝાંઝવાનું જળ ક્યાં રહ્યું છે? બે ચંદ્રમાની ભ્રાંતિ ક્યાં વાસ્તવિક છે? આકાશમાં ભ્રાંતિને લીધે દેખાતા મોવાળા જેવા આકારો ક્યાં વાસ્તવ છે? અને ભ્રાંતિ વડે થતો અનુભવ ક્યાં વાસ્તવ હોય છે? હે પુત્ર! આ સર્વ દૃશ્ય ભ્રાંતિમાત્ર છે, અસત્ય છે અને સ્વપ્નનગરની પેઠે ભાસ્યા કરે છે, તો તે શા માટે બાધિત ન થાય? જેમ જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્ન અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગ્રત બાધિત થઈ જાય છે, તેમ સર્વત્ર જ્ઞાનનો ઉદય થતાં આ સર્વ નિઃશેષ રીતે બાધિત થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નનગર (જાગ્રતમાં) બાધિત થઈ જતાં કોણ જાણે ક્યાં ચાલ્યું જાય છે તે

* આ બસોતેરમા સર્ગમાં સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય બતાવનારો રામ—વસિષ્ઠનો પૂર્વસંવાદ ગુરુશિષ્યની આખ્યાયિકારૂપે વર્ણવવામાં આવશે.

હું જાણતો નથી, તેમ જગતરૂપી આ દૃશ્ય જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ જતાં તરત જ તે ક્યાં જતું રહે છે એ પણ હું જાણી શકતો નથી.

શિષ્ય બોલ્યો : હે મહારાજ! જો દૃશ્ય નથી તો પછી દૃશ્યના આકારે શી વસ્તુ ભાસે છે? અને પાછો બોધ થયા બાદ તેવી વસ્તુ કેમ નથી ભાસતી? કઈ વસ્તુનું એ રૂપ છે? વિશાળ આકારવાળા ચિદાકાશનું કે કોઈ બીજાનું?

ગુરુ બોલ્યા : હે પુત્ર! આ સ્વચ્છ ચિદાકાશ જ (છીપ જેમ પોતાના ચકચકિતપણાથી રૂપાના આકારે સ્ફુરે છે, તેમ પોતાની સત્તાના બળથી) જે કાંઈ વિવર્તના આકારે સ્ફુરે છે, તે જ જગતના નામે ભાસે છે; બાકી જગત કાંઈ બીજી વસ્તુ નથી; પોતાના સ્વચ્છ સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જે આવા જગતના આકારે (વિવર્તરૂપે) ભાસવું, તે વિશાળ આકારવાળી ચિદાકાશરૂપ વસ્તુનું એક સ્વરૂપ જ છે. જેમ એક જ અવયવીનું સ્વરૂપ શ્વેત અને કૃષ્ણ એ બંને વર્ણ વડે યુક્ત હોય છે, તેમ પરમાત્માનું પોતાનું આ ચિદાકાશ-રૂપ શરીર જ સૃષ્ટિ અને પ્રલય એ બંને રૂપ થઈ રહેલું છે. વસ્તુતઃ તેનું સ્વરૂપ પરમાત્માના વિવર્તનું પ્રસરવું અને સમેટાઈ જવું આ જ છે. આ તમે પોતે જ સ્વચ્છ જળવાળા ધરામાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતાં બિંબિ—પ્રતિબિંબરૂપે જુદા જુદા જણાઓ છો, પરંતુ બિંબ—પ્રતિબિંબભાવરૂપી ભેદનો ક્ષય થઈ જતાં એક જ છો; તે જ પ્રમાણે ધરામાં પ્રતિબિંબ પડયા અગાઉ પણ બિંબ-પ્રતિબિંબરૂપે બીજા સ્થળે (દર્પણ આદિમાં) ભિન્ન ભિન્ન આકારે ભાસતાં છતાં તમે એક જ છો. આમ તમારા મૂળ બિંબસ્વરૂપમાં કશો ક્ષય કે ઉદય થતો નથી તેમ જ સ્વચ્છ બ્રહ્મ પણ સૃષ્ટિમાં અને પ્રલયમાં એક જ રૂપે રહેલ હોવાથી તેનો ક્ષય કે ઉદય થતો નથી. જેમ જેમ સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિમાં એક નિદ્રા જ નિરંતર અક્ષયરૂપે રહી હોય છે, તેમ તેમ સૃષ્ટિમાં અને પ્રલયમાં ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ જ એક અવિકારીરૂપે રહેલ છે. જેમ સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટાને દેખાતું જગત જાગ્રતમાં અને સુષુપ્તિમાં બાધિત થઈ જતાં નિઃશેષ રીતે શાંત થઈ જાય છે, તેમ આ આપણું જગત પણ જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ જતાં નિઃશેષપણે શાંત થઈ જાય છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! એ બાધિત થઈ ગયેલી સ્વપ્નસૃષ્ટિ બીજા પ્રદેશાંતરમાં તે પ્રમાણે જ કાયમ છે, એ વાત બોધદૃષ્ટિ વડે જોતાં અમને વાસ્તવિક જણાતી નથી. વળી બીજા પુરુષોના જીવાકાશમાં આપણી એ સ્વપ્નદૃષ્ટિ રહેશે એવી તો શંકા પણ યોગ્ય નથી; કેમ કે આપણી વાસનામય એવી એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ આપણા જ ચિદાકાશમાં (જીવમાં) રહેવાનો સંભવ છે. (અબાધિત દશામાં પણ તે બીજાના જીવમાં હોતી નથી.) જેમ અહીં આપણા ચિદાકાશનો (જીવનો) વિવર્ત તેની કલ્પેલી સૃષ્ટિનો ક્ષય થઈ જતાં ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ બીજાના ચિદાકાશ-નો (જીવનો) વિવર્ત પણ તેની કલ્પિત સૃષ્ટિનો ક્ષય થતાં ક્ષીણ ન થઈ જાય તેમાં શું પ્રમાણ છે?

શિષ્ય બોલ્યો : જો એમ જ હોય તો પછી જેમ સ્વપ્નદ્રષ્ટા પુરુષના કરતાં જુદો બીજો જાગતો પુરુષ પણ દૃશ્યનો અનુભવ કરે છે, તેમ પ્રલયકાળમાં પણ બીજા કોઈ પુરુષને જગત આદિનો અનુભવ થાય ખરો એમ હું માનું છું.

ગુરુ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી! તમે કહો છો તેમ જ છે (પ્રલયકાળમાં પણ ઐન્દવા-ખ્યાનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જગતના સદ્ભાવની પ્રતીતિ થાય છે ખરી;) પરંતુ જગત ચિદાકાશનું સ્વરૂપ નથી, પણ ચિદાકાશમાં અધ્યાસને લીધે તેનું ભાન થાય છે અને બીજાઓને (અધ્યાસને અભાવે) નથી પણ થતું. વસ્તુતઃ જોતાં તો કશું પણ ભાસતું નથી તેથી તે તુચ્છ છે. તેમાંનું કશું પણ સત્ય નથી. તે એક ચિદાકાશનો વિવર્ત છે. તો તેમાં વળી સત્-અસત્ દૃષ્ટિ કેવી હોય? જો ચિદાકાશરૂપે જોઈએ તો આ સર્વ પ્રકારે સર્વદા સર્વત્ર છે અને જગતને સર્વ પોતાના સ્વરૂપે જોઈએ તો આ સર્વમાંથી કાંઈ પણ સર્વત્ર સર્વદા નથી જ. સર્વદા બ્રહ્મ જ સર્વરૂપ છે અને

તે સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ હોવાથી જગત પણ સદ્–અસદ્રૂપ ભાસે છે. જો ચિદાકાશ અવિનાશી છે, તો પછી જગતને પણ તેવા રૂપે જોઈએ તો તે અવિનાશી જ છે. જે સત્ય એવું ચિદાકાશ છે, તે જ સૃષ્ટિ—પ્રલયરૂપ છે, તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન ઓળખાય ત્યાં સુધી તે દુઃખ આપે છે; જો તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો પરમ શાંતિનો લાભ થાય છે. આ સર્વ સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે સર્વ કાળમાં સર્વથા વિદ્યમાન છે અને સર્વ સર્વદા સર્વ કાળમાં સર્વથા નથી; પણ એ જ ચિદાકાશરૂપ દેવઘટરૂપ છે, પટરૂપ છે, શૈલરૂપ છે, સ્ફોટરૂપ છે, તટરૂપ છે અને વટરૂપ પણ છે, તૃણ, અગ્નિ, સ્થાવર અને જંગમ એ સર્વરૂપ તે પોતે જ છે, જે કાંઈ છે, જે કાંઈ નથી, તે સર્વ તથા શૂન્ય, ક્રિયાકાળ, આકાશ, પૃથ્વી, ભાવ, અભાવ, જન્મ, વિભૂતિ, નાશ અને શુભ—અશુભ એવા પુણ્ય—પાપરૂપી પાશ એ બધું ચિદાકાશરૂપ છે. ચિદાકાશરૂપ ન હોય એવું કશું પણ અહીં નથી. એ એક જ વસ્તુ નિત્ય છે, તેમ બહાર પણ તે જ છે. આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ પણ તે છે અને તે જ પોતે ત્રિકાળરૂપ પણ છે. એ ચિદાકાશની અંદર સર્વ વસ્તુ બ્રહ્મરૂપે જોતાં સદૈવ સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે છે; અને દૃશ્યરૂપે જોતાં એ તત્ત્વની અંદર સર્વ વસ્તુ સર્વ પ્રકારે સર્વત્ર સદૈવ નથી જ. હે રામચંદ્રજી! જો એ પ્રમાણે ચિદાકાશ જ સર્વરૂપ છે, તો પછી સ્વપ્નસાક્ષીમાં કલ્પાયેલા નગરની પેઠે સર્વ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ વસ્તુ સર્વદા છે જ. બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોતાં તૃણ કર્તારૂપ છે, તૃણ ભોક્તારૂપ છે અને તૃણ ઈશ્વર (સમર્થ છે.) બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોતાં ઘટ કર્તા છે, ઘટ ભોક્તા છે અને ઘટ જ સર્વ ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓનો પણ ઈશ્વર છે. બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોતાં પટ કર્તા છે, પટ ભોક્તા છે અને પટ જ સર્વ ઈન્દ્ર આદિ દેવોનો પણ ઈશ્વર છે. બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોતાં દ્રષ્ટા કર્તા છે, દ્રષ્ટા ભોક્તા છે અને સર્વ ઈન્દ્ર આદિ દેવોનો પણ તે જ અધીશ્વર છે. બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોતાં ગિરિ કર્તા છે, ગિરિ ભોક્તા છે અને સર્વ ઈન્દ્ર આદિ દેવનો તે જ ઈશ્વર છે. તે જ રીતે બ્રહ્મદૃષ્ટિથી જોતાં નર કર્તા છે, નર ભોક્તા છે અને સર્વ ઈન્દ્ર આદિ દેવોનો પણ તે જ દેવ છે. સર્વ વસ્તુઓમાં પ્રત્યેક વસ્તુની અંદર એક જ વસ્તુ પરથી પર છે, અનાદિ—અનંત છે અને જગતને ધારણ કરતાર હોવાથી ધાતા પણ કહેવાય છે. તે જ કર્તા અને ભોક્તા છે, કેમ કે સર્વ બ્રહ્માત્મક છે. આ તૃણ તથા કુંભ આદિ પદાર્થો પોતાની અંદર રહેલી ચેતનસત્તા વડે જ આવા રૂપે રહેલા છે. મહાસમર્થ ચેતન જ એવા આકારે થઈ રહ્યું છે. જે કાંઈ વસ્તુના સ્વરૂપની અંદર ક્ષય—ઉદય ભાસે છે, તે પણ એ તત્ત્વના સ્વરૂપથી ભિન્ન નથી, પરંતુ તે પણ તેમાં જ આરોપિત રૂપે ભાસે છે. કેટલાક વાદીઓ એમ માને છે કે બાહ્ય અર્થ છે અને તે જ કર્તા તથા ભોક્તા છે. જેઓ (વિજ્ઞાનવાદીઓ) 'માત્ર વિજ્ઞાન જ છે' એમ માનનારા છે, તેમના વિચારમાં એ વિજ્ઞાન જ કર્તા તથા ભોક્તા છે. જેઓ શૂન્યવાદને માનનારા છે, તેમનો સિદ્ધાંત એવો છે કે, કોઈ કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી. કેટલાક આસ્તિક ઈશ્વરવાદીઓનું એવું માનવું છે કે, અહીં એક ઈશ્વર જ કર્તા—ભોક્તા છે. એ ઉત્તમોત્તમ (સર્વશકિતમાન) પરમપદની અંદર સર્વ (વિકલ્પો સંભવે છે. એ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની અંદર વસ્તુતઃ કયાં વિધિનિષેધની સ્થિતિ છે? અને અધ્યારોપ-દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં કયા વિધિનિષેધની સ્થિતિ નથી? ચિદાકાશ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર તે તે વાસના અનુસાર જાણે દૃશ્યની ભાવના હોય તેમ બની જાય છે અને પોતે પણ જાણે દ્રષ્ટારૂપ થઈ ગયું હોય તેવા ભાવને ધારણ કરે છે. આમ તે પોતાના આત્માને જ જગતના આકારે દેખે છે. બાકી વસ્તુતઃ પોતે નિર્વિકાર દશામાં રહેવાને શકિતમાન છે. હે રામચંદ્રજી! સર્વ જીવોની સર્વ (પોતપોતાના અનુભવથી સિદ્ધ એવી પદાર્થ આદિ) દૃષ્ટિઓ તથા સર્વ વિધિ-નિષેધ સંબંધની દૃષ્ટિઓ પોતપોતાના સંકલ્પો,

અનુભવો અને વાસનાઓના શેષ સાથે કામ અને કર્મ ઉત્પન્ન થયા પછી જ થાય છે. તે તે સમયે નિરંતર ક્રિયા કરી આપવામાં સમર્થ હોય છે, તેથી તે વ્યવહારમાં સત્ય છે અને વસ્તુત: અસત્ય પણ છે;કેમ કે પ્રત્યક્ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે જગતના રૂપને ધારણ કરે છે. તમે પૂર્વજન્માંતરમાં (પૂર્વ-યુગમાં) શિષ્યરૂપ બન્યા હતા અને હું તમારો ગુરુરૂપ હતો. આ પ્રમાણે તમે મારી પાસેથી ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો. પરંતુ તે સમયે તમને તેથી બોધ થયો નહોતો, એટલે તમે પાછો બીજા જગતનો અનુભવ કરી હમણાં (ત્રેતા-યુગમાં અહીં) દશરથરાજાને ત્યાં અવતર્યા છો; અને તમે જે અગાઉ પૂર્વયુગમાં મને પૂછ્યું હતું, તે જ પાછું હમણાં પૂછો છો. તમે અહીં મારી પાસેથી પરમાર્થ વસ્તુનો બોધ કરનારું આ ઉત્તમ ચિન્મય એવું સર્વ જ્ઞાન સાંભળ્યું છે, તે સંસારરૂપી દીર્ઘ રાત્રિના તાપરૂપી અંધકારની નિવૃત્તિ કરવામાં ચંદ્રબિંબતુલ્ય છે. હવે તમે અભ્યુદયને પ્રાપ્ત થયા છો અને નિર્મળ એક બોધરૂપ છો; માટે તમે મોહને દૂર કરી વ્યવહાર-પરંપરાથી પ્રાપ્ત (રાજ્યપાલન આદિ) કર્મને સુખથી કરતા રહો. હે રામચંદ્રજી! સ્વભાવથી જ નિર્મળ, પ્રકાશરૂપ અને સર્વાત્મક એવા પર-માત્માને વિષે તમે દૃશ્યપદાર્થોની ત્યાગપૂર્વક સ્થિતિ રાખો, નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયેલી શાંત બુદ્ધિને ધારણ કરો, આકાશગર્ભના જેવા નિર્વિકાર તથા મનોહર બનો અને તૃષ્ણાને છોડી દઈ ધર્મ વડે રાજ્યની રક્ષા કરો. ૧—૫૦

तिष्ठंस्तदात्मनि परे विमलस्वभावे सर्वात्मके तपति सर्वपदार्थमुक्तः । निर्वाणशान्तमतिरंबरकोशकान्तो धर्मेण राज्यमनुपालय तीर्णतृष्णः ॥ ५० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પ્રાકતનરામશિષ્યત્વોપાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૨૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૪ મો*

ઉપદેશનાં વખાણ

वाल्मीकिरुवाच

इत्युक्तवत्यथ मुनौ नभसो ननाद
वर्षामृताभ्रमिव दुंदुभिरामरो द्राक् ।
शुक्लीकृताखिलककुब्वदना तुषार-
वर्षोपमा भुवि पपात च पुष्पवृष्टिः ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : વસિષ્ઠજી ઉપર પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં તરત જ વૃષ્ટિ માટે અમૃત (જળ) વડે પરિપૂર્ણ થયેલા મેઘની પેઠે દેવતાઓનો દુંદુભિનાદ થવા લાગ્યો. ત્યાં સર્વ દિશાઓના મુખને શ્વેત કરનારી તથા બરફના વરસાદની ઉપમાને યોગ્ય એવી પુષ્પવૃષ્ટિ પૃથ્વી ઉપર પડવા લાગી. કેસરોના સમૂહરૂપી સાયં-કાળનાં વાદળાંના જેવા રાતા અંગરાગને ધારણ કરનારી, પવન વડે કંપિત થયેલ ધોળાં કેસરરૂપી ગૌર હારને સજનારી અને પુષ્પોની અંદર સુશો-ભિત એવાં જળબિંદુઓરૂપી શીતળ અંગવાળી એ પુષ્પવૃષ્ટિ જાણે ઇન્દ્રલોકમાંથી સાક્ષાત્ પુણ્યલક્ષ્મી જ પોતે ત્યાં આવી હોય તેવી જણાતી હતી. વળી પ્રલયકાળરૂપી મર્કટે કંપાવેલ લોક-પાલોનાં નગર આદિરૂપ શાખાઓવાળા, સ્વર્ગ-રૂપી કલ્પવૃક્ષમાંથી તરત નીચે પડેલા અને દિશા ઓના મુખમાં તરત નીચે પાડી નાખવાને પ્રવૃત્ત થતા કાળરુદ્રે ફેંકેલા સુંદર કાંતિવાળા તારાગણનું ખડખડ હાસ્ય કરી એ પુષ્પવૃષ્ટિ જાણે અનુકરણ કરતી હોય તેવી દેખાતી હતી. ત્યાર પછી દુંદુ-ભિના નાદો વડે ગાજી રહેલા કેસરાઓના સમૂહરૂપી મેઘવાળી બરફની પેઠે મનને હરણ કરનારી, પુષ્પોના પ્રવાહ (સુગંધ) વડે સર્વ સભાને પૂર્ણ કરી રહેલી અને જોતાં જ આનંદનો વિસ્તાર કરતી એ પુષ્પવૃષ્ટિ પડતી બંધ થઈ. હવે પોતાના સ્થાનને અનુસરી ક્રમવાર યોગ્યતા પ્રમાણે નીચે

*** આ બસોચૌદમા સર્ગમાં ઉપદેશની પ્રશંસા, શ્રોતા-ઓનું કૃતકૃત્યપણું અને અંતે દિવ્ય તથા માનુષ મહોત્સવ વર્ણવવામાં આવશે.**

બેઠેલા સર્વ સભ્યોએ તે દિવ્ય પુષ્પોને લીધાં અને વસિષ્ઠઋષિના ચરણમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી. આમ વસિષ્ઠજીને પ્રણામ કરી તે સભાસદો એ દિવ્ય પુષ્પોના સુગંધનો અને શીતળતા આદિનો સંપર્ક પામ્યા, એટલે તેઓ દુર્ગંધ આદિથી થતા ખેદનો, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ આદિથી થતા ખેદનો તેમ જ જન્મમરણ આદિ વિષયક ખેદનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા.

દશરથરાજા બોલ્યા : અહો ! અમે આ સંસારરૂપી અતિ લાંબા જંગલમાં લાંબો કાળ ભમવાથી બહુ જ થાકી ગયા હતા; પરંતુ આપના અનુગ્રહપૂર્વક આ ઉપદેશથી અમે સુખથી આત્માવગાહનમાં અધિકારી થયા છીએ. જેમ શુદ્ધ વાદળાં પર્વતમાં વિશ્રામ લે છે, તેમ અમે હવે આત્મામાં જ ચિર વિશ્રાંતિ પામ્યા છીએ. અમે સંપૂર્ણ રીતે આજે કર્મનો અવધિ દીઠો, આપત્તિનો સીમાડો જોયો, સર્વ જાણવાનું જાણી લીધું અને પરમપદમાં અમે વિશ્રાંત થયા. ધ્યાન વડે કલ્પિત અને બ્રહ્મસ્વરૂપની અંદર ભિન્નરૂપે આરોપાયેલા એવા આકાશની અંદર ઘણા લાંબા કાળ સુધી વિહાર આદિના અનુભવના (લીલાના આખ્યાન આદિમાં બતાવેલા) ભ્રમ વડે, ધારણાથી સર્વના આધારરૂપ એવા બ્રહ્મની અંદર વિશ્રાંતિ થતાં થતાં દેહત્યાગના ક્રમ વડે, સંકલ્પમાં નવીન નિર્માણ વડે, સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં અથવા સ્વપ્નદૃષ્ટિમાં અનુભવાતા જગત સંબંધી ત્રિવિધ તાપો વડે શુકિત(છીપ)માં (ભ્રાંતિ વડે) જણાતા રૂપાના અનુભવ વડે સ્વપ્નમાં થતાં પોતાના મરણના દર્શન વડે પવનની અંદર અભિન્ન સત્તાથી રહેલી તેની ચલનશકિત વડે, જળમાં અભિન્ન સત્તાથી રહેલા દ્રવપણા વડે, ઈન્દ્રજાળના નગરના સમૂહો વડે, ગંધર્વનગરના સમૂહો વડે, માયાથી દેખાતા પાણીના પૂરના સમૂહ વડે ઝાંઝવાના જળની નદીના વેગ વડે, સર્વના ઉત્તરકાળમાં (પ્રલય વખતે) વર્ણવેલા પ્રચંડ પવનના સ્પર્શ વડે, બે ચંદ્રમાના અનુભવના ઉદય વડે, મદને લીધે વિવેકનો નાશ થતાં જણાતા કલ્પનામય નગરની ચપળતા વડે, શુભ—અશુભનું સૂચન કર્યા વિના જ ભ્રાંતિ વડે પ્રતીતિમાં આવતા ભૂકંપ વડે બાળકને થતાં યક્ષ આદિના અનુભવ વડે, આકાશમાં ભ્રાંતિ વડે જણાતાં એવાં મછરાં—મોવાળા આદિના જેવા આકારના દર્શન વડે અને તેવાં જ પોતાના અનુભવમાં આવે એવાં બીજાં દૃષ્ટાંતો વડે, અહો ! આપે અમારી દૃશ્યની ભ્રાંતિ-રૂપ દૃષ્ટિને દૂર કરી છે.

રામ બોલ્યા : હે મુનીશ્વર ! આપની કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે. હું પરમપદને પ્રાપ્ત થયો છું, બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહ્યો છું અને અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થયો છું. હું નિઃ-સંદેહ બની જઈ બ્રહ્મરૂપ સ્વભાવની અંદર સ્થિર થઈ રહ્યો છું. હું આવરણરહિત એવા શુદ્ધ વિજ્ઞાન-રૂપ છું અને આપ જે કહેશો તે પ્રમાણે કરીશ. અમૃતની વૃષ્ટિની પેઠે સુખ આપનારાં આપનાં વચનોનું હું વારંવાર સ્મરણ કરીશ. કોઈ માન—અપમાન કરે તેમાં સમદૃષ્ટિ રાખીશ અને હું શાંત છતાં પણ જાણે વારંવાર હર્ષને પ્રાપ્ત થતો હોઉં તેવો થઈ રહીશ. મને હવે આજે કશું કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી અને ન કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. હું જેવો પ્રથમ વ્યવહારમાં રહ્યો હતો, તેવો જ હમણાં પણ રહું છું; પરંતુ હમણાં વ્યવહારના સંપર્કથી થતા તાપથી હું રહિત છું. જેવો આપના વચનથી અમને વિશ્રાંતિનો ઉપાય મળ્યો છે. તેવો બીજો કયો ઉપાય છે ? અને વળી એવી બીજી દૃષ્ટિ પણ કેવી હોય ? અહો ! આજે અમે વિશ્રાંતિસુખની અમાપ ભૂમિ મેળવી છે. જન્મ—મરણ આદિ અનેક અનર્થોવાળી આવી સંસારદશા તો પ્રાણીઓને ખરેખર કષ્ટ આપનારી છે. મારો કોઈ પણ શત્રુ નથી અને મિત્ર પણ નથી. મારું આ શરીર કે ક્ષેત્ર આદિ કશું પણ નથી. આ આત્મચૈતન્ય જ જ્યાં સુધી બોધ થયો ન હતો ત્યાં સુધી મને જગતના આકારે દુઃખ આપનારું ભાસતું હતું; પરંતુ હમણાં મને બોધ થયો છે, તેથી તે શાંત અને સર્વ અર્થ વડે સુંદર ભાસે છે. હે મહારાજ ! મનુષ્ય આપના

અનુગ્રહ વિના આવી તત્ત્વદૃષ્ટિને શી રીતે મેળવે? બાળક સેતુ વિના કે વહાણ વિના સમુદ્રને કેમ તરી શકે?

લક્ષ્મણ બોલ્યા: વસિષ્ઠમુનિનાં આ વચનોનો બોધ અનેક જન્માંતરોમાં ભેગી થયેલી દુર્વાસનાના યોગે ઉત્પન્ન થતા સંશયોનો નાશ કરનારો છે અને તે અનેક જન્માંતરમાં ભેગાં થયેલાં સેંકડો પુણ્યના યોગે ઉદય પામેલો છે. બોધે કરીને મારું મન વિચારયુક્ત થઈ ગયું છે અને તેમાં ચંદ્રમાની પેઠે પરમ આહ્લાદ કરનારો પરમાત્માનો પ્રકાશ ઝળહળી ઊઠયો છે. આપ જેવા મહાશય પુરુષોના ઉપદેશ દ્વારા લોકો આવી સુખદ આત્મદૃષ્ટિ અપરોક્ષપણે અનુભવે છે, છતાં તેઓ પોતાના જ દુર્ભાગ્યને લીધે રાગ–દ્વેષ, અહંકાર તથા જન્મમરણ આદિ દોષવાળી સેંકડો દશાઓથી કાષ્ઠની પેઠે અહર્નિશ બળ્યા કરે છે.

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા: અહો! બહુ હર્ષની વાત છે કે, આ વસિષ્ઠમુનિના મુખથી અમે મહાપવિત્ર જ્ઞાનનું શ્રવણ કર્યું છે. તેથી અમે જાણે સેંકડો ગંગાઓમાં સ્નાન કર્યું હોય તેવા બની ગયા છીએ.

રામ બોલ્યા: સર્વ સંપત્તિઓનો, સર્વ દૃષ્ટિઓનો, શાસ્ત્રોનો, આપત્તિઓનો, (કાવ્યરસ, અલંકાર આદિથી સુશોભિત) સર્વ પ્રકારની વાણીઓનો અને સુખ તથા વિશ્રાંતિના હેતુરૂપ જણાતા એવા સર્વ પ્રદેશોનો સીમાડો અમે આજે જોયેલો છે.

નારદ બોલ્યા: જે જ્ઞાન બ્રહ્મલોકમાં, સ્વર્ગમાં કે ભૂલોકમાં આગળ સાંભળવામાં આવેલું નથી, તે આ ઉત્તમ જ્ઞાન સાંભળી મારા કર્ણ આજે પવિત્ર થયા છે.

લક્ષ્મણ બોલ્યા: હે મહારાજ! આપે અમારા અંદરના અને બહારના અંધકારને દૂર કર્યો છે અને આ પ્રસિદ્ધ સૂર્યના કરતાં પણ વિશેષ સૂર્યપણું બતાવ્યું છે.

શત્રુઘ્ન બોલ્યા: હું નિવૃત્તિને (સુખને) પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છું અને શાંત થયો છું. મેં પરમપદ મેળવ્યું છે. ઘણા લાંબા કાળે હું પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યો છું અને કેવળ સુખમાં જ રહ્યો છું.

દશરથરાજા બોલ્યા: આ મુનિવર્ય શ્રીવસિષ્ઠઋષિ મહા ધીર છે, તેમણે ઘણાં જન્માંતરોથી સંચિત કરેલાં એવાં અમારાં પુણ્યોના યોગે અમને આ પરમ પવિત્ર શાસ્ત્રનો અને તત્ત્વનો બોધ કર્યો છે, તેથી અમે પરમ પવિત્રપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છીએ.

વાલ્મીકિ બોલ્યા: ઉપર પ્રમાણે દશરથરાજા વગેરે સર્વ વાતો કરતા હતા, તેટલામાં જ્ઞાન વડે પવિત્ર એવી વાણી શ્રીવસિષ્ઠઋષિ બોલ્યા: 'હે રઘુકુળમાં ચંદ્રરૂપ મહારાજ દશરથ! હું આપને જે કહું તે આપ કરો. ઇતિહાસની કથાને અંતે દ્વિજાતિ વગેરેનું પૂજન કરવું જોઈએ; માટે તમે આજે સર્વ બ્રાહ્મણોની કામનાને પૂર્ણ કરો. તેમ કરવાથી વેદના અર્થનું (આ રામાયણ દ્વારા) શ્રવણ કરવાના રૂડા અનુષ્ઠાનના શાશ્વત ફળને આપ પ્રાપ્ત થશો. કીડાના જેવા તુચ્છ દરિદ્ર માણસે પણ મોક્ષના ઉપાયરૂપ કથાવસ્તુની સમાપ્તિ થતાં યથાશક્તિ દ્વિજોનું પૂજન કરવું જોઈએ, તો પછી આપ જેવા મહારાજા માટે તો શી વાત કરવી?' ઉપર પ્રમાણે મુનિ વસિષ્ઠજીનાં વચન સાંભળી રાજા દશરથે વેદવાદી એવા ઉત્તમ દશહજાર બ્રાહ્મણોને દૂત દ્વારા બોલાવ્યા. તેમણે મથુરામાંથી, સૌરાષ્ટ્રમાંથી અને ગૌડમાંથી ઉત્તમ કુળોના દશહજાર બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તેમનું યથાવિધિ પૂજન કરી રાજા દશરથે તેમને ભોજન કરાવ્યાં. તેમાં પણ જેમાં જેમાં જ્ઞાનની વિશેષ અધિકતા હતી, તેમને તેમને પ્રથમ ભોજન કરાવવામાં આવતાં હતાં. તેમણે સર્વની ઈચ્છા પ્રમાણે ભોજન, અન્નદાન, દક્ષિણા આદિ વડે તે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું. વળી તેમણે તે પિતૃઓનું, દેવતાઓનું, રાજાઓનું, નગરવાસી જનોનું, અમાત્યોનું, ભૃત્યોનું તથા દીન, અંધ,

કૃપણ આદિ મનુષ્યોનું પણ તે જ પ્રમાણે પૂજન કર્યું. તે દિવસે દશરથરાજાએ પોતાને સંસારનો સીમાડો લાધ્યો હતો, તેથી પોતાના સ્નેહીસંબંધીઓ સાથે ઉત્તમ ઉત્સવ કર્યો. તે દિવસે રેશમી વસ્ત્રો વડે, સુવર્ણ વડે અને મણિઓ વડે સુશોભિત એવા રાજાના દરબારગઢમાં તેમ જ મેરુપર્વતની પેઠે અને કલ્પદ્રુમની પેઠે અતિ સરસ રીતે શણગારેલા એ નગરની અંદર મદોન્મત્ત વિલાસવાળી કામિનીઓ ઘેરઘેર નૃત્ય કરવા લાગી, ત્યારે નૃત્યાંગનાઓએ પોતાના કેશપાશને વિવિધ રીતે ગૂંથ્યા હતા અને તેમણે અલંકારોથી મઢેલા મુગટો પહેર્યા હતા. નૃત્ય કરતાં તેઓ હાવભાવ બતાવવા માટે પોતાના હાથોને ઊંચાનીચા કરી ચેષ્ટાઓ કરતી હતી. આથી જાણે આકાશ અને અંબર પલ્લવિત થતાં હતાં. તેઓ મનોહર રીતે ખડખડ હાસ્ય કરતી હતી અને તેમના દાંતોની ચંદ્રકિરણની શોભા ચોમેર પ્રસરી રહેતી હતી. તેઓ મદમાં આવીને હુંકાર કરતી હતી અને નૃત્ય લીલામાં તેઓ સુંદર સ્વર કરતી હતી. તેઓ પગને પૃથ્વી ઉપર ઠમકાવતી હતી અને એમ રમતમાં તેઓ ભૂમિને પ્રહાર કરતી હતી. તેમની ફૂલમાળાઓ ફૂલી રહી હતી અને આકાશમાંથી જેમ તારાઓ ખરે, તેમ તે માળાઓમાંથી પુષ્પો ખરતાં હતાં, આથી તે વારાંગનાઓ પાંડુવર્ણી જણાતી હતી. તેમણે કંઠમાં ઘાલેલી મુક્તાફળોની માળાઓ તૂટી જતી હતી અને તેમાંથી પાણીની ધારાની જેમ મોતીની ધારા ચાલતી હતી. આથી તેમના પગના ઠમકાઓ થંભી જતા હતા. આવી એ નૃત્યાંગનાઓ મુરલી, કીર્તનિયાં, વીણા, મુરજ તથા મૃદંગ આદિ વાદ્યોની શોભાને ધારણ કરી રહી હતી, તાંડવ વડે ઉદ્ધત શબ્દ કરી રહી હતી, પોતાનાં ચંચળ આભરણો વડે જાણે મૂર્તિમાન કામદેવને બતાવી રહી હતી અને યથેચ્છ નૃત્ય કરી રહી હતી. બ્રાહ્મણો ચોખ્ખાં પદોથી વેદોનો પાઠ કરવા લાગ્યા, બંદીજનો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને સ્ત્રીઓ ગાયન કરવા લાગી. મદ વડે સુશોભિત એવા મદ્યપાન કરનારાઓ તાંડવનૃત્ય કરતાં મદ્યપાન કરવા લાગ્યા. ભોજનની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષો શણગાર સજીને વિવિધ પ્રકારનાં ભોજનો કરવા લાગ્યા. ચૂના આદિનાં લેપ વડે રંગાયેલી ઘરની ભીંતો રામરૂપી ચંદ્રના દેહની કાંતિરૂપી ચાંદની વડે તથા પુષ્પ—ધૂપના સંપર્કથી બહુ જ શોભવા લાગી. દશરથરાજાએ એ ઉત્સવયજ્ઞની અંદર વિચિત્ર વસ્ત્રોને ધારણ કરી રહેલી ઉત્તમ માળાઓ તથા આભૂષણો વડે શોભી રહેલી અને સુગંધથી ભભૂકી રહેલી પરિચારક દાસીઓ ચોબાજુ ફરવા લાગી. પોતાની દેહરૂપી યષ્ટિમાં યક્ષ—કર્દમનો (કપૂર, અગર, કસ્તૂરી અને કંકોલ એ ચારેય વસ્તુ સાથે મળેલા ચંદનનો લેપ કરી તાંડવનૃત્ય કરનારી વનિતાઓ રાજસભામાં શણગારેલા આંગણામાં જવા લાગી. આમ અક્ષય બ્રહ્મપદનો લાભ થતાં અને સંસારરૂપી અંધારી રાત્રિ નાશ પામતાં દશરથરાજાને હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેમણે સાત રાત્રિ સુધી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે દાન અને ભોગ એ બંને શોભા સહિત ઘણો મોટો ઉત્સવ કર્યો. ૧—૪૯

भवबहुलनिशावसानहर्षादिति घनमुत्सवमेव सप्तरात्रम् । दशरथनृपतिः सदानभोगश्रियमकरोत्पदमक्षयं समेतः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મહોત્સવવર્ણન' નામનો સર્ગ ૨૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૫ મો*

ગ્રંથની પ્રશંસા

वाल्मीकिरुवाच

भरद्वाज महाबुद्धे मम शिष्याधिनायक ।
इति रामादयो ज्ञातज्ञेया निःशोकतां गताः ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી શિષ્ય-

*આ બસોપંદરમા સર્ગમાં રામ આદિની પેઠે તમે પણ પ્રબુદ્ધ થઈ જીવન્મુક્ત બની સુખી રહો, એવો બોધ વાલ્મીકિઋષિ પોતાના શિષ્ય ભરદ્વાજને આપશે.

વર ભરદ્વાજ! એવી રીતે રામ આદિ જ્ઞાતજ્ઞેય (જાણવાનું જેણે જાણી લીધું છે તેવા) થઈ જઈ નિ:શોકપણાને (પરમાનંદદશાને) પ્રાપ્ત થયેલા છે. તમે પણ આજ સુંદર બ્રહ્મદૃષ્ટિનું અવલંબન રાખી રાગથી રહિત થઈ જઈ, નિ:શંક રીતે જીવન્મુક્ત દશામાં, શાંત બુદ્ધિને ધારણ કરી, મરજી પ્રમાણે જેમ સુખ આવે તેમ સ્થિતિ રાખી રહો. હે નિષ્પાપ ભરદ્વાજ! બુદ્ધિ ઘાટા મોહમાં નિમગ્ન હોય અને વિમૂઢ હોય, તોપણ દુ:સંગનો કે ભોગોના સંગનો અભ્યાસ ન કરવામાં આવે, તો તે રામ આદિની પેઠે જ મોહને પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે જ આ મહાશય એવા રામચંદ્ર આદિ રાજપુત્રો અને દશરથ આદિ રાજાઓ જીવન્મુક્ત પદને પામ્યા છે. હે પુત્ર ભરદ્વાજ! તમે પણ પોતાની મેળે જ (પોતાના વિચારના બળથી જ) મુક્ત છો, તોપણ આ મોક્ષસંહિતાનું શ્રવણ કરી હમણાં વળી સત્ય રીતે વિશેષ મુક્ત થયા છો. આ પવિત્ર અને પ્રત્યક્ષ અનુભવવાળા અર્થને બતાવનાર મોક્ષના ઉપાયોનું શ્રવણ કરી બાળક પણ તત્ત્વજ્ઞ થઈ જાય છે. તો પછી તમારા જેવા યોગ્ય અધિકારી માટે તો શી વાત કરવી? હે સુશીલ ભરદ્વાજ! જેમ વસિષ્ઠજીનાં વાક્યોની હૃદયમાં અસર થવાથી રામચંદ્રજી આદિ મહાનુભાવો શોકરહિત થઈ જઈ પરમપવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા, તેમ તમારે પણ એ જ આદ્યપદ મેળવવાનું છે. જેમ વસિષ્ઠજીના સંગથી રામચંદ્ર આદિએ આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેમ યોગ્ય ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા અધિકારી પુરુષો સત્પુરુષોની શિખામણથી, તેમની ઉત્તમ સેવાથી, પ્રશ્ન વડે અને ઉદાર આખ્યાયિકામાંથી નીકળતા ઉપદેશ વડે વેદ્ય (જાણવા યોગ્ય) તત્ત્વવસ્તુને જાણી લે છે. અવિવેકી પુરુષના હૃદયની અંદર ગ્રંથિઓ બહુ જ દૃઢ થઈ જાય છે અને તૃષ્ણારૂપી ચર્મરજ્જુના દૃઢ બંધથી તે સચોટ દૃઢ થઈ રહે છે. પણ જેમ મુગ્ધા સ્ત્રીઓ પ્રૌઢ થતાં પોતાના પતિની સાથે બરાબર એકરસ થઈ જાય છે, તેમ મોક્ષકથાના વિચારથી તે સર્વ ગ્રંથિઓ ગળી જાય છે અને બ્રહ્મ સાથે એકરસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. હે પુત્ર ભરદ્વાજ! અહીં વિશેષ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? પરંતુ જેઓ આ મહાપ્રભાવવાળા મોક્ષના ઉપાયોનું શ્રવણ કરશે, તેઓ તત્ત્વવેત્તાઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠતા મેળવી પાછા ફરી વાર આ સંસારમાં આવશે નહિ. આ સંબંધમાં ઝાઝું કહેવાનું શું કામ છે? જે બહુશ્રુત સત્પુરુષો બહુશ્રુત ગુરુઓની પાસે પોતે પ્રથમ આ ગ્રંથનો સારી રીતે વિચાર કરશે અને તેના સંવાદની કથા વડે સારી પેઠે તેનો અર્થ સમજશે અને પછી શ્રોતાજનને સંપ્રદાય પ્રમાણે શ્રવણ કરાવશે, તેઓ મૂર્ખતાને કે પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થશે નહિ. અહીં બીજાં વિશેષ વાક્યો કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? અથવા સંપ્રદાય વિના સાંભળેલાં કે સંભળાવેલાં વચનો વડે પણ શું? જેઓ કશા અર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિ । અથવા તો વ્યુત્પત્તિના અભાવને લીધે અર્થને નહિ જાણતાં છતાં પણ આર્યદેશમાં આ શુભ પુસ્તકનો પાઠ કરશે, જેઓ આ પુસ્તકને લખાવશે, જેઓ વ્યાખ્યાન સહિત વંચાવશે અથવા એમ ને એમ વંચાવશે તેઓ સકામ હશે તોપણ રાજસૂયયજ્ઞના ફળને પ્રાપ્ત થઈ વારંવાર સ્વર્ગલોકમાં જશે. જેમ પુણ્યવાન પુરુષો લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ (પુણ્યનો સમય થતાં) તે ઉદાર સત્ત્વવાળાઓ ત્રીજા જન્મના લાભ વડે મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે. આ ઉત્તમ મોક્ષસંહિતાનો પૂર્વકાળમાં અત્યંત રૂપવાળા વિધાતાએ મુનિઓના સમાજમાં વિચાર કરી સત્પુરુષોનાં વચનથી એવું કહ્યું છે કે વાલ્મીકિઋષિની, વસિષ્ઠજીની અને પોતાની વાણી અસત્ય થશે નહિ. (જેમ કે પૂર્વ રામાયણમાં **न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति!** આ કાવ્યની અંદર તમારી કોઈ પણ વાણી મિથ્યા થશે નહિ, ઈત્યાદિ.) આ મોક્ષના ઉપાયરૂપી કથાનો પ્રબંધ સમાપ્ત થતાં સારી બુદ્ધિવાળા યજમાને વાચક આદિ બ્રાહ્મણને સારું ઘર આપવું અને અભીષ્ટ

અન્ન—પાન આદિના દાન વડે તેની પૂજા કરવી. યજમાને પોતાના ધનની શક્તિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને મનપસંદ દક્ષિણા વગેરે આપવી, પોતે કરેલું અને અવશ્ય સંસ્કારરૂપે ચોંટી રહેનારું પુણ્ય શાસ્ત્રાનુસાર અવશ્ય ફળરૂપે સાંપડે છે, એમ વિચારી યજમાને આ દાનાદિ આપવાં. હે ભરદ્વાજ! તમારી બુદ્ધિને બોધ થવા માટે સેંકડો કથાઓના ક્રમ વડે યુક્ત, બ્રહ્મતત્ત્વનો બોધ કરનારું અને દૃષ્ટાંતયુક્તિથી સંઘટિત એવું આ નિર્મળ મોટું શાસ્ત્ર મેં તમને સંભળાવ્યું છે. આ કથાનું શ્રવણ કરી તમે જીવતાં જ વિમુક્ત ચિત્તવાળા બની જાઓ અને અક્ષય બ્રહ્મરૂપે રહો. આમ જ્ઞાન, તપ અને ક્રિયાના ફળથી યુક્ત એવી અક્ષય લક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરતાં તમે નિત્ય સુખરૂપ એવી મુક્તિને પામો. ૧—૧૭

एतत्ते कथितं कथाक्रमशतैर्बोधाय बुद्धेर्बृहच्छास्त्रं बृंहितब्रह्मतत्त्वममलं दृष्टान्तयुक्त्या चितम्। श्रुत्वैतच्चिरनिर्वृतिं भज भृशं जीवद्विमुक्ताशयो लक्ष्मीं ज्ञानतपःक्रियाक्रमयुतां भुक्त्वा क्षयामक्षयः ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ગ્રંથપ્રશંસા તદ્વાચનાદિવિધિ' નામનો સર્ગ ૨૧૫મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧૬ મો*

શિષ્યોએ ગુરુને આત્માર્પણ કરવું

वाल्मीकिरुवाच

एतत्ते कथितं राजन् कुंभयोनेः सुभाषितम् ।
अमुना तत्त्वमार्गेण तत्पदं प्राप्स्यसि ध्रुवम् ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા : હે રાજા અરિષ્ટનેમિ! આ અગસ્ત્યઋષિનાં ઉત્તમ વચનો મેં તમને સંભળાવ્યાં છે. આ ગ્રંથરૂપી તત્ત્વમાર્ગ વડે તે ધ્રુવપદને તમે સુખથી પ્રાપ્ત થશો.

અરિષ્ટનેમિ રાજા બોલ્યો : હે મહારાજ! સંસારના બંધનો નાશ કરનાર એવા આપના કૃપાકટાક્ષનો મને લાભ થયો છે, તેથી હું આ સંસારસાગરને તરી ગયો છું.

દેવદૂત બોલ્યો : વિસ્મય વડે વિકસિત નેત્રવાળા એ રાજાએ ઉપર પ્રમાણે શ્રીવાલ્મીકિજીને કહ્યું અને પછી મારા પ્રત્યે મધુરતાથી તથા કોમળ વાણીથી તેણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

રાજા બોલ્યો : હે મહાસમર્થ દેવદૂત! તને હું પ્રણામ કરું છું. તારું કુશળ થાઓ. સત્પુરુષોની મિત્રતા સાત પગલાં સાથે ચાલવાથી (અથવા સાત પદોના સંભાષણથી) થઈ જાય છે; એવી લોકવાર્તા તેં આ વખતે અહીં સત્ય કરી બતાવી છે. હવે સુખથી તું દેવલોકમાં જા. તારું કલ્યાણ થાઓ. કથાના શ્રવણથી મારા સર્વ તાપોની શાંતિ થઈ છે અને હું પરમ સુખને પ્રાપ્ત થયો છું. હું નિરતિશય આનંદના લાભ વડે હર્ષ પામ્યો છું. હું સાંભળેલા અર્થનું ચિંતન કરતો અહીં તાપથી રહિત (શીતળ) દશાનો આશ્રય કરી સ્થિતિ રાખીશ. હે મનોહર અપ્સરા! ઉપર પ્રમાણે મને તે રાજાએ કહ્યું: તેથી હું (વિનય આદિ સંપત્તિ જોઈ) પરમ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયેલો છું. પૂર્વે કદી નહિ સાંભળેલો એવો આ અપૂર્વ જ્ઞાનનો સાર સત્સંગને લીધે મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. અને તેથી હમણાં મેં જાણે અમૃતનું પાન કર્યું હોય તેવો હું અંદર થઈ ગયો છું. ત્યાર પછી વાલ્મીકિને પૂછી (તેમની આજ્ઞા લઈ) હું અહીં તારી પાસે આવ્યો છું. હે નિષ્પાપ અપ્સરા! તેં જે મને પૂછ્યું તે સર્વ મેં તને કહી બતાવ્યું છે. હવે હું ઇન્દ્રલોકમાં જઈશ.

અપ્સરા બોલી : હે મહાભાગ દેવદૂત! હું તને પ્રણામ કરું છું. આ તેં શ્રવણ કરાવેલા તત્ત્વજ્ઞાન વડે હું પરમ સુખ—વિશ્રાંતિને પ્રાપ્ત થઈ છું, કૃતાર્થ થઈ છું અને શોકથી રહિત થઈ છું. હવે સુખથી તું ઇન્દ્ર પાસે યથેચ્છ રીતે જા. તારું કલ્યાણ થાઓ.

---

*આ બસોસોળમા સર્ગમાં અરિષ્ટનેમિ, સુરુચિ અને કારુણ્ય આદિનું કૃતાર્થપણું તથા શિષ્યોએ ગુરુને આત્મસમર્પણ કરી દેવું, એ વિષે વર્ણન કરાશે.

આગ્નિવેશ બોલ્યો : ત્યાર પછી સુરુચિ નામની તે શ્રેષ્ઠ અપ્સરા હિમાલયની તળેટીમાં સમીપ આવેલા ગંધમાદન નામના વનની અંદર તે જ તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતાં સ્થિતિ રાખી રહી, હે પુત્ર કારુણ્ય! આ તેં વસિષ્ઠજીની ઉપદેશવાણી સાંભળી. એ સર્વ વાતને હૃદયમાં બરાબર સમજ્યાં પછી તારી ઈચ્છા હોય તેમ તું સુખથી કર.

કારુણ્ય બોલ્યો : જેમ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા વંધ્યાપુત્રના સંબંધમાં પાછી (જાગ્રતમાં) સ્મૃતિ કે વાણીનો વ્યવહાર કે દૃષ્ટિસત્તા એ ત્રણ નિર્વિષય થઈ જાય છે, તેમ આ દૃશ્યના બાંધમાં પણ સ્મૃતિ, વાણીનો વ્યવહાર અને દૃષ્ટિસત્તા એ ત્રણે નિર્વિષય થઈ રહેલાં છે. જ્ઞાનને લીધે હવે આ સર્વ સાંસારિક સ્થિતિ નિર્જળ પ્રદેશમાં દેખાતાં ઝાંઝવાના જળની પેઠે સાવ ભ્રાંતિમાત્ર જ ભાસે છે. મને કશું કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી અને ન કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. હું યથાપ્રાપ્ત (વર્ણાશ્રમને યોગ્ય) વ્યવહારમાં સ્થિતિ રાખી રહ્યો છું; કેમ કે કર્મત્યાગમાં પણ આગ્રહ શા માટે રાખવો?

અગસ્તિ બોલ્યા : અગ્નિવેશ્યના પુત્ર વિવેકી કારુણ્યે ઉપર પ્રમાણે કહી વિવાહ કર્યો અને કર્માધિકારને પ્રાપ્ત થઈ તે યથોચિતકાળમાં ન્યાયને અનુસરનારી સ્નાનદાન આદિ કર્મને કરવા લાગ્યો. હે સુતીક્ષ્ણ! જ્ઞાન થયા પછી થતા એવા કર્મના સંબંધમાં (એ કર્મ બંધનકારક થશે એવો) સંશય રાખવો નહિ; કેમ કે સંશયને લીધે સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થવાય છે. જેના આત્મામાં સંશય હોય તે પુરુષ છેવટ વિનાશને—અનિષ્ટ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. સાંસારિક અનેક અર્થોની પારમાર્થિક બ્રહ્મતત્ત્વ સાથે એકતા બતાવનારું મુનિનું એ વચન સાંભળી, વિનયયુક્ત સુતીક્ષ્ણે ગુરુને નમસ્કાર કર્યા અને તેમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સુતીક્ષ્ણ બોલ્યો : મારું અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય એ બંને નાશ પામ્યાં છે. મને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન લાધ્યું છે. જેમ નાટયશાળામાં રહેલા દીપકના પ્રકાશથી નટ—નર્તક આદિની સર્વ ક્રિયાઓ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વના સાક્ષીરૂપ અને અવિનાશી એવા સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા પોતે ધ્રુવ તથા નિષ્ક્રિય છે, છતાં આભાસરૂપે સ્ફુરિત થાય છે અને તેમના પ્રકાશથી ચેષ્ટારૂપે પ્રતીતિમાં આવતી એવી સર્વ ચિત્તથી થનારી ક્રિયાઓ થાય છે. જેમ સુવર્ણ કડાં, બાજુબંધ, પોંચી તથા નૂપુર આદિના આકારે થઈ જાય છે અને જળની અંદર જેમ તરંગોના સમૂહ અભિન્ન સત્તાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ એ પરમતત્ત્વમાંથી જ આ સર્વ દૃશ્ય સ્ફુરે છે. તે પરમતત્ત્વરૂપ જ આ સર્વ જગત છે અને તે પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પૂર્ણપણે રહેલ છે. હું યથાપ્રાપ્ત (જે આશ્રમમાં જે વ્યવહાર પ્રાપ્ત થાય તે) વ્યવહારને અનુસરીશ; કેમ કે સત્પુરુષના વચનનું કોણ ઉલ્લંઘન કરે? હે મહારાજ! આપની કૃપાથી હું જ્ઞાતજ્ઞેય (જાણવાનું જેણે જાણી લીધું છે તેવો) થઈ રહ્યો છું. હું કૃતાર્થ થયો છું હું આપને દંડવત્ પ્રણામ કરી નમન કરું છું. શિષ્યોના ક્યા કર્મ વડે ગુરુના કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળી શકે તેમ છે? માટે શિષ્યોએ મન, વચન અને કર્મથી ગુરુને આત્મનિવેદન કરવું; તે જ તેના ઉપકારનો બદલો છે, બાકી, કોઈ પણ કર્મથી ગુરુના ઉપકારનું ઋણ વળતું નથી. હે ભગવન્! હું આપની કૃપાથી આ સંસારસાગર તરી ગયો છું અને પૂર્ણ આનંદભાવથી આ જગતના સમૂહને પરિપૂર્ણ દેખતાં નિઃસંશય થઈ રહ્યો છું. જે બ્રહ્મ સામવેદને વિષે **सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्**! (આ સર્વ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પાછો બ્રહ્મમાં જ તેનો લય

થાય છે ને બ્રહ્મથી જ તેનું પાલન થાય છે, તેથી આ સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે.) એવી શ્રુતિ વડે અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે એમ વર્ણવાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ પ્રત્યક્ચૈતન્યને પ્રણામ હો.

બ્રહ્માનંદરૂપ, પરમસુખ આપનાર, માત્ર જ્ઞાનમૂર્તિ, સુખ—દુઃખ, રાગ—દ્વેષ આદિ દ્વંદ્વને ઉલ્લંઘી રહેલ, આકાશના જેવા નિર્વિકાર તથા સર્વવ્યાપી, '**तत्त्वमसि**' આદિ વાક્યોના, લક્ષ્યાર્થ રૂપ, એક, નિત્ય, નિર્મળ, સર્વની બુદ્ધિનાં સાક્ષીરૂપ ભાવોનું ઉલ્લંઘન કરી રહેલા ને ત્રિગુણથી રહિત એવા શ્રીવસિષ્ઠજીને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ.

ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम्। एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावातीतं त्रिगुणरहितं श्रीवसिष्ठं नताः स्मः ॥२६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'શિષ્ય—આત્માર્પણ' નામનો
સર્ગ ૨૧૬ મો સમાપ્ત

निर्वाण–प्रकरण (उत्तरार्ध) समाप्त